

ISSN 0235-0644

YAYI XIEMI

68 1988

Чечен
чогаал
сеткүүлү
68. 1988

*Тыва
АССР-нин
Чогаалчылар
эвилели*

**1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН**

НОМЕРДЕ:

ТООЖУЛАР, ШИИЛЕР,
ЧЕЧЕН ЧУГАЛАЛАР

К.-Э. Кудажы. Шагаан-Арыг шаровары.

Э. Донгак «Эрги хонаштар», К. Маснык-оол «Чүректе хаяаланган чырык».

ШҮЛҮКТЕР

М. Кенин-Лопсан, Е. Танова, А. Даржай, Ч. Куулар, Ч. Кара-Күске, З. Намзырай.

АНЫЯК ҮННЕР

Р. Лудун, А. Сендажы, М. Ооржак, С. Комбу, Б. Тараачы, Е. Емельянова.

ШООДУГЛАР

В. Могуш, М. Өлчей-оол, В. Тимофеев, А. Охемчик.

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

Х. Алчымаа, К. Оргу.

Тоожулар, шиилер, чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ШАГААН-АРЫГ ШАРОВАРЫ

(Ийи кезектиг, он көргүзүлүгү шии)
(Эрги чогаалды эде тургузуушкунунуң ёзузу-биле көргөнц).

К и р ж и к ч и л е р и :

ЛАНМАА — кран башкарыкчызы, коя кыс, изиг илнир.
УШТУЛАҢ — тудугжулар бригадири, эр тарбаган.
ОЯА — малярлар бригадири, часкы салгын.
БАЧЫТ-ООЛ — слесарь, ажылчынкор, ажыл аъды.
КУДЕРЕК — тудуг инженери, парторг, ажылының кулу.
ОРТАА — арматурщик, хенче хуна.
ҚЕРЖЕКЕЙ — бетонщик, юбка кеткен Хенчекей.
ХЕНЧЕКЕЙ — маляр кыс, чүвүр кеткен Қержекей.
ХАВЫҚ — прораб, инек-даш.
ТЕВЕР-КАРА — тудуг мастери, дүвү чок доскаар.
ОПКАН-ООЛ — нормировщик, чавана.
ТУДУГЖУЛАР, МАЛЯРЛАР.

Б И Р Г И К Е З Э Э

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

КҮЗҮҢГҮ

Чаа Шагаан-Арыгның цемент заводунуң улуг тудуу.

Ажыл шагы эгелээриниң мурнуу чары.

Тудугжу оолдар биле маляр кыстар катгыжып келген, оюн-баштак, чугаа-соот, каткы-итки дойлуп турар. Диңмиттиг хөгжүм, танцы, от-көс дег кожамыктар.

Оолдар (*кыстарже хэмээлей*).

Шагаан-Арыг баарымда,
Шароварым кедип аар мен.
Сарыым кыска дужарымда,
Саваннанып чунуп аар мен.

Кыстар (*чирт кылдыр*). Оош!

Тудуг шөлү баарымда,
Тужуркамны кедип аар мен.
Дунда-караа дужарымда,
Туалетке чунуп аар мен.

Оолдар, кыстар.

Шагаан-Арыг ховуларын
Шавыдарым черле шыдаар.
Чарылбас дээн даңгыракты
Чараш карам черле шыдаар.

Эгин-мойнунда фотоаппараттар, магнитофон эндере чүктээн Бачыт-оол
маннап кирип келгеш, дораан шыгааттынып эгелээр.

Бачыт-оол (*өө тынып*). Кыстар, экии! Оолдар, мендээ!
Көрүкчүлөр, амыр! (*Мөгөйгилээр.*) Мени Бачыт-оол дээр. Адым
ындыг кижидир мен. Кылыпкан бачыдым-даа чок. Чогум ажы-
лым слесарь, дарган кижидир мен. Ооң-биле кады «Улуг-Хем» со-
луннуң штаттан дашкаар корреспондентизи мен. (*Көргүзсө.*)
Документим бо. Хураангайлаарга, мени ажылчынкор дээр. Би-
жиир-даа, тырттырар-даа мен. (*Көөргөттинер.*) Эртем-техника-
нын сөөлгү дылы-биле чепсегленген мен. Че, харын бодумнун
мулдурлап алган херекселдеримдир ийин. (*Көрүкчүлөрже.*)
Бистиң оюн-тоглаавысты көөр дээш чыгып келгениңер кончуг
экидир. Силерге бис ам Чаа Шагаан-Арыгнын тудугжуларынын
дугайын чугаалап берээли. Кичээнгейлиг олуруп көрүңер. Ак-
сыылда-шүгүмчүлелиңер база кирир силер. (*Аныяктарже.*)
Оолдар, кыстар! Озалдап каап-тыр мен. Хуралыңар эрти бе?
Соцчарыжыңар түннели үндү бе? Кайы бригада тииледи? Ту-
дугжу оолдар бе? Маляр кыстар бе? Мурнакчылар, бээр
тургулуңар! Тудугжулар, дашчылар, чазаныкчылар, бетонщик-
тер, каннакчылар, монтажниктер, чолаачылар, электриктер, арма-
турщиктер, малярлар — шуптуңар бээр! «Улуг-Хем» солунга
боттарыңарны көөр силер. (*Серте чок танцылаан аныяктардан
чөгенип.*) Амгы шагнын аныяк-өскениниң-даа кончуун, тоор-
дыннаар чүзү-даа чок, көк хаялар-ла. Үнү чок даг-даш-даа чан-

гыланыр боор чүве. Силер кым силер? Мен кым мен? (*Байгы турган боостаазы-биле.*)

Чурук тыртар аппараттар — мойнумда,
Чугаа бижиир магнитофон — экимде,
Ыракшылдыг демир-үжүүм — холумда,
Ынакшылдыг чараш уруг — чүрээмде.

Аныктар хенертен шыпшың-на баарлар.

Ийи бригадир — Уштулаң биле Ояа хат-салгын дег кирип кээрлер.

Уштулаң. Күчүр эрлерни, шупту белең!

Ланмаа. Күжүр кыстарны, бистер чоонган бис!

Бачытоол (*бригадирлерни көрүкчүлерге таныштырар*).

Бо дээрге маляр кыстарның бригадири орлан кыс Ояа-дыр. Бо ужар куш дег эрни Уштулаң дээр. Тудугжу оолдарның бригадири.

Тудугжу оолдар бригадазы биле маляр кыстар бригадазы сценаның ийи талазынче үстү бээрлер.

Уштулаң (*хииктелдир мактанмышаан*). Эргим хүндүлүг кыстар бригадири, бистин аалдың оолдары күзүңгүлөр-ле. Ажыл-ижи-даа, арын-шырайы-даа.

Ояа (*база сыйбыңнай аарак*). Эргим мерген оолдар бригадири, силернин аалдың оолдары күзүңгүлөр болганда, бистин аалдың кыстары алдын хөлде аңгыр куштар-ла. Бийир туткан салаалары быжыг, силерни ол хевээр кылдыр чурааш, далганыг шоодайлар дег, анаа-ла олуртур шашкылап каарлар.

Уштулаң. Ынчаар болзунарза, эш бригадир Ояа, бистин оолдар силерден манчы-хуужуур-даа тудуп каарлар. Оларнын холдарында чүү чок дээр! Хөрүк-дөжү, маска-кувалда, хаарылга-рубанок, пресс... А соцчарыш дугайын чугаалаан херекчок. Ол чүве дугайты бисте кылын деп бил, эргим хүндүлүг кыстар бригадири.

Ояа (*кочулап*). Күзүңгү-ле?

Уштулаң. Шынап-ла күзүңгү. Бир эвес көрүнчүүнөр чок болза, арныарны орта көрүп ап-даа болур силер.

Ояа. Девин-не чугааладым, эргим мерген оолдар бригадири. Силер күзүңгүлөр болзунарза, бистер аңгыр куштар бис. А күзүңгүлөрнин соцчарыжының түннелин дыңнап көрзе?

Кыстар (*шууган*). Дыңнаар, дыңнаар? Күзүңгүлерни баштай көөр!

Уштулаң (*оолдарже*). Аңгыр-куштарны баштай дыңназа чүл, эзирлер?

Оолдар (*чир-шоң*). Шын, шын! Удур келген кыстарны баштай дыннаар! Уткуй барган бистер соонда!

Ийн бригадирге Бачыт-оол мацнап чеде бээр.

Уштулан (*кайган*). База бижир ыйнаан, эш ажилчынкор? Кажан-чежен слесарьлап четтигип турар кижиги сен?

Бачыт-оол. Бижир, бижир, эш бригадир. Слесарьялары дээрге мээң херээм-дир, ынаар сагыш салбайн барып болур силер.

Ояа (*кочуурган*). Чурукка база тырттырар ыйнаан, эш ажилчынкор? Ынчаар болзунарза, бистиң кыстардан каш-даа чүректи чаалап ап болур силер.

Бачыт-оол (*шыңгыы*). Тырттырар апаар мен. Мээң ажылым оюн эвес, менээ чүректер херекчок.

Уштулан (*улам кочулап*). Чүс хойдан чүс хураган ыйнаан. Бисте дашты дүк, ишти чин, дөрт даванныг амытан бар эвес? Билген-туткан чүвелеривис-ле бо — даш-тууйбу, цемент-бетон, маска-мастерок...

Ояа. Час баштыг демир-оруннар, куш дүгү сыртыктар, хоолуг чуруктар, хүндүлел бижиктер... Оон ыңай чүү дээр ийик, эш ажилчынкор? Орлааназы онда, Айлааназы алдыда, Саяназы садикте дээр ийик силер бе? Бистиң кыстарда Сайзааналыг кижиги чангыс-даа чок. Дөгереги бот кыстар.

Уштулан (*Ояаны кускаптай аарак*). Бистиң оолдар база. Бис ийн бригадирден эгелээш...

Бачыт-оол. Солун-дур, чүс хурагандан артык солун. Арын-нүүр барымдаалаваан шүгүмчүлелинерни хүлээп алдым. Силер шуптунар бот-борзун улус-тур силер, ынчап кээрге, хостуг үе-шакты канчаар эрттирип турарыңарны «Улуг-Хем» солуннуң номчукчуларыңа чугаалап берип көрүңерем.

Уштулан. Бисте хостуг үе-шак хөй харын. Өгленип алыры дээрге, бөрү какпазынче киргени ол.

Бачыт-оол. Мен бөрү какпазы айтырбадым.

Ояа (*далажыт*). Ажыл шагы келди. Соонда, соонда...

Уштулан. Хостуг шак бе, эргим эш ажилчынкор? Ол чүвөң бо-дур. Оолдар, кыстар, мандаң-хорлуу иезинден көргүзүп берээли!

Аныяктар кожамыктар-биле чижип кириптерлер.

О о л д а р.

Улуг-Хемнин уруглары
Улуг-улуг карактарлыг.
Улуг-улуг карактарын
Улугуп алыр ура болза.

К ы с т а р.

Хайыракан оолдары
Кара-кара карактарлыг.
Кара-кара карактарын
Казып алыр харык болза.

О о л д а р.

Улуг-Хемим — уран хемим
Улус чонга бараан болзун.
Улай туткан Шагаан-Арыг
Уруг эжим чурту болзун.

К ы с т а р.

Саян далай — чараш далай.
Сай-ла чонга бараан болзун.
Чаа туткан Шагаан-Арыг
Сарыым эжим чурту болзун.

У ш т у л а н *(буу-хаа)*. Эргим хүндүлүг кыстар бригадири, бистиң аалдың оолдары аъдын салыр эвес, адын сыгар эвес. *(Кожаннап.)* Улуг-Хемниң оолдары ужар эвес, турар эвес, ушса-даа-ла, турза-даа-ла, уё-халак дээр эвес. Мээң бригадам социалистиг хүлээлгелерин күүседип шыдаар дээрзинге чигзиниг турбас. Чогум каш хууга, канчаар күүсеткенивис амдызында чажыт. Ол дугайын ай төнчүзүндө силерге чедире бээр бис, эргим сарыым Ояа.

О я а. Сарыым-суруум деп канчаар уштуланнап турарың ол. Социалистиг чарышка кандыг-даа чажыт турбас. Ооң түннелдери бүгү чоннуң өнчүзү-дүр.

У ш т у л а н. Херек апарганда кандыг-даа чажыт турар боор чүве. Күрүне-даа, шериг-даа, хуу-даа. Ынакшыл чажыды база турар.

О я а *(баштак)*. Ынакшылынар база бар-дыр аа, эргим эн оолдар бригадири?

У ш т у л а н *(Ояаны кускактай аарак)*. Чок боор бе, сарыг? Качап билбес, качап эскербес кижиги сен? Чүрээң бар бе, чок бе? *(Шүлүктээр.)*

Эзэнгимнийн кыңгырт дээрин
Эскербезийн шынын ол бе?
Чүрээм сени манап чорда,
Чүгө тоовас уруг боор сен?

Домак эрeп кызарымга,
Догааштырып каар-дыр сен.
Орааштынган аргамчы дег,
Ооң ужун тыппас-тыр мен.

Ава чериң Дус-Даг болгаш,
Ажыг дылдыг болган сен бе?
Улуг-Хемге өзсриң кай,
Уян хөөннүг болуруң кай?

О о л д а р (*хөөредип*). Оош, оош! Бистиң бригадир шүлүкчү-даа болдур ийин! Дылдыг эр, сөстүг эр!

О я а. Оош-оош деп алган, орлан-на хейлер-дир силер. Ол ынакшыл деп чүвөңерни амдызында алебастр-биле чөвүткеш, хояткаң цемент-биле дуй чаап алыңар. Харын арматура-биле базыргаш, демир-биле сырыладып тургаш, черге чыпшыр монтаптап кааптыңар. Бистиң ажыл-херээвис силерниң ол ынакшыл деп чүвөңерден үнелиг. А соцчарышта кандыг-даа чажыт чок!

К ы с т а р. Чок, чок! База катап чок!

У ш т у л а н. Чүү дээр ийик? Ындыг болза ындыг-дыр, ыдык болза бора-дыр. Бистиң аалдың оолдары! Чажыдывысты кыстарга самосвал дег тө тудуп бээр бис бе?

О о л д а р. Шлак дег кылдыр! Гудрон дег кылдыр! Алды-Шынааның кум элезини дег кылдыр!

У ш т у л а н (*чоргаар*). Ынчаарга дыңнаңар, кыстар! Бийирлеринер, будуктарыңар, дозуларыңар туткулаңар. Оон ыңай чүлеринер бар чүвөл? Ийе, харын чүректеринер ушта халый березин, кежээ аргыттыңар чүннеринер-биле өртеп алыңар. (*Шөлээң.*) Мээң бригадам ай планын чүс хуу ажырап бодап турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бүдүн чартык хуу көдүрүптөр арга бар ышкаш. Тудуг материалдарын элээн камнап аптар боор бис. Сагылга-чурум бисте ыяк деп билиңер, донга берген бетон-на. Ынчап кээрге, сагылга-чурум биске кол айтырыг бооп шыдавас. (*Кезек бодангаш.*) Чаңгыс бо Кержекей ындыг кижидир, элен-халаң, хатка чайганган аза-огу дег. Хөккөй дээнде өл тыны. Телевизор чанынга олура хонар. Ооң ужуру билдинмес, өл эт келир, ажилдан озалдаар, брак кылыр. Дыка кедерээр болза, дадарык ээрилге дег, үндүр шываптар бис. (*Чөдүргүлээш.*) Че, ол-даа барыктыг хаан чүвө. Силерде база ындыг кадын бар. Хенчекей! Ынчап кээрге, дөмей-дир бис. Кара хайым. Тиилээннер-даа чок, тиилеттиргеннер-даа чок.

О я а. Ёзулуг дадарык ээрилге сен-дир сен, эш Уштулаң. Се-ни эде хептээр үе келген-дир. **Формировшигиң бар бе?**

У ш т у л а ң. **Формировшигим-даа бар, нормировшигим-даа бар.**

О я а. Эргим эш оолдар бригадири, сен дээрге Дөнгүр-оол-дан дээредевес амытан-дыр сен. Ажыл-херекке ынчаар «боорон-нап» болбас. Соцчарышка тодаргай негелделер херек.

У ш т у л а ң (*коргудун*). Хөлүн эрттир эшкедевээли, сарыг. Эл үскен эмдик буга эвес, оода кыс кижидир сен. Оолдар, кыс-тарывыстың акша-шалыны база эки-дир. Орус улус чүү дээр ийик? Хойлар-даа четче, бөрүлөр-даа тодуг. Моон ынай биске чүү херек боор? Чаңгыс эвес тудугну мынчаар доозуп келдивис. Ынчаарга ам алым чок черге ярышкаш чоор бис, ала-сааскан-нар эвес бис. (*Ояаның холундан чедип алгаш.*) Чарыш дугайын бис иелээ бригадир баштарывыс-биле бодап көрээли. Ындыг-дыр аа, Ой.

Үзүктелнишкин.
Бачыт-оол ыт чок турар.

Б а ч ы т-о о л (*чааскаан чугааланыр*). Чүү болду бо, ха-дук-ма? Мээң база ажылдаар шагым келди. Редакцияның даалгазы база бар. Информация, репортаж, интервью, чуруктар...

У ш т у л а ң (*оолдарга хөглүг*). Аъттаныңар! Ажылдап ки-риңер, оолдар. (*Баштактаныр.*) Чапай думать будет!

О я а (*кыстарга*). Каастап кириптинер, кыстар. Бис Ушту-лаң-биле иелээ соцчарыш дугайын бодап көрээли.

Ийн бригада дааш-шимээнинг ажылдан кириптер.
Уштулаң биле Ояа үне бээрлер.

Б а ч ы т-о о л (*чааскаан*). Шынап-ла күзүңгүлөр, ашгыр-куштар-дыр. Тас-тас, кылаң-кылаң, илдигер чүве чок. Амыдырал ындыг дески кайын турар. Көөр бис.

Хамык херекселни алгаш, ажылдап чоруштар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

ЭЭРЕМЧИГЕЙ ДУЗАА

Сценага прораб Х а в ы к, тудуг мастери Т е в е р-К а р а, нормировщик О л к а н-о о л суглар сүмелешкен, чевүлешкен, маргышкан, ээрешкен кириң кээр. Оларны көрүп кааш, Б а ч ы т-о о л амырай бээр.

Б а ч ы т-о о л (*көрүкчүлөрже*). Ам-на херээм бүттү. Каткан-хуураанын бригадирлер боор, тудугнун ёзулуг чингиннери бодур. Информация туржук, очерк белен деп билинер. Прораб Хавык! Тудуг мастери Тевер-Кара! Акша-шалың нормировщици Опкан-оол! Кончуг начыннарны! (*Микрофонун оларга чедире бергеш.*) Цемент заводунун бо хүнгү байдалынын дугайын радио дыңнакчыларынга...

Т е в е р-К а р а (*микрофонну чайладыр идипкеш*). Бо корреспондент деп кижилер черле ындыг силер, аппарат-уппарадын, эдер-хааржак, шарман-шурманын оорга-мойнунда халаннадып алган, кижиге ажыл кылдырбас.

О п к а н-о о л (*демчижип*). Дуу ында садик уруглары экскурсиялап келгеннер-дир. Хостуг-араттар ол-дур. Оларны чурукка тырттырып, ыр-шоорун бижип алыңар.

Х а в ы к (*шыжыгып*). Сен болза тудугда турар черлиг даанган ажылдыг, ол дээш күрүнеден акша-шалыңны ап чип турар сен. Чогум черле кажан кылза ёзугаар хүлээлген күүседир кижиге сен? Билир мен, ылап ажылдаар чүве болза, слесарь кижиге дөрт-даа хол-бут чедишпес. Азы оларга каш борбак көпөөк дээш хөлечиктеп турбайн, ол редакция, радио деп черлериңче шуут шилчип ал. Бис сени тутпас бис, дөрт чүк байтыгай, тос чүкче салыптар бис. Ынчан кээп, чай оьду кескен аьт дег, шө-лээн тояп чор.

Б а ч ы т-о о л (*ылап хорадай бергеш*). Слесарь ажылымны багай эвес күүседип турар мен. Ол дээш макталдыг мен. Ажыл-чынкор! Ол дээрге алдар-дыр! Хөй-ниитинин херээ! Партийжи херек!

Т е в е р-К а р а. Биске илеткел кылган херээн чок, билир бис, билир бис. Шыданмас кижиге болзунза, дүү ол чаш уруглары барып чуруп, бижип ал дидивис.

Б а ч ы т-о о л. Мен херектин ужурун чугааладым. Кижиге теп кагдыңар.

Т е в е р-К а р а. Ийе, чүгле адым ындыг боордан, тепкиленип чорбаан мен. Сээң адын канчап Бачыт-оол-дур.

Б а ч ы т-о о л. Мен ат-баш сураваан мен. Чугула ажыл-херек ужурунда силерге келдим.

Х а в ы к (*үзе кирип*). Соксаңар, соксаңар, эштер. Үзер бугалар силер бе азы кадайларыңар чаңгыс бе? Эш Бачыт-оол, чугула ажылды бистер шийтпирлээр деп тур бис. Шаптык катпайн көрүңер. Дилеп тур мен.

Б а ч ы т-о о л. Чажыт херек бе, даргалар?

О п к а н-о о л (*идээрген*). Өске хамаатынын манаа турары күзенчиг эвес.

Бачыт-оол (*мөгөйгөш*). Буруулуг болдум. Ажылым айыы ындыг болду, даргалар.

Бачыт-оол чоруй баар.

Тевеер-Кара (*соонче хыйланыр*). Ажылым айыы... Интервью, информация... Чаагай-ла бижик-билир бижээчи-сайыт тыпты берген-дир. Хүн кайы чүктөн үнүп келир ирги?

Опкан-оол. Мындыг-дыр, даргаларым-бошкаларым. Эргем бичии, дужаалым куду. Кылып турар ажылым-на ол — нормировщик, ажилчыннарнын акша-шалынын доктаадыр.

Тевеер-Кара (*чыпшына-ла бээр*). Ол-дур, ол-дур. Сеңээ оон өске эрге-дужаалдын херээ чок. (*Оптуг.*) Бо удаада Хавык дарганың шалынынга чүс борбак рэден немеп каар сен. Тудуг мастери болгаш, бүгү херекти көрүп, билип, таарыштырып турар кижидир мен.

Опкан-оол. Ындыг эргем чок. Коргар мен. Мээн мойнумга бүдүн арматураны салып каарлар. Силер төлээр эвес силер, эш Тевеер-Кара? Хөй өл-чаш ажы-төлүм база бар, күрүне контролю деп чүве база бар.

Тевеер-Кара (*ээрэжип*). Чаңгыс эвес контрольдугу, хыналданы, саналганы, ревизияны эртип чораан бис. Кожуун-даа когараваан, суму-даа сулараваан. (*Улам чечээрген.*) Тевеер-Кара-даа тендирбээн, Опкан-оол-даа ойтайбаан. Ындыг аа, эш прораб, Хавык дарга? Ийе, Хавык-даа хаварбаан.

Хавык. Бодуңар-ла болгаап көрүңер. Мен чүнү-даа көрбээн мен, чүнү-даа дыннаваан мен.

Тевеер-Кара (*чишик*). Ол-дур. Айтырыгны ынчаар шиитпирлээр херек, адыг-кирижи дег, ораап турган херек чүл? Чидиг саазыыр-биле чаңгыс тутсур, одура шааптар.

Опкан-оол. Берге-ле-дир сен, мастер. Ак-саргы дег, адырылбайн-на баар. Ол ындыг-дыр. Меңээ хөмүр дүжүрүп бээр дээниер чүү болду? Мырынай алага бардыңар.

Тевеер-Кара. Кара довуракта чүү боор, ол дээрге акынның адыжында чүве-дир. Мынча улуг тудуг чаңгыс машина хөмүрдөн когарай бээр эвес, карак чивеш аразында октадыптар мен.

Опкан-оол. Хаваннарым кажаазы чок...

Тевеер-Кара. Ында чүү боор, шагда-ла чугаалаар болгай. Бо манзаларның мында ирип чыткан херээ чүл? Ажыл соонда чүдүрүп алыр сен. Кижимал-маганың канчап кажаа чок тургузар ббор? Машинаң база даштын бе?

Опканоол Даштын.

Тевеер-Кара (*кайган*). Кижн машиназын канчап ажык дээр адаанга тургузар боор, мен-не болзумза, хойгарып алып мен. Оон орнунга кадайлар чанагаш удаайлар-ла.

Опканоол. Гараж кудар дээримге, материалдар чок. Элезин, шлак, цемент...

Тевеер-Кара. Карааң хаптап алган сен бе, кулааң кумнап алган сен бе, эш? Бо тудугда оон көвей чүве чок ышкажыл, буттарың адаанда төктүп чыдырлар. Барып-барып акша-шалың судалы тудуп орар кижн ынчалдыр чурттаарга кайын боор. Буганың мыйзындан, балыктын танаандан сегирип алып херек.

Опканоол. Мен малчын-даа эвес, балыкчы-даа эвес кижн-дир мен. Шагда-ла ынчаар чугаалаза.

Тевеер-Кара (*кажар*). «Мен — сеңээ, сен — меңээ». Билдин бе? Бо чурумну бүгү назынында шээжилеп ал, нормировщик. Ону сагып чоруур болзунза, кажан-даа өлбес сен. Кижн баштыг чурттаар болгай, дунмам.

Опканоол (*бодангаш*). «Мен — сеңээ, сен — меңээ». Силер меңээ хөмүр, кажаа, гараж тудар материалдар октадып берген-дир силер, мен силерге чүнү канчап бээр мен.

Тевеер-Кара. Мээң дугайым соонда, соонда. Далашкан күске сүтке дүжер. Баштай ол чолаачыны бодаар сен. Акша-шалың сээң холунда болгай, маңаа улуг угаанның херээ чок. Улуг аяк ужурлуг, хары аяк харылыг. Ол чолаачы сени-дал, бисти-даа утпас деп бил. Арай озалдаан-дыр сен. Ажырбас, ажырбас, нормировщик. Аныяк кижн-дир сен, бүгү чүве сээң мурнунда, ам-даа чурттап өөренип алып сен. Чүс чыл чуртта, чүс чыл өөрөн. Ындыг аа, эш прораб. Хавык дарга?

Хавык (*каразып*). Ээремчигей дузаан эки-ле аргып турбис, ону чазары база бар болдур ийин, эштер.

Тевеер-Кара. Чазары албан эвес...

УШКУ КӨРГҮЗҮГ

МАСПАК

Саазыннар, диаграммалар, хана-солуннар, көргүзүглер туткулаан
Уштулаң биле Ояа эрестиг кирип кээрлер.

Уштулаң. Оолдар, бээр!

Ояа. Кыстар, база!

Тудугжулар. малярлар быт-шимээнниг чыгып кээрлер. Тудуг инженерн
Күдерек биле Бачыт-оол база ында.

Уш ту л а н. Оо, прораб, мастер, нормировщик база мында.
О я а. Тудуг инженери, парторг Күдерек дарга, ажылчыннар
Бачыт-оол база.

Уш ту л а н. Соцчарыш түңнели үндүрерде дыка онза бол-
ган-дыр. Даргалар биске шинткекчилер, судьялар, арбитрлер
болзун.

О я а. Эгеле, эгеле, чон манай берди.

Уш ту л а н (*магадан*). Дыка онза! Тудуг инженери, парт-
оргувус Күдерек дарга келген. (*Бачыт-оолга*). Чүл мон, эш
ажылчынкор? Сээң шагың келди! Челер сен бе, шейктээр сен
бе? Саяктаар сен бе, чарлстоннаар сен бе? Бодун бил. Азы ал-
дан-дөрттөп девиир сен бе?

Б а ч ы т-о о л (*хамык аппаратуразын белеткевишаан*). Шы-
нап-ла мээң бүрээ-бүшкүүр ойнаар үем келген-дир! (*Химире-
мир.*)

Чурук тыртар аппараттар — мойнумда,
Чугаа бижнир магнитофон — эктимде,
Ыракшылдыг демир-үжүк — холумда,
Ынакшылдыг чараш уруг — чүрээмде.

Кү д е р е к. Мен чыраалап, саяктавас-даа мен, бүрээ-бүш-
күүр деп чүве мырыңай билбес мен. Силерниц ажыл-херээнерни
дыңнаайн дээш келдим.

Бригадалар ийи дизе туруп алырлар.

Уш ту л а н (*ама саазынны туткаш*). Бистин тудугжу бри-
гадавыс бо айның бүдүрүлгө планын 105,5 хуу күүсеткен.

О о л д а р. Ураа! (*Адыш часкаашкыннары.*)

О я а (*кочулап*). «Боорон» эвес ыйнаан, эш бригадир?

Уш ту л а н. Ылап-ылап. Чүс беш бүдүн болгаш, оон кы-
рынга чартык хуу база.

О я а (*база номчуур*). Бистин кыстар бригадазы планын
110 хуу күүсеткен.

К ы с т а р (*чир-шоң*). Ураа! Бис ашкан бис! Биске сөгүрү-
нер! Дискек кырынга олуруңар!

Уш ту л а н. Оожум, эштер. Даг көрбейн, юбкаларыңар
ужулбанар, суг көрбейн, сапожкаларыңар өөктерин чешпеңер.
Соцчарыштын негелдери көвей. Дөгerezин нүүртээр бис. Чүг-
ле силер шынын чугаалаңар. Контроль бөлүү хынай бээр. Бисте
ону арматурщик Ортаа удуртуп турар. Шынчы эш, какпага
кактырдыңар.

Кыстар (*кыртшыкынчыг*). Ха-ха! Честей-оол бе?..

Уштулаң (*шыжыгып*). Чүү Честей-оол! Соксанар! Мен ажыл-албан черинге төрөл-дөргүл, куда-баар тыртар чорук тургуспас мен.

Ояа. Че, оон ынай.

Уштулаң. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бир хуу көдүргөн бис.

Шыпшын. Манаашкын.

Ояа (*таваар*). Бис ол көргүзүгнү бир бүдүн болгаш бир ончук хууга күүсеткен бис.

Кыстар (*шимээрген*). Ураа! База бистии! Тиилелге!

Уштулаң (*шыңгыы*). Шыныңар ол бе, эш херээженнер бригадири?

Ояа. Шынап болбайн, эш эрлер бригадири.

Оолдар. Хей чүве. Бир ончукту чүү деп бодаар силер?

Ояа. Бир ончук дээрге туугай чурагай эвес-тир. Ооң артында чүс-чүс, муң-муң акша-хөрөңги камнаттынып чыдар болдур ийин.

Уштулаң. Ындыг-дыр, ам силер эгеленер.

Ояа. Тудуг материалдарын беш хуу камнап алган бис.

Шыпшын.

Уштулаң (*чоргаар*). Бис он хуу!

Оолдар (*шимээрген*). Ураа! Тиилелге бистии!

Кыстар (*оон артык*). Бистии! Бистии!

Ийн бригада холужуп, маргыжып эгелээр. Ыт-шимээн кулак-уюк. Оолдар, кыстар кожамыктажып кириптер.

Оолдар (*хөглүг*).

Каткы билбес уругларны
Хаак-биле каккан болза.
Хаак-биле хап-ла тургаш,
Халак-тилээн дыннаан болза.

Кыстар (*улам хөглүг*).

Ыры билбес оолдарны
Ыргай-биле соккан болза.
Ыргай-биле соп-ла тургаш,
Ыы-сызын дыннаан болза.

Ш у п т у (*каткы-хөг-биле*).

Каткы бажы каткан эвес,
Хаак бажы каттылайнан.
Хаак бажы катса-даа-ла,
Катап үнер харын чараш.

Ыры бажы каткан эвес,
Ыргай бажы каттылайнан.
Ыргай бажы катса-даа-ла,
Ылап үнер улам чараш.

Кулак-уюк хөгжүм. Оолдар, кыстар тутгунчупкаш, элдеп-эзин
танчылап кириптерлер.

Шак ол үеде кран бажындан кышкы эвес кышкы дыңналыр: «Соксаңар!
Аъдынар аксын тыртыңар!». Кранны куду көк шароварлыг Лаңмаа кы
заңнашкын дег маннап бады кээр.

Лаңмаа (*байгы турган боостаазы-биле*). «Хөөрежип мак-
ташпаңар, эштер, хөгжүмүнер шупту багай!»

Үннер (*кайган*). Чүү багай? Кандыг багай? Чүзү багай?

Лаңмаа (*холу-биле үзе шапкаш*). Дүр-ге-дээш-кин!!!

Үннер. Кайнаар? Канчаар? Кайда багай?

Лаңмаа. Э-де тур-гу-зууш-кун!!!

Үннер. Чүнү эде тургузар? Кайыны эде тургузар?

Лаңмаа. Са-гыл-га-чу-рум!

Үннер. Каяа? Чүге?

Лаңмаа. Чер болганынга. Базым бүрүзүнге.

Улустун мурнунга Күдерек үнүп келир.

Күдерек (*хөрээн таваар хозаткаш*). Дүргедээшкин. Эде
тургузуушкун. Сагылга-чурум. Эр хей, Лаңмаа! (*Ырлаар.*)

Бөгүн бисте чуртталганың солунун көр,
Мөгелер дег, ачыр-дачыр.
Чалгып чыдар Улуг-Хемге дөмейин көр,
Чайын, кыжын соксап дивес.

Чырык черде амыдырал магаалыг-дыр,
Чылдан чылче улам чараш өзүп турар.
Бндыг чолду ажыл-ишке каастаар херек,
Ынакшылды анаа база немээр херек.

Күдерек бодамчалыг болгаш аяар үне бээр.

Лаңмаа. Эштер бригадирлер, Уштулан, Ояа! Оолдар, кыс-
тар! Меңээ, бедик кран кырында кижиге, шупту чүве көстүп

турар боор-дур. Силерниң ажылдап турарыңар шынап-ла мага-лыг-дыр. Ылап-ла күзүңгү. Кылаң, тас, онза. Чүү дээр ийик, сывырып каан хола-ла, шыгаап каан шугум-на. Бо дээрге ажылынарның кыры-дыр. Кыстар, билир-ле болгай силер, кылаң дозу-дур. Ажыл-херээнерни хандыр бакылап, силгиттиниң көрү-нерем. Ынчан бүгү чүвени көрүп каар силер. Шуугап турар социалистиг хүлээлгелеринер чавыс-тыр. Күш-ажылдың бүдү-рүкчүлүү куду. Тудуг материалдарын камнап турарыңар кайыл? *(Долгандыр айыткаш.)* Устүндөн көрүп орап кижидир мен. Ой-бак сонгалар, бузук шилдер, чуурук тууйбулар, төгүлген будук-тар, ажыглал чок механизмдер, камгалал чок тудуг материалдары... Бо бүгүнү туралаан кижилер дажыглап ап ту-рар. Бистиң тудуувус күш-ажылчы эвес ажык-кончаа сүрген кижилерниң одаа апарган. Ындыг але, прораб эш Хавык? Шыл чугааладым бе, эш мастер Твер-Кара? Бедик черден дөгөрезин көрүп орап болдур мен ийин, эштер. Бо хамык сандаргай чорук дээш кым харыылаарыл? Ол чарыгдалдарны кым күрүнеге тө-лээрил? Буянның акыңар Хавык дарга бе? Азы мастер Твер-Кара бе? Нормировщик эш Опкан-оол чүнү көрүп турарыл? Бу-руулуг кижилерниң моюннарыңа салыр херек. Кыстар, оода силер канчап барганыңар ол? Идик-хевинерниң кончуун көрү-нерем. Ында будук, мында чугай. Күрүнениң будуу төнер эвес дээш чагдынып турарыңар ол бе? Арыг-шеверинер, корум-чу-румуңар кайыл? Үениң негелдези-дир: дүргедээр, эде тур-густунар.

О я а *(хенертен ыы-сыы-биле)*. Мен шыдавас мен! Брига-дирлеп шыдавас мен. Кижиниң кылып каан ажылын кырындан маспактаарга белен ыйнаан. Лаңмаа, сенде чүү боор, чаңгыс кран башкарып орап-дыр сен. Шароварың безин кезээде арыг, будукка, хир-чамга борашпас. Сээни дээрге кара демир-дир. Мен дээрге он ажыг дириг кижилер уштап-баштап турар амы-тан-дыр мен. Бирээзи каттырып кээр, өскези ырлап кээр, үш дугаары хөректөп кээр. Будук чок дээр, хеп чок дээр, клуб баар, тудуг баар. Тос чарлы бээр кижидир мен бе? Бүгү чүвени көрүп, билип орап кижидир бригадирлевит. Хайыракан-даа, Буура-даа кырынче үнүп алгай сен.

Л а н м а а *(аялар)*. Оожурга, Ояа, күжүр эжим. Чүгле сенээ чугаалаан эвес мен. Шуптунарга. Бо даргаларга база. Кандыг даа ажыл-херек сагылга-чурумдан эгелээр чүве ышкажыл.

У ш т у л а н *(хөмээлеп)*. Бисти база анаа-ла Хайыракан бажындан хайгаарап олурар деп бодаар сен бе? Сагылга-чурум дээш демисежиң турар улус бис. Дириг кижилер-дир, чүс аажы-

лыг, чүс чанныг. Сээң крапыңны болза ужур пдинкей, чуура шаапкай.

Л а н м а а (*шыдашпайн алгырар*). Сен мээң кранымга дегбе, эш Уштулан! Ол чок болза тудугже тууйбулар-даа, арматуралар-даа, блоктар-даа үндүрүп ап шыдавас силер. Сөөртүнчүп турбаңар, бот-бодуңар макташпанар. Бот-орулга-чарылгаже бүрүнү-биле доп-доран киринер. Бригада керээзи! Чежеге дээр жүрүңе мойнуңга олулар силер. Бот-орулга-чарылга! Күрүңе хүлээп алышыкыны! Үениң тургузуп келген айтырыы бо-дур.

У ш т у л а н. Эки-ле маспак-тыр... (*Кезек бодангаш, тудугжуларга.*) По коням!

О я а (*кочулап өттүнер*). Чапай думать будет!

Оолдар, кыстар ыт-шимээн чок ажылдап чоруитарлар. **Х а в ы к**, **Т е в е р** **К а р а**. **О п к а н о о л** суглар артып калгаш, аныяктарны одап шаг болурлар.

Т е в е р-К а р а. Мындыг аныяктар бо, чүве-ле болза хөрээп көргүзөр. Хоозун саазыннар тудуп алган, чуруму кайыл? Мастер кижиндир мен, бүгү чүвени мен көрүп турар мен. Ындыг ала, прораб?

Х а в ы к (*хыы ханып*). Шак-ла ындыг, мастер.

Т е в е р-К а р а. Шалың база өкпелээр. Эвээшти кылгаш, хөйүнү-ле эдектелтерин кичээр. Ындыг аа, нормировщик?

О п к а н о о л. Ону бо чыткан чуурук тууйбулар, бузук шилдер безин билирлер болдур ийин.

Лаңмаа ийн быктын даяныпкаш, **Х а в ы к**, **Т е в е р-К а р а**, **О п к а н о о л** сугларның кырынга-ла баар.

Л а н м а а. Эки-ле удуртукчулар-дыр силер. Боттарыныч бажында тевени көрбейн, өске эштериниң бажында тевенини көрүп каан. Кедерээр болзуңарза, силерниң ээремчигейиңер дузаан мен чазар мен.

Т е в е р-К а р а. Чүү ындыг ээремчигей дузаа апарды?

Л а н м а а. Мен кран кырындан дыннап орган мен. Ээремчигей дузаа хевээр туруп база болур диштиңер. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас чоор. Үези келирге, дүнчү-даа частыр.

Т е в е р-К а р а (*ызырнып*). Шагаан-Арыг шаровары...

Л а н м а а (*улаштыр*). Шагаан-Арыг шакалы...

Тевеp-Кара (ооң соонче холун караңдаып). Черле халас ытпас мен! Хомудаар мен, Шагаан-Арыг шаровары!

Ланмаа (дедир баткаш). Көржү бээр бис, Шагаан-Арыг шакалы! Шөө-бөрү!

Тевеp-Кара, Хавык, Опканоол хыйланып үне бээрлер. Бачытоол чааскаан артар.

Бачытоол (ырлаар).

Боданганы ботка херек,
Ботка болчур чүве-ле чок.
Ботка болчур борбак кара
Боданып чор диген чүве.

Кичээнгени кижээ херек,
Кижээ болчур чүве-ле чок.
Кижээ болчур кижичи төлү
Кичээнип чор диген чүве.

Ланмаа, Ланмаа, ёзулуг маспак-тыр сен.

Үнүптөр.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

ООТПАК

Сценада — Уштулан биле Ояа быт чок.

Ояа (чааскаан ырлаар).

Туруг кырлап өскен мен,
Авам, ачам малчыннар.
Тудуг кыла бергеш-даа,
Аалымны утпаан мен.

Хорум кырлап өскен мен,
Акым, угбам хойжулар.
Хоорайга келгеш-даа,
Аалымны утпаан мен.

Холдар-биле кылган тудуг
Хоомай боор, хоорук боор.
Чүрөк-биле кылган тудуг
Чүс-чүс чылда артып каар.

Уштулан (Ояаны кускактааш). Ажырбас, Ой. Сырыннал-ба, муңгарава. Аал-чурттуң сагынма. Бис чаа шагның кижилери бис. Тудугжулар бис.

О я а, У ш т у л а н (*иелээ ырлаар*).

Ынакшааннар чүрээ ийи,
Ынчалза-даа согуу чангыс.
Ынакшылды чуртталгага
Ырак, чоокка мактанар.
Ынакшылды сүзүглелге
Ындынналдыр алганар.

Ыстап шылаан чалыларның чүректерин
Ынакшылдың чалбыыш оду хөмө алзын.
Оттуг эъттиг
Оолдар, кыстар
Ынакшылды ырлаалынар.

У ш т у л а н (*улуг тынгаиш*). Шынап-ла дүргедээли, эде тур-густунаалы, Ой.

О я а. Чөп, чөп. Эрги хавыктан уштунаалы. Хавык дарга дег, дуй тырттынып алгаш олуруга кайын боор. Чаа ёзу-биле чурттаалы.

У ш т у л а н. Кончуг-ла шын чугааладың, сарыг. Дүргедээш-кин, эде тургузуушкун чүгле ажыл-агыйга, экономикага эвес, амыдырал-чуртталгага база херек. Соцчарыжывыстың негелделерин эде көргөш, хууда херээвисти база дүргедедиил, Ой.

О я а (*кайган*). Ол кандыг ындыг дүргедедир хууда херек тыпты берди, эш бригадир?

У ш т у л а н (*Ояаны хенертен ошкай каапкаиш*). Чуртталга-выс, ынакшылывыс... Бригадир-биле бригадир өг-бүле тутпайн, кымнар сорулдаалаарыл? Ол дээрге хойлу-закон, цемент-бетон...

Арматурщик О р т а а хеп-хенертен кире халып кээр.

О р т а а (*өштүг-биле дөмөй ырлаар*).

Чүү-ле кончуг хоранныг чоор,
Дзюдолааш дүжүргү дег.
Чүдек чараш чуртталганы
Чүүлдеш чурттай берги-ле дег.

Кандыг кончуг хоранныг чоор,
Каратэлээш дүжүргү дег.
Каас-чараш чуртталганы
Кады чурттай берги-ле дег.

О я а дуп-тура халааш, үне бээр.

Уштулан (Ояаның соонче). Ынакшылга дүргедээриң ол бе, сарыг? (Ортааже көрнүп келгеш.) Ортаа! Сен тудугжу эвес, оотпак-тыр сен!

Ортаа. Тудугга сээң бригадаң кежигүнү мен, артында контроль бөлүүнүң удуртукчузу. Багай эвес арматурщик мен Ажыл-ишке оруувус чаңгыс, а амыдырал-чуртталгага билбестир мен. Ынчалза-даа черле оотпак эвес мен.

Уштулан (кышкырып). Оотпак сен! Ыт-тени! Шагар-оот! Шагаан-теве!

Ортаа. Кайызы-даа эвес мен!

Уштулан. Ыдың мун. Ынгыржааң дергиле!

Ортаа (таваар). Бодум чоруй баар мен, бригадир.

Ортаа үне бээр.

Уштулан (муңганып). Шыдавас-тыр мен! Шын чугаалаан-дыр сен, Ояа. Бригада баштаар шынарым чок-тур! Анаа гудугжулаар мен. Бригадирден өскезин дөгerezин мен шыдай -- бетонщик, арматурщик, плотник, монтажник... Кедерезе малярлап-даа болур мен. Кыстар аразыңга ажылдаарга канчап баар боор, кижиниң мыйызы дүже бээр эвес. Солун-дур, алдар-дыр. (Алгырар.) Мастерогум эккелиңер! (Ыгламзыргай үн-биле.)

Ынакшылым, чүге менден дезер сен?
Ынакшылым, чүге мени ояр сен?
Кызыракка октадып-даа болгай-ла,
Кызыжакка кагдыарга бергезин.

Хандыкшааным хоорук эвес, билир сен.
Карачалым хоомай эвес, билир сен.
Хунажыңга шелдирип-даа болгай-ла,
Кулугурга кагдыарга бергезин.

Уштулан муңгарап олурда, Ортаа катап кирип келир.

Ортаа. Бригадир, улуг дыка ундарава. Чоннун кызы чок эвес.

Ортаа үнүп чоруй баар.

Уштулан (ооң соонче). Оотпакталып турганың көр.

Уштулан шаг чок калгып үнүптер.

ЩИШ

Кержекей биле Хенчекей элең-тендиң кирип орарлар. Оларга уткуй Тевеер-Кара биле Опкан-оол халып чеде бээрлер. Бачыт-оол биле Ланмаа оларны кран артындан бүдүү хайгаарал көрүп турарлар.

Кержекей (*таакпызын бурулатпышаан*).

Хову үнер — холум аарыыр, плохо,
Кочуг бедик чашпан турар, хорошо.
Холга ууштаар түвексинчиг, плохо,
Хоюг чыттыг «ыштыг-сарыг», хорошо.

Хенчекей (*үш-литр банказын чайбышаан*).

Магазин баар — майыым аарыыр, плохо,
Банкага тургузуп каар, хорошо.
Манаары-ла түвексинчиг, плохо,
Башка үнер «төнмес-сарыг», хорошо.

Тевеер-Кара (*уткуй баргаи*). Кайгал чүвелерни! Ажылга чүге үнмединер?

Опкан-оол. Хөккей-ле ыйнаан?

Кержекей. Хөккей хөккейинде, хөкпеш хөкпежинде Кержекей, Хенчекей! Хөккей, о'кэй! (*Чулчуруп*.) Тулган мастерни, Улуг-Хемниң ховар оолдарынын бирээзи болгай сен. Опкан, сен дээрге тудугжуларның думчуун, малярларның баарып суйбап орар эр болгай сен. Өннүг телевизор көөр силер бе?

Тевеер-Кара (*ужурун билбейн*). Мээң телевизорум черле өннүг.

Кержекей (*холун чаңгааш*). Хей чүве, ол телевизор эвес-тир. Өннүг чүвец бо-дур. (*Аксында ыжын Тевеер-Караның арнынче үрүптер*.)

Тевеер-Кара. Анаа ыш ышкажыл?

Опкан-оол (*ылавылап көргөш*). Кээшпе. Солунда ораап каан.

Хенчекей (*дылын долган*). Ооң таакпызын тыртып көрүнерем. Дораан билип каар силер: ыш бе, телевизор бе?

Опкан-оол. Мен база таакпылаар кижии мен. Силерниң угааныңар черле орта эвес-тир.

Хенчекей. Кержекейни онза таакпы. Ол чүгле Баян-Кол, Хайыракан, Ийи-Тал ховуларында үнүп турар. Ону чүгле чаңгыс Кержекей кылып билир.

Тевеp-Кара (өнмчидип). Ону чүглe чаңгыс Кержекей тыртып турар.

Хенчекей (келдирлеп). Ындыг, ындыг, мастер. (Кезек бодангаш.) Ындыг база эвес чоор он. Ону тыртып турар кижилер база бар-ла. Чугаалавас мен. Билирин билир мен, билзе-даа сөглeвeс мен, бижиирге-даа карандажым бербес мен.

Опканоол. Карандажың чокка-ла билип кааптым. Каткан-хуурааны өнүг телевизор боор, Кержекей чашпан тыртып турар кижы ышкажыл?

Тевеp-Кара (оптуг). Сен база чашпан шелип алдың бе. Хенче?

Хенчекей (шил банказын көргүскөш). Мээң таакпым бодур. Ыш эвес, суг. Мырыңай арыг чүвe. Баш аартпас, хан көдүртпес. Арыг чигир, кызыл-тас.

Тевеp-Кара (өөрүп). «Төнмeс-сарыг!»

Опканоол. «Калчаа-сарыг!».

Хенчекей. Мен дээрге, бо Кержекей ышкаш, хову-шөл кезип, улустардан чаштынып, коргуп-иргип чорбас кижы мен. Олура-ла кылып алыр. Хереглээр болзуңарза, менде рецептилер көвей. Чеди хонуктун, беш хонуктуң, ийи хонуктун. Он-на шактың безин бар, ону чүглe изиг кымыскайк өөнчe султар боор чүвe.

Тевеp-Кара. Күжүр Хенчени! Ынчангаш шевер, маляр кылдыр төрүттүнген болгай аан бо!

Опканоол. Шалыңың өстүрүп каар мен, сарыым. Ындыг-андыг үүрмек көпейлерни нормировщик акын эде суйбагылап каар.

Хенчекейнин шил банказын Тевеp-Кара биле Опканоол сегирип алгаш, ол-бо чайып, ошкап-чыттап шаг болурлар. Дөртөлөө тутгунчупкаш, каттыржып, хөөрежил, танцылап эгелээрлер.

Тевеp-Кара (ырлаар).

Дөртөн-ала төнгөн болза,
Дөргүн долу туру деп бе?
«Төнмeс-сарыг» төнгөн болза,
Дөмбүн долу туру деп бе?

Опканоол (улай).

Хаваннарым төнгөн болза,
Кажаа сынмас туру деп бе?
«Калчаа-сарыг» төнгөн болза,
Хааржак сынмас туру деп бе?

Тев е р-К а р а. Сен ынай түр, аал, Кержекей. Өңнүг теле-
визорун бодуң бурулат. Мен чангыс дунмам-биле хөөрежир киж-
жи мен.

О п к а н-о о л. Мен база, мен база. Бо Шагаан-Арыгда Хен-
чеден өске сактыр-бодаар чүвем чок.

Тев е р-К а р а (*хөөрөп*). Сөгөчөң бар бе. Хенче?

Хен че ке й (*үжөнгөш*). Дунманда бүрүн чоруур-дур ийин.
Бүдүн комплект. Стакан бо. Ызырар-хемирер чем аймаа бет-
тинерде. Тулган закуска — ыштаан балык, кадырган хөңмө, ду-
заан чаг, шиштээн эът...

О п к а н-о о л (*магадан*). Мынча хамык эртинени кайын со-
шаап алганың ол, Хенче. Чазак хандырылгалыг кижжи сен бе?

Хен че ке й. Мен хөөкүйнү, бора-хөкпешти кочулава. Бо
кончуг «тевер-каранын»... (*Чожуй бергөш*.) Ой, чүү диттине бер-
ди? Ындыг аас болгай, суглук чокка баар. «Ойтур-теверниц»...
Ам база кайда бардым, акыларым?

Кер же ке й. Ол чүү деп демей эде бердин? Даргалар, эш-
өөр аразынга кижжи бодамчалыг чугаалаар болгай.

О п к а н-о о л. «Төнмес-сарыгның» ыйнаан?

Хен че ке й. Ол-ол, опкан чүвемни... (*База чожуң*.) Ам ба-
за ойда-чикте бардым бе?

Кер же ке й (*алгырып*). Орталан дидим! «Төнмес-сарыг»
дээнде угааның чана бээр ийин.

Тев е р-К а р а (*сестип*). Улуг кижжи-дир мен, дунмаларым.
Акынарның сөзүн дыңнаңар. (*Ыңай бээр көргүлээш*.) Шаг ка-
дыраан. Чүве деп чүве кончуг, чүве деп чүве кончуг. Киш
киштен кара, кижжи кижиден артык. Черле чаштынып алзыйысса
эки боор. Серемчиде хорамча чок.

О п к а н-о о л. Канчаар-даа аажок чөп болгаш чүүлдүг са-
нал. Кулугурун Тевериң берге-ле болдур ийин. Мастерниц бал-
дыры дыңзыг-ла. Бо Шагаан-Арыгда моон бай кижжи бар бе?
Ында гараж, мында гараж, Шагаан-Арыгда дача. Кызылда да-
ча. Машиналар маркалар аайы-биле...

Тев е р-К а р а (*хыйыртааш*). Аъдың аксы, аъдың аксы, эш
нормировщик.

О п к а н-о о л хак дээр.

Дөргөтээ ол-бо дилөнгөш, кран илчирбезинин бажында баглап каан улуг
хааржак иштинге баарлар.

Хен че ке й. Куткулаптым, акыларым.

Кер же ке й. Дашкалар манай берди, даргаларым. Кээр-

генчинн көрүнөрдөн, карактары кылаңайнып турлар. Артында өннүг, өннүг.

Теве р-К ара (*стаканны көдүргөш, ыдамнааш*). Че, хадунма! Ужур-чурум черле ындыг, мен бодап кагбаан мен. Кымның алдар-кады дээш четтирер мен. Күдеректиң бе? Уштулаңның бе? Ояаның бе?

Оп кан-о ол. Чок, чок. Саваның ээзи Хенче дээш.

Теве р-К ара (*чоргаар*). Ол дээш сөөлүндө, сөөлүндө. Мен болза... Мен болза кожагар демир мунган коя кыс Лаңмааның алдар-кады дээш... Адыр-адыр, аьдын аксын тырт. Мен болган болза, болган болза... Мен болган болза Лаңмааның шагда ужулбаан шаровары дээш ижип тур мен! (*Ток кылыр.*)

Ыт-шимээн, каткы-итки.

Оп кан-о ол. Шагаан-Арыг шаровары дээш! (*Ижиптер.*)

Кер же кей «Төнмес-сарыг» ишпес мен. Менээ «ыштыг-сарыг» чедер. Чедер болгаш артар, чегдирип-даа болур мен, артар болгаш чедер ачыладып-даа болур мен.

Хен че кей. Мен бичиини, сыкырым дегни. Оон башка Ояа мени оя шааптар.

Теве р-К ара. Хенче, кулаң каям, сенче бир чүве чугаалаайн.

Дертелээ бөлдүнчүп алгаш, Теве р-Караңың чугаазын дыңнап, каттыржып шаг-ла боорлар.

Хен че кей (*дедирленип*). Шыдавас мен, кажан-даа ооркылып чорбаан мен, мастер.

Теве р-К ара (*көгүдүн*). Ында чүү боор, бичии пөс быжындызы ышкакжыл. Дүре туткаш, хойлап ээкээр сен. Оон өскезин бис билир бис. Шагаан-Арыг сынмас кочу-шоот болур.

Хен че кей (*чигзинип*). Хоржок болдум бе? Шыдавас мен.

Теве р-К ара (*салдыкпас*). Сенээ чүү херегил? Удавас өгленир деп барган улус-тур силер. Кырыңарга крыша херек болгай, мен кончуг бажындан үндүр шаап бээр мен. Изиг суглуг, верандалыг, гаражтыг, мал кажаалыг, огородтуг.

Оп кан-о ол (*ижипкеш*). Шын, шын, мастер. Теве р-Караң теп турда, дээлдигенниң дезии-ле, хартыганың кашпагайы-ла болдур ийин.

Теве р-К ара (*стаканын тудуп алгаш, эзирип*). Мээн тудуг материалдары оорлап, хуу херээмге машиналар ажыглап турганымны кым көргөн? Контролёрлар бе? Арматурщик Ортаа

бе? Дачаларны кара дерим-биле тудуп турар мен. Бирээни саг-
каным шын харын. Ол дээрге хамааты кижинин хуу херээ-дир.
Ийн машинаны актыг-чарлыг акшам-биле садып алган мен. Ту-
дуг мастери өске кижилерден дора чурттазын деп кым чарлык
үндүргенил? Демир чада мунган дээрде кыс Ланмаа бе? Үстүн-
ден бүгү чүвени көрүп орар мен деп көгүп алган. Амыр-дыр сен,
акал-дыр сен, аспан куруяа шерги-дир сен. Мен адаандан өрү
көргөш, коя херээженниң бүгү чүвезин өттүр көрүп турар мен.
Шагаан-Арыг шароварын адаандан өрү шиштээр мен. Шиш!
шиш!

Л а н м а а аайын тывынмайн, кранны өрү-куду маңнаан турар.

Л а н м а а (*Бачыт-оолга*). Силер болза хөй-ниитинин, со-
лун-парлалга чериниң төлээзи кижидир силер. Тевеер-Караның
канчаар девип турарын көрдүнер бе? Шагаан-Арыг шакалы ди-
жин шаккыладып тур. Ону мен харын шиштээр мен. Боларны
дөгerezин!

Л а н м а а чаданы өрү маңнап чоктааш, кранны ажылдадыптар. Илчирбе
бажында хааржак иштинде дөрт кижиде агаарга астына бээр.

Х е н ч е к е й (*кулак уюк кышкырып*). Ха-дуңма, ат-бол-
дум, өлдүм-баадым!

К е р ж е к е й. Амы-тыным ап көрүнер!

Т е в е е р - К а р а (*кыжанып*). Техниканың айбыл чок чоруу-
нун дүрүмүн хажыткан дээш судка бээр мен! Милиция, проку-
ратура!

О п к а н - о о л (*ээрежип*). Ланмаа! Краның бадыр, дуңмам!
Шалының өстүрүп бээр мен! Өршээп көр!

Л а н м а а биле Б а ч ы т - о о л агаарда дөрт кижиниң адаанга келирлер.

Л а н м а а (*үстүнче*). Чок, силерни мен судка бээр мен
Ажыл шагында арагалап, күрүнениң продуктулары-биле брага
хайындырып, чашпан-биле наркотиктиг бүдүмелдер кылып тур-
ган силер. Мени хээлилеп ап шыдавас силер. Аңаа олуруңар,
боданыңар, угаан кириңер. Дүштээр шак-тыр, мен база чемне-
нип алгаш келийн. (*Көрүкчүлерже*.) Силер база чапсарлап
алынар.

Л а н м а а серте-чок базып үне бээр. Б а ч ы т - о о л агаарда астынган кижиди-
лерни чурукка тырттырып, үнүн бижидип алгаш, ыт чок чоруй баар. Кран
кырында ыс-сыс, алгы-кышкы, дааш-шимээн дыңналып туруп каар.

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

АЛДЫГЫ ҚӨРГҮЗҮГ

ДУНЧУ

Диңмиттиг хөгжүм.

Сценада чугаа-соот, алгы-кышкы, дааш-шимээн мырынай кулак уюк. Агаарда астынган кижилерни тудугжулар үглөп алган, дүвүрээн, мөгүдээн турарлар.
Тевеер-Кара, Опканоол, Кержекей, Хенчекей суглар удугулап калган, хол-буттарын халайтыпкан, шимээн чок чыдарлар.

Маляр (*кыпсынчыг кышкырып*). Дириг кижилер ат болду! Чылча дүштү! Уё, чүрээм!

Монтажник (*дүште чок*). Монтажтап каан ос-хорум-на.

Арматурщик. Азып каан арматура-ла.

Дашчы. Чыып каан хая-ла.

Каннакчы. Сырыладып каан дадарык демирлер-ле.

Чолаачы. Ыштап каан хаван баштары-ла.

Маляр. Лаңмаа канчап барган?

Ортаа (*таваар*). Хөлүн эрттир хөлзевенер, эштер. Лаңмаа кранны шоочалап кааш, дүштеп чоруй барган-дыр. Анаа дегбедер. Улусчу контрольдар байдалды өөренип көрүп турар чүве.

Маляр. Амдызында өөренип туруңарда, кижилер өлүп болгай. Силер харыылаvas эвес силер. Лаңмааның бажынче суг куттанар.

Ортаа. Ажырбас, дунмам. Өрттен артпас, өлден артар. Суг кударга, баш сергээр чоор.

Күдерек, Хавык, Бачытоол, Лаңмаа, Уштулан, Ояа суглар-кирип кээр.

Хавык (*хорадан*). Мында чүү болуп турар чүвөл? Лаңмаа, кранны доп-дораан бадыр! Майна, майна!

Лаңмаа (*хедер*). Бадырбас мен!

Күдерек. Техниканың айыыл чок чоруунга удур херектир, дунмам.

Лаңмаа. Ону мен бодум харыылаар мен. Ажыл шагында-даа, анаа-даа үеде арагачылар-биле, наркоманнар-биле тура-тутчур мен.

Үннер. Шын-дыр, шын. Сагылга-чурумун эде көрзүннер. Вира, вира!

Күд е р е к. Олар буруузун ангы хүлээзиннер, сен кранын-ны бадыр.

Х а в ы к. Кижилер амы-тынындан чарлыр болза, херээңер аар деп билинер, эш Лаңмаа.

Ү н н е р. Шын, шын. Улам көдүр, Лаң! Вира, вира!

Лаң ма а чаданы өрү маңнап үңгеш, кранны улам көдүрүптер. Алгы-кышкы дам баар.

Х а в ы к (*алгырар*). Суд, суд! Шагдаалар, бээр.

Ү н н е р. Вира, вира!

Күд е р е к. Шынап-ла болзун!

Ү н н е р. Майна, майна!

Лаң ма а кранны бадрыптар. Дөрт киж и элеч-халаң, өл эът болур. Улус оларны силгип, онгарып турарлар.

Күд е р е к (*банканы чыттааш*). Брага...

Ү н н е р. «Төнмес-сарыг».

Күд е р е к. Қымнын үүлгедиил?

Т е в е р - Қ а р а (*агартынып*). Мээңии-ле эвес. Хенчекей эккелди. Кержекей чашпан тыртып турду.

Х е н ч е к е й (*чөгенип*). Биске чаа бажың азап тургаш, бодун ижип турдун чоп, мастер?

К е р ж е к е й (*ызырнып*). Шакал!

Т е в е р - Қ а р а (*чыпшылаңнап*). Ийе, ийе... Хенчекейнин сыгаарыңа шыдашпайн, силер бүгүдениң алдар-кады дээи-чангыс дашканы чооглааным черле аргажок шын, чонум.

Х е н ч е к е й. Чангыс эвес, шакал.

О п к а н - о о л. Мен база, мен база. Бо турган Күд е р е к дарганың кадыын бодаан мен.

Күд е р е к. Силерниң күзелинер менээ херек чок. Ол чок-ка-ла кадык киж и мен. Силернин-биле ангы чугаа кылыр бис.

Х е н ч е к е й (*ыы-сыбызын төп*). Мен буруулуг мен, эш-өөрүм, даргаларым. Бо хай-бачыттан мени чарып ап көрүңер.

О я а. Хамыкты хайындырып, хартыганы ужудуп алгаш, ам кээп «хай-бачыт» деп. Хоккейни чүге аңаа көрүп орбаан сен?

Күд е р е к (*Кержекейниң карманын аңдарып чыттааш*). Чүл бо? Таакпы-даа эвес. Кандыг кончуг сарыг чүвөл? Хураган өдээ бе?

К е р ж е к е й (*дидим эвес*). Улуг-хүнде малчын ада-иём аалыңа чордум. Хой кадарып турдум.

Х е н ч е к е й (*дидим*). Хөрлеве, Кержекей. Шынын сөглс.

Ууштап каан чашпан-дыр, дарга. Ону тыртып турар кижн. Өң-нүг телевизор дээр.

Уш ту л а н (*халып келгеш*). Сөөлгү үеде черле кончук чидип турдун. Клубка-даа келбес, кино-даа көрбес, концертке-даа киришпес. Телевизордан хоккей көрүп турар деп бодаан мен. Түннели ол ышкажыл — чыдыг чашпан. Бригададан үндүр хөөглээр мен!

Кү д е р е к (*Оя биле Уштулаңга*). Аныктарнын хостуг үе-шагын чедир көрбейн турар-дыр силер. Эде тургустунар херек. (*Шыңгыы.*) Садыглажыры болзун! Кержекей биле Хенчекейни күш-биле эмнедир.

О р т а а. Орук чайланар, эштер. Хамаатылар Кержекей биле Хенчекей! Эжикче!

Кержекей биле Хенчекейни Ортаа суглар сүрүп үне бээр.

Кү д е р е к (*бодангаш*). Дунчуну чаза шавар үе келген-дир, эштер!

О п к а н-о о л (*кочуурган*). Балыктың бе, чыланнын бе?

Кү д е р е к. Таныш-көрүш, чер-чурт, куда-баар тыртар чоруктун. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, күш-ажылчы эвес орук-биле ажык-кончаа тывар чоруктуң дунчуну чаза шавар.

У н н е р. Силгижер! Кактаныр!

Л а н м а а. Бистиң проравыыс Хавык дарга дээрге ёзулук тараа хавы-дыр. Оон кажан-чежен уштунар даргал бо?

Х а в ы к (*эскет чок*). Ийе, дунмам, адым ындыг кижн мен. Оон кайын уштуна аар мен.

Л а н м а а. Хавык дарга, силер дээрге шимчевес, ай кара даш-тыр силер. Адаандардан суг безин акпас. Ындыг шүшпен болурга таарышпас. Чаа чүве дилевес, улус аксындан эртпестир силер. Ындыг кем чок даай болуруңарга, кажар, оптуг Тевер-Кара, Опкан-оол суглар силернин кудурууңарда уя тудун алган.

Х а в ы к. Ол кандаай чоор, кудурук чок ышкаш кижн ийик мен.

Т е в е р-К а р а (*көскенмишаан*). Па, маңа мени адаан херээң чүл, эш Ланмаа? Чүнү үүлгедипкен мен? Тудугнун бүгү херээн уштап-баштап турар-дыр мен. Сен кандыг маадырлыг чорук кылыпкан сен? Чангыс демир чада бажынга шошкая берген олурга хүнзээр — ол-ла-дыр сен, өрге манаан сары дег. өлөг манаан шары дег. Мен дээрге бүгү тудугну кезип турар мен.

Л а н м а а. Эш Тевер-Кара, силер эрге-дужаалынарны өскээр база ажыглап турар силер. Силернин хуу өнчүзүрээнерни,

күш-ажылчы эвес орулгаларынарны санаваaska, хээли-биле база доннашкан силер.

Т е в е р - К а р а (*тейлей туттунгаиш*). Бурган-на өршээзин! Кымдан хээли ап турган мен?

Л а н м а а. Хээли ап турганыңарны көрбээн мен, хээли берип турганыңарны билир мен. Хээли бээри база кемниг херек болдур ийин.

Т е в е р - К а р а. Кымга берипкен мен?

Л а н м а а. Өөренип албас ийи урууңну Москва, Ленинград-тың университеттеринче хээли-биле киирген силер. Оон чүү болчук? Уругларыңар өөредилгезин октапкаш келдилер. Бөдүүн кижилериниң, көдээ малчыннарның ажы-төлү өөренип кирер черлер тыпнай турарлар. Олар өөредилгезин кагбастар-даа.

Т е в е р - К а р а (*килеңеп*). Хоп! Нүгүл!

О п к а н - о о л. Меге! Актыг кижиге кара холуң карбаңнат-па!

Л а н м а а. Силерде база чүве-ле бар, эш Опкан-оол. Тудуг-жуларның акша-шалыңын оң-солагай талаңарже кажыктап турар силер. Силерниң артап болбас «алдын-өргениңер» бо: «Мен — сеңээ, сен — меңээ». Оон ынай өрт-халап-даа, суг-дай-даа болуп турза, силерге хамаанчок.

О п к а н - о о л (*боостаазы чарылгыже*). Хомудаар мен! Хөй-ниити мурнунга хамаатылар дорамчылаар эргени сеңээ кым берген?

Л а н м а а. Дорамчылал эвес, хостуг шүгүмчүлел-дир. Ар-тыңга эвес, арныңга чугаалап тур мен. Чон дыңнап турда.

У ш т у л а н (*оожуктурун*). Лаңмааның сөстөрүн хөлүн эрт-тир чүрекке чоок хүлээп албайн көрүңер. Кылыктанган кижидир ийин.

Т е в е р - К а р а. Ону соксатпаңар. Сагыжын сөглөп алзын, сарыын кузуп алзын.

Л а н м а а. Чүге кылык боор чүвел, эш Уштулан? Ояа-биле силерниң орууңар база каалама эвес. Силер ийи бригадир план сүрер дээш, өске бүгү херектерни уттуп алган силер. Бир дугаар одуругга «кижи фактору» турар чүве-дир. Партияның өөредии ындыг. Бригадаларыңар кежигүннериниң ажылдан дашкаар үелерде чүнү кылып турарын билбес силер. Хостуг шагы, культурлуг дыштанылгазы, өг-бүлөзи, өөредилгези, со-нуургалы... Амыдырал-чуртталгага база саарылар, шикпини-тер, оон кедерезе уजारлар-даа турар.

Ыттаар кижиге чок. Лаңмаа база оожургай бээр.

Күд е р е к. Ам болдуң бе, Лаңмаа? (*Харыы чок боорга.*)
Ындыг-дыр, эштер. Эки-ле силгижип алдывыс. Чок, Лаңмаага чаагай-ла силгидип алдывыс. Багын сөглээрге, бачыды арлыр. Ам-на эки ажылдаар боор бис. Мындыг-дыр. Кержекей биле Хенчекейнин дугайын чугаалааш чоор. Оларны бис чокка-ла эде кижизидип каарлар. Эштер Тевер-Кара биле Опкан-оолдуң база Хавык дарганың дугайын контроль черлери сонuurгап көөр апаар.

Үн н е р. Чүге чүгле сонuurгаар чүвөл? Хемчег алыр херек!

Күд е р е к. Ийе, хемчег алыр. Уштулан биле Оя шүгүм-чүлелден шын түннелдерни кылзыннар. (*Шыңгырай бергеш.*)
Сээн ажылың дугайын чүү дээр болза, эш Лаңмаа, техниканың айыыл чок чоруунуң дүрүмүн хажытканың дээш, кижилерниң амы-тыныңга айыылдыг херекти кылганың дээш, сени кран башкараарындан чайладыр апаар-дыр.

Т е в е р - К а р а (*кара чааскаан, боостаазы чарылгыже*).
Ураа!

О п к а н - о о л (*адыш часкап*). Чөп, чөп!

Үн н е р. Шын эвес! Лаңмаадан артык кижитывылбас! Херектин ужурун тывар! Чөпшээрешпес бис! Лаңмаа дээш туржур бис! Дүжүп бербесе, Лаңмаа! Лаңмаа, вира, вира!

Л а н м а а. Мен техниканың айыыл чок чоруунуң дүрүмүн өжөгээр хажыткан мен. Ынчалза-даа кызыгаарын ажырбаан мен. Холумда техниканың шыдалын билир турган мен. Черле ынчанмас аргам чок болган. Арагачылар, наркоманнар, мангыстарны көөр хөңнүм чок. Мен ажырбас мен, каяа-даа ажылдаар мен, мотористеп-даа болур мен. Силер бодуңар база боданыңар. эш тудуг инженерни, парторг.

Күд е р е к. Менде боданың чүвө чок ийин.

Л а н м а а. Черле бар.

Күд е р е к. Кандыг-даа ажылга четпестер турбайн канчаар. Ону эдер бис. Сээн-биле кады эдер бис.

Л а н м а а. Чааскаан эдер четпестеринер база бар, дарга.

Күд е р е к. Кандыг?

Л а н м а а. Улуг инженер кижидир силер. Силерни сөөртүп турар машинаңар бар, чолаачыңар бар. Күрүнениң эди, күрүнениң албатызы.

Күд е р е к. Ындыг джик. Оон чүү болган ынчаш?

Л а н м а а. Силер ажылдап олуруңарда, ол күрүне машиназын кадайыңар, уруг-дарыыңар мунуп алган, садыг-коржаа кезип чоруур-дур. Ол күш-ажылчы эвес орулга-дыр, дарга.

Күд е р е к. Ийи-чангыс таварылга канчап баар боор.

Л а н м а а. Улуг ажылдакчы кижиниң ат-алдарыңга ол таарышпас.

К ү д е р е к. Оон ыңай?

Л а н м а а. Силер ажылдап турунарда, чолаачыңар ажыл чок, даалылап, бильярдтап, домино соктап олура хүнзээр-дир. Шалың дөмей-ле чоруп турар. Ол күш-ажылчы орулга бе?

К ү д е р е к. Ол-ла бе?

Л а н м а а. Кыштың соогунда машинаңарны даштыгаа ажылдадып каан тура хүнзээр-дир. Бензин дээрге төктүп чыдар Улуг-Хем суу эвес болгай. Сугну-даа камнаар апаар.

К ү д е р е к. Оон ыңай?

Л а н м а а. Эде тургустунушкунну бир дугаарында даргалар, коммунистер, партия эгелээр деп коңгалап шаг болган болгай силер. Сөзүңге кым-даа ээ болур херек. Кабинетте столун өске талага аппарып салып алгаш, эде тургустундум дээрге хоржок.

К ү д е р е к. Четтирдим. Мындыг улуг кичээлдиң соонда, ийи билекти сывыртыңгаш, ийи каракты хере көргөш, ажылдап кириптээли, эштер.

Тудугжулар шимээн чок тараптар.

Л а н м а а (*дедир эеп келгеш*). Менээ хүлээткен хемчээнер дээш хомудалым чок, дарга. Сагылга-чурумну ынчаар тутпас болза, дүргелээшкин, эде тургузуушкун дугайында чугаа хоозун сөстөр апаар. Мээң ажылым дугайында сагыш човаваңар. Мен бодум. Партийжи, шиитпирлиг сөзүңер дээш четтирдим.

Л а н м а а чоруй баар.

Б а ч ы т-о о л. Улуг-ла дунчу чазылды ышкаш.

К ү д е р е к. Бичии эвес дунчу.

Үне бээрлер.

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

ТОРМОЗ

О я а н ы ң соондан У ш т у л а ң маңнап кирип кээр.
Кран чадазында Л а н м а а каастанган, көрүнчүктенген олулар.
Б а ч ы т-о о л сценаның бир ийинде турар.

Уштулаң (*ийи холун чада туткаш*). Бичин када тура дүштен, Ой.

Ояа (*далаш*). Дүргедээшкин, эргим эш оолдар бригадир.

Уштулаң. Маңаа база бе?

Ояа. Чер болганга, базым санынга.

Уштулаң (*кээргенчиг үн-биле*).

Хайыракан кадыр даандан
Харап көрбээн болурумгай.
Характери кадыг кыска
Каттышпаан-даа болурумгай.

Торгалыгнын доштуг даандан
Дозуп көрбээн болурумгай.
Тормозу дошкун кыска
Доңнашпаан-даа болурумгай.

Бачытоол микрофонун сунуп алган чай-кыс чок келир.

Бачытоол. Херээжен улустуң, эң ылаңгыя аныяк кыстарның характериниң дугайында чүнү чугаалап болур силер, эш бригадир?

Уштулаң (*холун чаңгааш*). Кончуг чугула болгаш амыдыралчы айтырыг-дыр, эш ажилчынкор. Ынчалза-даа бо талазы-биле номчукчуларны-даа, дыңнакчыларны-даа сонуургадып шыдавас-тыр мен. Бо дугайты маляр кыстар бригадир Ояадан дилеп көрүнер. Оон долу болгаш бүрүн харыыны ап болурунар-га бүзүрөп тур мен, эш ажилчынкор.

Бачытоол (*Ояага буу-хаа чеде бергеш*). Машина-тракторнуң тормозу болза ырак эвес, ынаар бут-биле теве кааптар болгай. А бо херээжен чоннун, эң ылаңгыя, аныяк кыстарның, тормоз деп кезээ кайда чоруур боор чүвөл? Ол дугайын «Улуг-Хем» солуннун номчукчуларынга, радио дыңнакчыларынга...

Ояа (*үзе кирип, холун чаңгааш*). Ол дугайын, бир эвес кадайлыг кижини болзунарза, оон айтырып ап көрүнер, эш слесарь. Соора бардым бе? Эш ажилчынкор.

Кускун-хаай тудуп алган Ортаа халып кирип кээр.

Ортаа. Бо черле канчап барган кижини силер, эш слесарь? Каяа-даа даңгыраан кыстарга чызаалаан чоруур?

Бачытоол. Мен ийи бригадирден тормоз дугайында интервью ап тур мен. Хүлээлгем ыңдыг. Ажилчынкор.

Ортаа. Тормоз дугайында болза интервьюну менден алыр болгай. Бүгү техниканы башкарып билир мен.

Б а ч ы т-о о л. Ынчаарга чугаалап көрүнер. Бригадирлер дээрге бот-боттарынче чугжур улус-тур.

О р т а а. Бүгү техника аймаанга тормоз турар. Олар чүгле янзы-бүрү болур. Механический, гидравлический. Холдун, буттун.

Б а ч ы т-о о л. Ол эвес аан. Мен херээжен чоннуң тормозунуң дугайын айтырып тур мен.

О р т а а (*кайган*). Херээжен улуста база тормоз бар боор чүве бе?

Б а ч ы т-о о л. Амдыы чаа Уштулаң бригадир ынча деп ырлап орду.

О р т а а (*херектиң ужурун билип кааш*). Ийе, ийе, адыр-адыр. Шын херек-тир, эш ажилчынкор. Чүгле херээжен улуска эвес, эрлерге база тормоз чугула чүве-дир. Эң ылангыя аныяк кыстарга онза ажыктыг. Кыс кижги кезээде туттунуп, тыртынып, оваартынып чоруур ужурлуг. Мындыг бурунгу тыва чугаа бар: «Аьдыңны кулунундан камна, адыңны аныяндан камна».

Б а ч ы т-о о л (*ханып*). Шагда-ла сеңден интервью алыр турган-дыр мен, Ортаа. Угаанныг, чараш интервью. Ол дугайын кыстарга үргүлчү чугаалап чоруур мен. Четтирдим.

О р т а а. Ол ындыг-дыр. Ынчалза-даа мээң адым тудуп алгаш, кыстар бажы төөрөтпө. (*Кускун-хаайы-биле дап бергеш.*) Ынчаар болзунза, моон-биле интервью бээр мен.

Б а ч ы т-о о л (*сестип*). Ындыг бе, ындыг бе? Кускун-хаайдан интервью албас мен.

Б а ч ы т-о о л ырбаңнадыр калгып үнө бээр. О я а н ы н холдарындан О р т а а барып тудуп алыр. У ш т у л а н ы ы т чок турар.

О я а биле О р т а а (*ырлажыр*).

Хүннүн караа чайнап келди,
Хүрегелдей чечектелди.
Энерелдиг эргим сарыым,
Эскердиң бе?
Эжип менче эглип келем.

Кыстың чүрээ чечектелзе,
Кымдап, чүдөн артык деп бил.
Кыжын безин оңар эвес,
Кызыл чечек черде калыр.

О р т а а (*Уштулаңга келгеш*). Билдиң бе, эш бригадир? Гудрон кайыын чытталып турар-дыр?

Уш ту л а н. Гудрон чыттап чорбас кижн мен.

О р т а а. Бригадир кижн чүнү-даа көрүп чоруур чоор. Гудрон-даа, керосин-даа чыттаар, цементиге-даа, бетонга-даа боражыр. Аныяктар удуртукчузу кижн чүгле куду көрүп чорбас чоор. Эрес болур, сылдыстар көрүп кыштаар. Көк хүндүс безин. (Уштулаңның бажын өрү көрүндүр туткаш.) Сылдысты көрдүн бе?

Уш ту л а н. Дээрде бе?

О р т а а. Чок аан, хүндүс оон чүнү-даа көрбес сен. Кранда! Кранче көр! Тормоз деп чүвөң ол-дур!

Уш ту л а н кран чадазында каастанып орган Л а н м а а ны көрүп кааш, кадап каан адагаш дег, аңгалап каар.

О я а биле О р т а а четтинчип алгаш, эвилең-ээлдек үнө бээрлер.

СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

ЫНАКШЫЛ

Уш ту л а н бажын силгип, карактарын хере көрүп, арай боорда орталанык кээр.

Уш ту л а н (шүлүктээр).

Шагаан-Арыг шароварын
Чараш кыстар кетпээнден бээр.
Шаг-ла болду, чылдар эрти,
Чангай, торгу онуп калды.

Аалга, черге, ажыл, дышка
Аянныг хеп чораан чүвө.
Орнап чытпас, солуп чытпас,
Оол-даа кедер, кыс-даа кедер.

Херээженнер чүвүрлерлиг —
Кедергей-ле аянныг-дыр.
Шаровардан ынчангаштын
Чааргаанның херээ чүү боор.

Шагаан-Арыг чараш кызы
Чаным орта орган болза.
Шароварга буттарымны
Чангыс катап чылдып алза.

Л а н м а а кранны куду маңнап бадып кээр.

Л а н м а а (шыңгыбы). Кочу бе, шоот бе?

Уш ту ла ң. Қайызы-даа эвес. (*Сөс тыппайн.*) Сени үдеп
каап болур ирги бе, Лан?

Л а н м а а. Мен кайнаар-даа чоруур дивээн мен.

Уш ту ла ң. Белеткенип алган ышкаш-тыр сен.

Л а н м а а. Кедерезе крандан чоруп болур мен, дүрүм хэ-
жыткан дээш. Тудугдан — чок! Ажылчын алдарым бар! (*Кран-
ның демирлерин куспактааш.*)

Улуг-Хемниц унун дургаар тудуглар, тудуглар,
Угулза дег, шуужа берген турзуннар, турзуннар.
Дүлгээзинниг чуртталгавыс шүлүктей, шүлүктей,
Дүне, хүндүс чечектелзин, чүреккей, чүреккей.

Чуртталгага ужуралдар солун,
Шуужуп кээп-ле турзун.
Ынакшылды ындынналдыр йөрээп,
Ырлар-биле каастап,
Чонувуска бараалгаар дээн
Соруувуска чедер бис.

Хүннээректээн черимде, черимде, черимде
Хүрежелдей чечек бар, чечек бар, чечек бар.
Хөрөк чүрээм иштинде, иштинде, иштинде
Хөрлээ-көс дег, ынакшыл бар, ынакшыл бар, ынакшыл бар.

Л а н м а а н ы ң холдарын Уш ту ла ң камныг тудуп алып.

Уш ту ла ң (*чымчак үн-биле*). Ажырбас, Лан. Бүгү чүве
орталаңы бээр, туруштарыңга тургулаптар. Бистин кылган ту-
дугларывысты көргөш, бууарган Буура, кажарарган Хайыра-
кан магадаар боор, Улуг-Хемивис уяраар боор.

Уш ту ла ң биле Л а н м а а (*целээ ырлаар*).

Ынакшылга, ажил-нишке
Ыяңгылыг сорук херек.
Ыяңгылыг сорук боорда,
Ылап быжыг чалгын херек.

Ажыл-нишке, ынакшылга
Аялгалыг сорук херек.
Аялгалыг сорук боорда,
Ажок быжыг чалгын херек.

Уш ту ла ң биле Л а н м а а четтинчипкеш, тааланчыг үне бээрлер.

ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

АНЫЯКТАР

Маляр кыстар Оя а га баштадып алган дыраттыңган, көрүнчүктенген, каас-
танган, будуттунган турарлар. Ажылчын хептерин уштуп, дыштанып кедер

чаа платьеелерин хемчээген, бот-боттарынга көргөттнерлер. Комбинациялар, плавкалар, концерт хептери. Каткы-хөг, чугаа-соот, ыр-шоор, хөгжүм-музыка, Адаа чадагай көжеге артында хептерин солаан кыстарнын чанагаш буттары кызаннашкылаар.

Б и р г и к ы с (*хевин көргүскеш*). Мээң платьем кандыг-дыр, кыстар? Бодум даарап алдым.

Ү н н е р. Уу! Ёзулуг-ла алдын даңгына!

И й и г и к ы с. Мен кандыг-дыр мен?

Ү н н е р. Кайгамчык-тыр сен! Артистер-ле! Бир-ле аныяк Кара-кыс!

Ү ш к ү к ы с. Мен кымга дөмей-дир мен, кыстар?

Ү н н е р. Дадар Парынмаа-ла олчаан-дыр сен!

Д ө р т к ү к ы с. Мен Монгуш Дарыйга дөмей-дир мен бе, уруглар?

Ү н н е р. Арай сының чавыс-тыр, бедик ээжектиг туфельдерден кедип ал.

Б е ш к и к ы с. Мен Тамара Ондар-дыр мен, кыстар?

Ү н н е р. Олчаан, олчаан! Чүгле карактарыңны долгандыр көк будуктар-биле чүгүртүп ал.

Э ж и к соктааны дыңналыр. Чанагаш кыстар алгы-кышкы-биле көжеге артыңче бүлгүрлү бээрлер.

О я а (*эжикче баргаш*). Қымыл? Бистер мында кеттиниң тур бис.

Хамык хер-херекселин чүктеп алган Б а ч ы т-о о л чаза булгап кирип кээр. Чанагаш кыстар көжеге артыңдан бакылаан, дуй туттунгулаан, сыйтылашкан турарлар.

Б а ч ы т-о о л (*кирип ора-ла*). Интервью, интервью...

О я а (*шыңгы*). Чурукка тырттырып болбас. Эвеген чанагаш улус бис. Хая көрнүп алыңар.

Б а ч ы т-о о л сандайга хая көрнүп олурупкаш, микрофонун эгин ажыр октап алыр.

Б а ч ы т-о о л. Арага ишлес чорук — амыдыралдың негелдези. Силерниң аныяктарыңар хостуг үе-шагын канчаар эрттирип турарыл? Ол дугайында каш сөстен чугаалап бериң көрүңерем.

О я а. Дыштаныр эргени Совет конституцияда чурумчудуп каан. Хостуг үе дээрге бистиң ниитилеливистиң эртинези-дир.

Хостуг шагым чүве-ле дээш кижилер баштарын дергилеп алгаш чорбас ужурлуг. Ону ниитилелге-даа, өг-бүлезинге-даа, ал-бодунга ажыктыг кылдыр эрттирер херек. Бистин аныяктарывыс Чаа Шагаан-Арыгның Культура ордузунда уран чүүл бөлгүмнеринде хаара туттунган.

Б а ч ы т-о о л. Бо кежээни канчаар эрттирер деп тур силер?

О я а. Бо кежээ концертке киржир бис. Ынчангаш кыстар кеттинип турарлары ол-дур. Бээр көрбөңөр, дарга. Караанар чыртая бээр. Ооң соонда кыстар танцылаар. Чалап тур бис.

Б а ч ы т-о о л. Четтирдим.

Эжик соктааны дынналыр.

О я а (*эжикке баргаш*). Кымыл? Ортаа бе? Бээр чүге келдин? Кеттинип тур бис. (*Кыстарга*.) Ортаа-дыр. Кириер бе, кыстар?

К ы с т а р. Кириер, кириер! Честей-оол кирзин.

Ортаа кирип кээр.

О я а. Хая көрүн!

Б а ч ы т-о о л д у көрүп кааш, О р т а а кайгай бээр.

О р т а а. Эш ажылчынкор? Ам база мында силер бе?

О р т а а н ы О я а хая көрүндүр Б а ч ы т-о о л д у ч анынга олуртуп каар.

Б а ч ы т-о о л. Мында мен, мында мен.

О р т а а (*шенектей аарак*). Мындыг шакта херээжен улус чурттап турар өрээлче кирери эр кижиге хоруглуг, эш ажылчынкор.

Б а ч ы т-о о л (*база шалып*). Ол дээрге сээң сагыш човаар херээң эвес-тир.

О р т а а (*тура халааш*). Мээң херээм!

О я а (*оларны оожургадып*). Ортаа, хая көрүн! Оожум, эштер. Мында бажыңның ээлери бистер болдур бис ийин.

Шак ол үеде эжик дагжаан соонда хамык тудугжу оолдар сөктүп кирип кээрлер. Алгы-кышкы үнгүлээр. Чанагаш буттар кызандыржып, кыстар буу-хаа кеттинип турарлар.

Б а ч ы т-о о л (*магадан*). Эрес эзирлерни!

О я а (*хорадан*). Магалыг-ла эзирлер-дир. Шөлээ-чөпшээрел деп корум-чурум турар боор. Шупту хая көрүнүңер! Кайнаар хыйыртап тур силер? Аныяк оолдар эзе-херек чок чүве сонуур-гавас чоор.

О я а оолдарны хая көрүндүр тургузуп алып.

Б е т о н щ и к. Концерт шагы келди. Силерни сүрүп чор бис.
П л о т н и к. Далажыңар!
М о н т а ж н и к. Оон танцы болур.
Ч о л а а ч ы. Бистиң аалдың оолдары белен!

Кыстар каас идик-хевин кедип алган үнгүлөп кээрлер.

О я а (*командылаар*). Оолдар, бригадазы! Мээң командым дыннанар! Томаан-оог! Дээскин! Ам бээр көрнүп алыңар. Силер база, эш ажылчынкор. Ам таптыг өчүп туруңар, тараачын оолдары! Бээр чүгө сырылдыңар?

Б е т о н щ и к. Силерни чалап келдивис, эш бригадир.

О я а. Шагывысты билир бис.

П л о т н и к. Озалдадыңар.

О я а. Бистиң аалдың кыстары ол хирезин часпас-тыр ийин.

М о н т а ж н и к. Шупту кады бараалыңар. Хөглүг-даа, хөрлүг-даа болгай.

О я а. Ындыг-дыр, баар бис. Ынчаарга биске баштай аян тудуп беринер.

О о л д а р. Ынчаар-дыр. Чүүлдүг-дүр. (*Ыгламзыргай үкбиле*).

Хайыракан ыргак-сээги
Кара баарым хемдип каапты.
Хайыракан уруглары
Кара баарым дырбап бергер.

К ы с т а р (*каттыржып*). Орта ырланар! Силерниң баарыңар дырбавас бис.

О о л д а р (*улам кээргенчиг*).

Ийи-Талдың чыварынга
Ийи будум сыра болду.
Ийи-Талдың уруглары
Ийи будум чылдып бергер.

О я а (*шыңгыы*). Амыр-дыр силер. Силерниң буттарыңарны бис чылдыр бис бе? (*Командылаар*.) Оолдар бригадазы, томаан-оог! Силер база, эш ажылчынкор. Оң тала эргил! Эжикче кылаш-таап марш! Бирээ, ийи, үш!

Оолдар эжикче телсеп үнүптерлер.

Кыстар (*кочулап, каткы-итки-биле*). Нег, хойр, курб!
Инек, хой, өшкү! Айн, свайн, трайн!

Оолдар долгандыр марштааш, эжикке бар чыдырда, Кержекей биле
Хенчекей алгы-кышкы-биле халчып кирип кээрлер.

Хенчекей (*өө тынып*). Ояа, Ояа! Кыстар! Ат болду!

Кержекей. Дүрген, дүрген!

Оолдар, кыстар (*холужуп келгеш*). Чүү болду? Өрт
бе? Үер бе?

Ояа (*Кержекей биле Хенчекейге*). Боттарыңар канчалды-
нар! Эмнелгеден үнүп келдиңер бе?

Хенчекей. Бис анаа. «Боостаавыс» кестирип кааптывыс.
«Төнмес-сарыг», «ыштыг-сарыгдан» чарылган бис.

Кержекей. Ону соонда, ону соонда...

Хенчекей (*улам алгырып*). Тоол, тоол!

Кержекей. Дүргеденер!

Хенчекей (*эгиштеп*). Ояа! Оолдар! Кыстар! Тудуг шө-
лүндө Хавык, Тевеер-Кара, Опкан-оол суглар кран бажында Лаң-
мааның шароварын... шароварын азып алган, кочулаан, ырлаан,
танчылаан турлар.

Үннер. Лаңмааның шароварын?

Ояа. Лаңмааның шаровары ынаар канчап чеде бергени ол?

Хенчекей (*ыглапкаш*). Мен буруулуг мен. Мени кончу-
ңар. Мындаа хей черге хорадааш, оларга мен оорлап берип-
кен мен.

Ояа. Оолдар, кыстар! Лаңмааның шаровары дээш бурун-
гаар!

Хамык оолдар, кыстар алгы-кышкы, шимээн-дааш-биле дүрт кынныр.

Кержекей биле Хенчекей нелээ артар.

Хенчекей (*дүвү-далаш*). Менче көрбе! Хая көрүн! (*Хе-
вин ушту бээр.*)

Кержекей (*холун караш кылгаш*). Аа, көөр-көрбеске...

Кержекей хая көрнүп алган турар. Хенчекей далаш-биле кеттинилтер.

Хенчекей. Чаа, белен мен.

Кержекей (*магадап*). Хевин каазын, Хенче! Чаражыңны!

Иелээ куспактажыптар.

Хенчекей. «Төнмес-сарыгны» далай дүвүндө октапкан
мен.

Кержекей. Мен «ыштыг-сарыгны» база. Чаа, чараш да-

лайвыс кырынче эрги чаңчылдарны албас бис. Чаа ёзу-биле чурттаар бис! (*Ырлаар.*)

Чаңгыс сарым Хенчекей,
Часыннадан, кежээкей.
Кыламага хөккөй
Хылазын, о' кэй!

Хенчекей (*чааскаан*).

Күжүр эжим Кержекей,
Хүлүмзүрден, эжикей.
Оюнуvus хөккөй
Онза-ла-дыр, о' кэй!

Кержекей, Хенчекей (*иелээ*).

Ынакшылды, кежээкей,
Ылап тудаал, эжикей.
Чараш оюн хөккөй
Сайзыразын, о' кэй!

Хенчекей. Шагаан-Арыг шаровары дээш!
Кержекей. Бурунгаар!

Кержекей биле Хенчекей ошкакжыпкаш ыңай боорлар.

ОНГУ КӨРГҮЗҮГ

ШАГААН-АРЫГ ШАРОВАРЫ

Бедик кранның илчирбезинде Лаңмааның көк шароварын аадып каан турар. Бажы куду. Ооң чанында улуг ширбинил азып каан болур. Тевеер-Кара, Хавык, Опкан-ол үжелээ кирип келгеш, каттыржып, кочулап, ырлажып, танцылап эгелээрлер.

Тевеер-Кара (*азып каан шароварже*). Шаровар! Шагаан-Арыг шаровары! Лаңмаа деп каас дангынаның чүвүрү! Эң кайыл?

Опкан-ол. Хөлүн эрттир дүргедээрге ындыг чоор. Ам чүнү кедип алгаш, кылаштап чор ирги?

Хавык. Арай оожум. Улус көрүп, дыңнап каар.

Тевеер-Кара. Чон билир, кыстар кедерээрге ынчап баар чораан. Аяа долган, ажылындан дүжүрткен! (*Кочулап ырлаар.*)

Тудуг шөлү баарымда,
Турбас-оюм мунуп аар мен.
Дунда-караа дужарымда,
Тужуркамны уштуп аар мен.

О п к а н-о о л (улам кыртшыкынчыг).

Шагаан-Арыг бадарымда,
Чараш-оюм мунуп аар мен.
Чаражымга дужарымда,
Шароварым уштуп аар мен.

Каттыржып, кара баары кадып, ыргак-шоргак кылдыр танцылап шаг боорлар. Шак ынчан алгы-кышкы, дааш-шимээн, сыгыт-сыгырга дынналган соонда хамык аныяктар үш кижини дуй үглей бээрлер.

Кү д е р е к, У ш т у л а ң, Л а ң м а а база келирлер.
Кезек када дааш-шимээн шыпшың-на баар.

Кү д е р е к. Ооң ак сеткилдиг ажылын, чурум-сагылгазын, хөй-ниитичи идепкейин барымдаалааш, Тудуг эргелели Ланмааны бо-ла кранынга хевээр артар кылдыр шиитпирлээн-дир, эштер!

Кулак уюк «ураа», ыыт-дааш, хөгжүм-музыка динмирел үнөр. Л а ң м а а кадыг турун тыртынгаш, Т е в е р-К а р а, О п к а н-о о л, Х а в ы к сугларже хөмө кылаштаптар. Олары дедирлениптер. Ынчан К е р ж е к е й бедиктенип үнгеш, шаровар азып каан хендирни үзе соптар. Шаровар баткаш, Т е в е р-К а р а нын бажынче кедирли бээр. База катап алгы-кышкы, дааш-шимээн эгелээр. Т е в е р-К а р а шароварны бажындан уштуп чадап шаг болур. Ону Х е н ч е к е й улам кедирип турар.

Т е в е р-К а р а (алгырын). Оода-ла херээжен чүвүр... Бурган өршээ, бужарда кирдим. Ха-дунма, адырып ап көрүнер...

К е р ж е к е й азып каан ширбиилди үзе соп алгаш, Т е в е р-К а р а, Х а в ы к, О п к а н-о о л сугларны ширбип үндүрүптер.

У ш т у л а ң (чоргаар). Ланмаа-биле бис ийи силер бүгүдеге, хөй чонга билдине берген улус бис. Ынак сарыымны оон бедик кранынче үдеп каарын чөпшээреп көрүнер.

У н н е р. Бис база! Бис база!

Л а ң м а а. Четтирдим, эш-өөрүм! Силерниң идегелинерни ыяап-ла шынзыдар мен. (Уштулаңга.) Буруулуг болдум. Мени өске кижиде үдээр.

У ш т у л а ң (чаңнык дег). Кым!!!

Л а ң м а а аяр кылаштап чоруткаш, Б а ч ы т-о о л д у ң мурнунга баар.

Л а ң м а а (Бачыт-оолду ошкааш, арны-бажын суйбап-суйбап). Бачыттыг чүвемни... Ажыл-ишке карак кызыл болуруңга, хөй-ниитиниң херээнден чүрээң өлбөс болуруңга сенээ ынак-тыр мен. Ону сенээ чугаалаар дээш мынчага диттип чадап чордум. Ол чаагай хүннүң келгени ол-дур.

Б а ч ы т-о о л. Мен база сенээ ынак мен, Лаң. Бүдүү ынак-
шыл кончуг хилинчектиг болур чорду. Ам-на тыныжым ажыды.
(Ишкирни бээр.) Бодум борастап даарап алдым. (Магнитофон
хааржааның иштинден кызыл шаровар уштуп келгеш, Лаңмаа-
же дидим эвес сунгаиш.) Шароварга ынак кижип болгай сен. Кы-
зыл чүве. Бистин революциявыстың өңү...

Л а н м а а шароварны алгаш үне халааш, дораан кедипкен кээр.

Л а н м а а. Ам мени кранче үндүр үдеп каг, мээң ынак сле-
сарым, ажилчынкорум, кады-кырыбырым...

Л а н м а а н ы Б а ч ы т-о о л кранче үдеп чорунтар. Хөгжүм чирт кынныр.
Бир-шоор эгелээр.

О о л д а р, к ы с т а р (шуту).

Сээн чүрээң менээ ынак,
Сеткилимден билип тур мен.
Сээң-биле мени катай
Цементилээш шуткуп кагза.

Мээң чүрээм сенээ ажык,
Мегеленир аргам-на чок.
Мээң-биле сени катай
Бетоннааштың шуткуп кагза.

Тудугжу оолдар, кыстар танцзы.

К ү д е р е к. Назын халыынын кижип канчаар боор. Өртээр
эвес, баглаар эвес. Аныяктар кезээде аныяктар!

Х ө г ж ү м.

(Төнер.).

Эдуард ДОНГАК

ЭРГИ ХОНАШТАР

(Романның ийиги номундан эгелер)

БИРГИ КЕЗЭЭ

1938 чылдың чайы. Кыдаттың соңгу-барыын талазында
Урумчи хоорайның төп кудумчунун базаарында кижип бажы
кизирт. Хүннүң изин отка хаартып турган-биле дөмей. Хоорай

чурттуглар мындыг изигге пат чанчыгып калган болгаш, чүү-даа болбааны дег, таваар кылаштажып чоруурлар. Мындыг улуг кода-сүмеге бир дугаарында баар дээш чинктелдир кеттинип алган тыва кижиге шала тар хөйлеңин эпчогун кончуг куржай тутунгулаан. Изиг черге өөрөнмээн кижиге хөлеге көрзүнүп, арын-баштан саагайнып турар дерин хөйлеңиниң бир чеңи-биле үргүлчү чоттунуп-ла чоруур. Оозунуң кыры талазы мат кара кылдыр хирленип калган. Ырак-узак черге тургузу мунуп каапкан, карадап баксыраан аъдының карактарын сээктер амыратпас. Ол бажын мурнуу даваннарынга дүрбүп, сээк хойзур дээш, үргүлчү савал турган.

Тыва кижиниң кады чораан эжи кам-хайыра чок чиртип турган изигни-даа тоовас. Баар ужурлуг бажыңын айтыртынып, бир-ле кижиге-биле чугаалажы бээр. Тыва эжи ооң чогуум чүнү чугаалажып турарын-даа билбес. Ам ол уйгур кижиге-биле ооң дылынга чугаалашкан.

Тыва кижиге мындыг хайым чонну назынының иштинде бир дугаарында көргөн. Моон алды-чеңи хонук иштинде өртөөл солуп чорааш чедер, Сарыг-Хүрээ хоорайга баштай келгеш, кижиге амытанның хөйүн кайгаан. Ам ооң-биле деннээр аргажок: ба-заарда ыңай-бээр кылашташкан кижилерни көөрге, кымыскайга өө сагындырган.

Изигге өөрөнмээн кижиге хөлеге дилегзинген. Ламазы далажыр хире эвес, уйгурлажып турар кижизиге-биле таакпылажып, хоорайның хүн бадар талазынче имнеп, бир-ле чүве тайылбырлап, танывазы кижиден ылавылаан. Оозу база холун кожаңнадып, оң холунуң айтыр-эргээ-биле солагай холуну салааларын-даа санаар. Оон ол будунуң адаандан чарты тып ап, довураан кактай каапкаш, черге шыйыглар чуруп, тыва кижиниң билбес дылынга бир-ле чүве дугайын тайылбырлаан.

Эгиннери делгем, аптара хөрөктиг эът-мага-бодунга сынмас хөйлеңниг, ындыг хепке көңгүс чанчыкпаан кижиге, хайынган чондан түвексинип, шала ырады кылаштай берип, хөлегеге сеприиттенип олурупкан.

«Дүк-түме чон-дур моонор. Мен ышкаш кижиге маңаа азыптенип болур. Дыл-домак ол билбес. Шак бо тоянчы лама эдерип, чер-делегейниң ужу-кыдында келген-дир мен. Чорбаан орук үт деп чүве бо-дур. Дедир чан дизе, орук-чирик билдир эвес мен. Кижиге чурту кидирээштиг. Дески черге чортарга безин дөңгеликтиг-биле дөмей. Кандыг хүндүс моон-биле душчу бердим. Ооң орнунга Шивиттиимге ханым хоюг олурарымгай»— деп,

уйгур сөөктүг кижиге каржы көргөш, ол иштинде чугааланган.

Каш хонук иштинде чүгле дүн чарып чораанын сактып, харын-даа уйгузу келген. Чоогунда аъш-чем садыглаан кижилернин билбези дыл кырында шулуңнап алгырганы база амыр-соксаал чок. Бир кижиге бүдүн хой эъдин быжырып алган, хөнекте изиг шай садыглап турар. Диле кескилеп каан хой эъдин амдананып дайнаан, изиг шайны шөлүредир аартаан кижилерге көргөш, ооң чаагының суу сайыраан. Чүгле чараазын сыртынып, өскээр көөрге шору апаар. Кызаа кудумчуларлыг бажындардан өске чүү-даа көзүлбес. Ламаның көрнүп алгаш турганы, хоорайның талыгыр ужунда дуганнар баштары хүнге кыланнажыр.

Ооң аштаары дам барган. Ам чайның ортан үези. Өскөнтөрөөн Шивиттинин тайгалары караанга көстүп келген. Санап олурарга, каш хонгаш чайлаг найыры. Чылдың болур ындыг байырлалдарда ол доктаамал шүглүп келген. Сөөлгү катап Сүрүң оглу Чамбал-оолга кагдырыпкан. Дараазында хүреште удуун ыяап негеп алырын бодап чораан. Удук ояар негеттинмээн.

Алыс мөгелер үнер чер болгаш, Шивиттигге хүреш болурунун бүдүүзүндө балдыр-бээжек оолдар безин боттарының шаабиле дыка белеткенир. Уйгу-дүжүнге безин кирбейн чорааны Кыдат чуртунуң бир можузунуң төвү хоорайда, чайның кидин түлүк изинге кагып суксаан бо тыва сээк хонмас Шивиттинге бөгүн орган болза, дят хөлегезинде деспи долдур эът салып алган, аргамчы дөженипкен, өйлөп-өйлөп-ле шайлап каап чыдар ийик. Даартазында боду-даа шүглүр, маңнаар, челер, чыраасаяк аъттар аразында кудуруун шүүп каан, баан хандыр соотунган аъттары девиржидип турар ийик. Боду дуюун кадыр өстүрбээн-даа болза, өөлет-дөрбет куну-ла эртип деп ырлап олурары, чарыштарга баштың аъттар аразындан куду черле келбес, кандыг-даа чоруктуг малдарны ол эдилеп чораан.

Ол ам Урумчинин бир-ле кудумчузунда аштаан-суксаан, элээн-түрөөн, төрөөн черин сактып олурган. Хатка кактырган канмыыл ышкаш деп, чаа-ла карганып олурган ламазы, уйгур кижизин эдертип алган, ооң чанынга кылаштажып келгеннер.

— Чедер черивис бо-ла болгай. Ам Бээжин, Орхон кыстарының чемзиг чемин чийли — деп, ол моол аялга-биле хертең-неди тывалаан.

Лама аъдының дынын аңа тутсупкаш, уйгур-биле мурнады, улус аразы-биле кылаштажыпканнар.

Кижн хайынган черден шала оякталчак, чүгле кырын шыл каан, ханаларын салаа дег чинге курусуктар-биле хана-карактай дуглаан, дискек караандан бедивес столдар салган шайлааракка келгеннер. Чөөн чүктүң хоорай улузунун тудуг-суурун билир эвес, тыва кижн кандыг өргээде кирип келдим деп бир бодаан. Ламаның чугаалааны Бээжин, Орхон кыстарының белеткээн чеминиң чаагай чыды думчукка кээп айызаан. Девээлей кылган баглааштарга аъттарын баглап каарын дужаагаш, ламазы шайлааракче эрте база берген.

Кыдаттың Цин-Цзян можузунун төвү Урумчи хоорайда азып-тенип чоруур тыва кижн, ону эдертип чоруур ламаны дораан танып каан боор силер. Кончуг аъттарны мунупкаш, аар кем-херек үүлгедип, төре херээнге удурланган Дамба-Доо лама. оор, дургун Дөнен-Кара ол ийи ышкакжыл. Олар удавас чарлы бээрлер. Кажан-даа көрүшпестер магад чок боор. Ынчалза-даа салым-чолдуң согур душ болган өөрүшкүзү база турар. Шивиттигден үнген оруу ханныг бо кижилер-биле автор база үр ужурашпас. Чогаалдың салым-чолу оон хамааржы бээр чүве болза, ында-хаая кыдат чуртунга база эеп келгилээр. Ам өөдежок ийн маадырларның хөг чок чарлыышкынынга чедир кады чоруптаалыңар.

Дөнен-Кара аъттарын шидиг доң-биле так баглааш, өөрүнүн соондан далаш кирип келген. Чавыс столдарның бирээзинге чемни шайлаарактың ээзи делгей салыпкан. Дөнен-Кара бир дугаарында мөнгүн эриктиг кыдат ыяш аяк долу изиг шайны аартап, онгаанын чидирип алган. Дүлген эът чок-даа болза, чөөн чүк кухнязының бар-ла чеми шупту делгеттинген.

Хырын быжыы-биле чула кавырактанып алгаш, Дөнен-Кара дашкаар үнүп келген. Аъттарынга кым-даа дегбээн. Оларның чанынга серинтенип, сагыжынга кедергей хөглүг бодалдар ыңай-бээр шаараңнашкан. «Бээжин кыстарының холу чемзиг-ле-дир. Алызында амыдырал саглаң чер-дир. Таптыг дыл-домактан өөренип алгаш, сула чаннап турбас бе!»— деп, ол бодай каапкан. Демин чаа-ла ондап-остап олурганы төрээн черн уттундурган.

Ламазы уйгур кижиниң бажыңынга хонган. Дөнен-Кара аъттарын манап, хоорай кедээзи шыктыг черге дүн чарып алган. Эртенинде ламазы бир янзы кеттинип каапкан, хоорайның чөөн талазында дуганнарже углай көрүп, Дөнен-Карага чагыын берген.

— Бээжин моон талыгыр. Аъттыг-хөлдүг аңаа кайын чедер. Бети дизе беш ай, ыңды дизе бир чыл болгаш ужуражыр бис.

Сарыг-Хүрээже дедир чорувут. Ында тывалар долу ышкажык. Ынаар чоруур улуска сени душтуруп каар эвеспе. Мээң чорук-херек ырак. Эки чоруп чорааш келийн — деп, аңаа харыы-даа бердирбейн, Дамба-Доо тывалап чугаалаан.

Каш чыл иштинде кады чоруп келгени ламазы ооң-биле чарлыр деп барганын дыннааш, Дөнен-Караның сагыжы карап-гылап эгелээн. Кажан, каяа ужуражырын шала өлүмзүк үн-биле тывалап айтырган. Сарыг-Хүрээге боду чеде бээр болган.

Дамба-Доо ооң холун тудуп кааш, бир кижиге-биле кады арлы берген. Бажыңның ээзи уйгур Дөнен-Караны эдерткеш, Сарыг-Хүрээ хоорайже садыг-наймаа кылыр дээн кижилерге кадып каан.

Дөнен-Караның мунгаралы чазылбаан. Сонгү чүкче көрүп, кара суглары дүн-хүн чок шолурткайндыр ырлап чыдар Шивиттин база катап сактып келген. Ында дың чангыс оглу арткан. Авазы база чок. Чогум боду шору эр апарган турар ужурлуг. Дөнен-Кара ол дээнде суму найырынга хүрежип, харын-даа ийи-бирни ажыла бергилээр.

Кижиге түрээш, төрөөн черин, чүгле чыт төрөл кижилерин безин кады төрээни ышкаш бодап келир. Аң балыглангаш база ындыг. Кадыр-берт-даа дивес, турлаанче ушкуже бар чыдар. Дамба-Доо ооң-биле аңаа эвес чарлып турарын эскерип, чангыс оглун үзүк чокка бодаан. Дедир чанар, канчап-чооп-даа чорааш болза төрөөн чери, чонунче чоруурун бир удаа шийтпирлээн. Хоржок! Ындыг кадыг үүлгедигни Шивиттигге чүгле Дөнен-Кара кылган. Амырынны өлүр боостаалап каалкан. Бапыжайнын хөрөөнче, Дамба-Доонун бергени хол боозу-биле өттүр адыпкан. Дакпыр-дакпыр өлүрүкчү херек дээш ону кым-даа өршээвес. Октуг-боолуг чеде бээр. Төре херээ катап бодарай бээрин Дамба-Доо каш удаа чугаалаар. Ынча чылдар эрте берген. Тояапла, тояапла келгеннер. Түрег-ле, түрег! Оон өске чүве чок.

Бөгүн ооң мунгаралы эриин ашкан. Алызында келген уунче дедир көрүп, Шивиттигнин менги ыравас бедик бажын көрүк-сээн чүве дег, Урумчиниң сонгу талазынче харамдыгып харанган. Карак четпес хову-ла, хову. Изии мырыңай дендии. Сыг кынныр сырын безин чок. Бичии-бачымы салгыннаарга, агаарның дунааргайы кежээлей бээр. Тыныш бачыдап, баш сугар чер тыылбас.

«Оглум Артаа-Сендаа кандыг чор ирги? Адазы мени түрөп чор деп билир ирги бе?» — деп, дүүн чаа Орхон, Бээжин кыстарынын дыл-домаан өөренип ап, оларның-биле сула чаңнап турар дээн бодалы кайда-чүде барган, боданган.

Оглу-биле сөөлгү катап ужурашканы чуруттунган...

Артаа-Сендаа ол эртен эрттир удуй берген. Даң бажында отту чаштап, караан көрүп келирге, өгдө улус туруп, Чүдекпен шай хайындырып олурган. Ону оттурбайн турар боорга, карактарын шийип, удаан кижиге өттүнүп, шииледир тынып чыткан.

— Оо, Артаа! Тур, шымда! Хоюн ырады — деп, Санаажыктын өг даштындан алгырганындан, ол туп-тура халаан.

Чүгле карактарын чара тыртып алгаш, пашта изиг сүттен мадар аякка эдем кылып, ону ижип алгаш, казыразын чавыдактап, даг одурту үнген одуруглап шуужуп бар чораан хоюнуң соонче далажыпкан.

Дүүн база хой кадарып чорааш, шала улдуруп кааны идиин бирээзин, катпазын дээш, дят дөзүңгө хөөп каан. Хоюнуң бажы чечектиг аянга доктаай бээрге, күдүрээден идиин уштуп, улдунун чедир даарапкан. Мооң мурнунда даарап алганы бир эжи база күдүрээ алдында. Чоон дыттын чаъс дүшпес будуунуң дөзүңдө ылдыртып кааны кидизин быжып, идиктерин хыглап кирипкен.

Ам болур чайлаг найырынга чаа идиктиг баар деп бодай бээрге, инезиниң чылгыры кежээлээн. Ам тавангайы караңайнып чоруур кылдыр элей берген идиин ол боду улдурган. Улдуннарын улустуң хөмүн эттеп бергеш, ооң хөлезини кылдыр алган. Баштай улдурган идииниң бирээзиниң бажы өскезинден чиңгелеп чоруй барган. Шевер кижиге быштырып алган-даа болза, даарашкызын ишкээрледипкен болгаш, идиктери ийи саарзык көстүр. Бо удаада үлегерни боду бышкан. Көрүжү-даа аянчок, будунга өйү база кедергей.

Улдуруп алганы идиктериниң хыгларын даарап доозупкаш, андарар дээрге, шала када берген хөм алдырбаан. Чиңгежек-даа болза узун салааларлыг холдарының дыңзыы аажок. Хап идиктиң бажын улуг-эргээ-биле иштинче киир дыгып, ыяшка кедиргеш, андара сопкан.

Кидис артынчызындан чаа оттар салып алган. Ол чаа идиин кедип, өрү-куду кылаштагылап, артын-иштин көрдүңгөн. Чиңгежек, ынчалза-даа сөөгү шагжагар, кырлаң думчуктуг, шөйбегер арынныг, ындазында чараш шырайлыг, он алды харлаң чоруур эрни чаа идиин улам хевир киирген. Оңуп калган, кижиге эргиндизи шыва тонунуң эдектерин астыпкан. Бызаа кежинден даараан хаш чүвүрү база өске кижиниң. Үргүлчү молдурга чавыдактап чоруур болгаш, оозунуң балдырлары дытпарланып, эленчизинге чедер чыгаан.

Артаа-Сендаа эрги идиин чоон будуктуң дөзүңгө кызыдып каан. Улустан диленчи хөмүнүң артыгы-биле чайын кедер идик улдуруп алыр ыйнаан. Оът баштап маңнашкан хою хем ол чырыныче углап бар чыдарга, ол дайгырып эгелээн. Үнүнүн чоону медээжок: ол-бо талазында кезенип алган тургулаан туругларга чаңгыланып, харын-даа тайга бажы безин чеде берген. Оон үнүңгө пат өөрени берген хою дайгы дыңнааш, бажы дораан делди эглип келген.

Улуг дүш чоокшулаан. Саап өөредип каан хой боттарыла аалче шуужупканнар. Артаа-Сендаа казыразын мунмай, аалдың инектериниң барааны көстүп келирге, бурундуун чешкеш, салыпкан. Казыра эдип-эдип, хой соонче бар чыткан. Артаа-Сендаа оон бажын дозуп, инектер уунче сывырыпкан.

Ам аңаа казыраның херээ чок. Даарта болур найыр баарда, Санаажык аът тудуп бээр болган. Хойнуң кежээки ээлчээн чадаг кадарар. Сөөгү улуг болгаш, молдурга-казыра ону арай дел уур болурга, ол база шүүтсүнер апарган. Эр казырага безин буттары черге дээп чоруур чыгы. Хой кадарып мунган казыразы кежээ турупкан келир. Чүдекпен ону көргөш, казыразы кыжын чудап өлүрү ол-дур деп, халак-тилээн төп шаг болур. Аъттыг хой кадарайн дээрге, Санаажык черже көөр.

Идик багай, эжик ырак. Чайлаг байырынга багай идиктиг чедер ирги мен бе деп, Артаа-Сендааның ишти ий чораан. Ам оон хөглүү кончуг: чаа идик даарап кедип алган. Артында боду улдурган.

Чайшың чүм оьдунга эрте-ле тодуп алган хой аалда девээже алгы-кышкызын чииледип кирип келген. Хой саар кижилер шагда белен.

Эртен чүгле чаңгыс аяк ээдем ишкен кижиниң шаа ол ыйнаан, Артаа-Сендааның аштаары аажок. Ооргазында чүктенип алганы даянгыжын өг чанынга тургузу шанчып чыдырда, Чүдекпенниң шала шыңгы алгызы паш тигер черден дыңналган:

— Хойт, оол! Өгже чоп дывыржырың ол? Кижичадажып турда, амырын моон көрөм! Бээр кел! Чем четтирбейн баар эвес. Бээр кел!— деп, чылапча суунче бир эргээн суп алган, ол кышкырган.

Артаа-Сендаа ыяш хумунчуктарга суг ускулап кааш, аал дөрүндө аргадан кургаг будук чыып, баг-биле бөле шарып, чаңгыс эгинге арта каггаш эккелген. Оозун от чанынга дүжүрүптөргө, Чүдекпен дөмей-ле дыш бербээн. Баштай от сала каавыт дээн. Ыяш унунга кургаан будукту чииги аажок уу тепкилед,

кашты чадагай одагже киир каапкан. Шала даамай хайныл турган хойтпак мөөп-дывылап эгелээн.

— Канчип барган оол сен! Бичии көзөй каавыт дидим чоп. Эндере салып чүңүл? Ак чүгүрө берди ышкажыл — деп, Чүдекпен ыяш калгак ишти сугну шуурун ийинче кудуптарга, эриин ажа хөөрөп турган хойтпак оожургаан.

— Оттан дидиңер. Салыпкан-дыр мен. Өжөгээр ынчалган эвес мен — деп, аш ижинниң аагы-биле Артаа-Сендаа шала хедер харыылаан.

Чүдекпенниң ындында-ла адыя берген чоруур арны ады-жаш диген.

— Тоткан ыт ээзин ээрер дээр. Кижиге харыгайнып тур сен, Артаа-Сендаа! Сени кым ашкарып-чемгерип чоруур чү-вел? — дээш, чылапча суу солуп турган ускуужун черже шыва-дапкан.

Чүдекпенниң ол хамаанчок сөс-домаан Артаа-Сендаа мага хандыр дыңнап келген. Оларга хой кадарга-ла ам ийи чыл ашкан. Боду-даа кылаштап келбээн. Амыдыралдың кадыг-берге дөвүнчүү деп чүве бар. Салым-хуунуң аайы чыгап кээрге, кайнаар-даа чуглу бээр сен. Артаа-Сендаа ындыг оруктан дөмей-ле чайлап шыдаваан.

Авазы Шивиттиг суунче шурай бээрге, даайы кижиге ап алган. Адазы коргунчуг херек үүлгедип кааш, моон дезип чорупкан сөөлүндө-даа, авазы-биле халышкылар болур кижиниң аалында турбушаан. Ие төрөл изиг баарлыг. Даайы аңаа черле шору: быдын-куртун аштап, идик-хевин, хырны-боскун черле утпас. Күүйүнүң аңаа хөңнү чогуң ол баштайгы хүннеринде-ле эскерген. Дора дээрге, аыш-чеми чеже-даа элбек болза, аяк ала-лаар. Кежээ быдаа кылырга, даайы чээниниң аян бүдүү харап каап олурар. Артаа-Сендааның аяанда кушкаш бажы хире эът чоруур болза, бодунуң үлүүндөн аңаа немең бээрин утпас.

Артаа-Сендаа бичезинден шоваа өзүп олурган. Өртем-бардам чүве чок, аажы-чаны авазыңа дөмей. Дүржок, дургун адазын өөрү сурай бээр. Тоовас-даа, кулак дашты-биле эрттирип каар. Төрүмелинден сөөгү улуг боорга, үе-чергези оолдар аңаа күш дөгөп, базымчалаптар харыы чок.

Пат-ла чаңчыл болганы ол ыйнаан, даайының өөнүң чүк талазыңа олурар. Күүйү ыяш, көржөн чогул дээр. Ол үнө болур. Өг ишти сериидеп кээр. Ыяш салыр хүлээлге Артаа-Сендаада.

Өг иштиниң аап-саап ажылын үргүлчү кылып чоруур-даа болза, Артаа-Сендаа даайының аалында өске кижиге болуп арг-

пышаан. Идик-хеви улус элендизи, ишти-хырны божа-хойтпак, өкпе-баар. Ону ол эки билир. Билгеш-даа кымга сөглээр. Ада дугайын сагынмас төл кайдал. Чедип кээр болганы сагыжындан ыравас. Ава дугайын чугаалааш канчаар. Сакпак алдын бакылаза, кыдат шаажаннын өнү ында калыр.

Артаа-Сендаа бир катап хой кадарып чорааш, авазынын чевээнге кылаштап келген. Ынчан ол туттунуп шыдаваан. Бодундан улуг оолдарнын базымчазындан, күүйүнүн хире-хире чеземинден карак чажы сызылбас боду, ам өөнейндир ыглапкан. Ызын соксадыр дээш чадашкан. Ындындан иттиригилгич чүвебиле дөмей. Хөрөк иштин бир-ле чүве сынмас кылдыр тырый чыдып алган. Харын-даа ыглап-ыглап алырга, оозу чийген келир.

Даайынын улуг уруунун сынмайын барган тонунун элберере берген чеңи-биле караанын чажын чодуп, хараган баарынга доңгайып чыдыпкан. Иш тырттынары чидип, хөрөк иштинин саргыры чийген келген. Ковайгаш олурган. Хараган баарында ыжык черден хову чурттуг самага деп сарыг чечек беш адырларын чаражы кончуг кылдыр саглайтыр үнүп олурган. Мырыңай бажынын кырында хамнаарак ээргийштелдир ужуп-ужуп, сырналдыр аян туткан. Сагышка анчы аажок. Чырык өртемчейде бүгү чүве чараш, чаагай. Чүгле чангыс Артаа-Сендаа чартык, тудуу. Авазын бо ойда чевеглээн. Муңгаранчы кончуг кыннып келирге, база катап доңгайгаш чыдыпкан.

Ол удуй-даа бербээн. Карактарны так шийип алгаш чыдарга, тааланчы кедергей. Хүн чылынга амыраан хову куштарынын мыжырашканы авазынын өпейинге дөмейи кончуг. Дем чаа ыглап чыткан бодунга хөглүү аажок апарган-даа ышкаш. Уйгудуште-даа эвес, ава кижини ону эргеледип-чассыдып келген. Бажын солагай холунун билээнге сыртандыргаш, ийлей берген ижин-баарны эде суйбап, узун-суук аялга төктүп-ле үнгөн.

Өпей-өпей, оой, өпейлеңим, ээй,
Өскүс-чавыс чүвемни ай, оой!
Өртемчейге сени чаяш, ээй,
Өлү берген чөгенчимни, оой!

Аялганын тааланчы дам барган. Янзы-бүрү үннер-биле ырлажып турар чижик куштар байтыгай, арга-даш безин ону катаптап турган.

Салым кызаан чассыгбайым, оой,
Чааскаанзырап муңгарава, ээй!

Авайыңнын өлейи-дир, дыңнап алам, оой!
Ам-даа таалап, удуп дыштан, ээй!

Шагда калган авазының тааланчыл өпейинге оол удумзурап эгелээн. Авазы ону борбаңнады чайып, ээн эьдин чылыды суй-бап берген. Оттуп келирге-ле, авазының өпей ыры улашкаш турар. Куспааның чылыг, чымчаа мырыңай тергиин. База катап удумзурап эгелээн.

Дааш эвес дааштан ол тура халаан. Хүннүң чылы аажок. Чер-дээрни сиртиледир силгип, коргунчуг дааш үндүрүп келген чүве-даа чок. Дескиндир борбак-борбак хараганнардан өске чүве-даа көзүлбес. Хову кедезинде чаңгыс тейден хою хоюп бадыл турар. Хой соонда ыт хире чүве куураңнаан.

Хойган хоюнга уткуштур, алгы-кышкызын боску дунгуже төп халаан. Ыттан элээн дап, таагызы көстүп чоруур бөрү калдар өшкүнүң ишти-хырнын тө соп, чаглыг черин чиирин чип алгаш, сөөртүп бар чыткан. Кончуг хайлыг улдурук бичи кижини бил-лир болгаш, далашпас-даа. Өлүр тутуп алган, ишти-хырны чок олчазын оорга кырынга салыптар дээш угбаан.

Артаа-Сендаа бөрүге чеде маңнап келген. Даянгыжын ар-нып, черден даш алгаш бир шывадаан. Бөрү олчазын каапкаш, кедээр дагже углай шошкупкан. Кадарчы оол бөрүнүң соондан алгырып, дажаттынып чораан. Оолдуг бөрү айбыл келгенин билип, хирээнинче эвес, өске угже маңнапкан.

Бичи оолдуң ыы-сызы шеглеп, үстү берген хоюн бөле сы-вырып, аалче ойлаткан.

Даай, күүйүңге чүнү чугаалаарының аргазын бодап чораан. Көрүп чорда-ла, бөрү халып келген. Мырыңай холдан булаап алган деп өчүүр апаар. Кестик бижээн хынындан уштуп, ченне-рин диле кескилеп алган. Бөрүнүң диштери ол-дур дize, кым-даа аңаа бүзүрээй-ле.

Бодап алганы өчүү болдунмайн барган. Даайы са кончаан. Чүгле хол четпээн. Ол аът мунупкаш, бөрүнүң чоруй барган уун-ис черзилеп, кел чыда, бөрүге туттурган өшкүнү үңгерип эк-келген.

Күзүн-не ара салып каапкан болгаш, семизи кончуг. Ооң кежин сойгаш, бөрү джи деген балыгларны арыглап, эьдин талга сарыктыр азып каан.

— Чүге тур сен, тулуп! Ол коккаарак-биле эмиглежип өлү-рүп алган эьдиң чигге чи!— дээш, күүйү бир алагадаан.

Оолдуң шагаайтаткан караандан чаш сыгайны берген. Ызыртыныпкаш, тонунуң эдээ-биле карааның чажын чодуп ал-

ган. Күүйүнүң кылыы частырдан дам барган. Оор, дургун Дэ-нен-Караның ады чүгө чыдар ийик.

— Кончуг хөлүгүрнү мону. Сен кулугурга ийи караан оң-гайгыже чем берейн харын. Анай, хурагандан тут!— дээш, күүйү чүшкүүже бир чулгаан.

Күүйүнүң алгырган аайы-биле дезиг анайларны сүрө бербээн. Олче удур көрүп келген. Карактарының чажы сыстып:

— Силерниң чемиңер моон соңгаар ишпес мен. Хоюңар база кадарбас мен — дээш, аалдан хертейти базып үне берген.

— Амырын моон! Кайнаар баарыңны көргөй мен, шүвө!— деп, ол кончуттунуп чыдып калган.

Санаажык эртен эрте аът көрүп чорааш, арны-бажын тулупталдыр ыглап каапкан Артаа-Сендааны чевеглерлиг ойдатып алган. Ушкаргаш аалыңга эккелген. Чендерин диле кезип каапкан, өшкү кежи ой тонну дытка азып кааннар. Чүдекпенниң хир каккан шыва тонун кедирерге, өй чыгыы. Ол-ла хүн молдурга мунгаш, хой кадарган.

Оон бээр ийи чыл ашкан. Ооң улуг-шыыраа барган. Бо чанын багай-согай казыра безин аартыктаар апарган.

Божа кудар доскааракты бакылаарга, орту безин четпес. Сес паштын доскаары долу хойтпакты хайындырары оон база бир хүлээлгези. Паш тип өөрөнгени кончуг. Аргадан ууй теп эккелгени кургаг будуктарын чинге, чоонунуң аайы-биле аңгылап алган. Чылапчада ийиги суг чылаан. Шоргадан баткан араганы амзаан. Шала суларгай хире болурга, ийиги сугнуң арагазын саваже кудуп, өскезин база аңгы савага кудар. Араганың шала дыңзыын боттары ижер азы кудар ужурлуг улузунга кудар. Кошкаан кымнар ижери билдингир. Оларда чок дээр эвес, сөөлгү чылдарда чүглө ийи суглаан арага ижер апарганнар.

Ушкү суу болу бээрге, чылапчаны ораалдазы-биле кады көдүргөш, чылыг сугну төпкөн. Быжыглап каан даштарны аң каап, шуурунну эзип, какпакты чий берген.

— Хүн барды. Какпакты инчеш чизинзе. Дүргөдеп көр!— дээш, ийи ыяш хумуңчук долу хойтпакты Чүдекпен өг чанынга тургузуп каан.

Артаа-Сендаа какпакты аякка аштааш, хойтпаан олуртупкан. Сапаажык кадайын чемелээниниң ужу-кыды дыңналган. «Ол кижини чай кадында чемгерип кагбас чүвөл. Кижин болганда аштаар хырынның чүвө ыйнаан». Чүдекпен аңаа кайын орта

харыы бээр. Артаа-Сендаа ынаар сагыш-даа салбаан. Каклаан чип алган.

Ээлчеглиг пажының бирги суун солуп алганда, Чүдекпен ам-на хөнекте шайлыг, өремелиг арбай далганы эккелген.

— Хаа, Артаа! Иднинниң чаражын!— деп, ол аян сунуп тура магадаан.— Кым улдуруп берди?

— Бодум — деп, ол харыылааш, далганын булгап эгелээн.

— Шевериниң але, оол. Кандыг-даа шевер кыстың херээ чок идик-тир — деп, Чүдекпен ооң чаа идинн суйбаан.

3

Шивиттиг бажы чайлаглардан ырак эвес, мыя бо, хол сунарга безин чеде бээр чыгыы меңгилиг сынның баарындан сурдакталган. Үш улуг адыр каттышкан улуг ун апарган. Адырларының ынды-бети кадыр-кашпал-даа болза, изиг оьттуг. Сыннын чогуум кырынга үне бээрге, аьт чарыштырып болур ак хову ында. Чүгле өл-шыгы кончуг. Кааң чылын безин аьттыг чортарга, суу чайтыгайнып чыдар чер.

Сынның баарында даңды-ла пөш үнген. Оон куду эдектелдир холук чок дыт ыаштыг. Хемнин эн бажында Сүрүн, Чамбал-оол адашкыларның чайлаа бар. Чаашкынның чылын карахаактарга хой даваны тастай бээр боорга, улус маңаа чайлагла-вас. Чайлагның үстүнде кезек дыт баарындан дамырак суг бажын ап чыдар. Ында аьт өртеп каан турганын Чамбал-оол бертен көргөн. Оон ыш үнүп турар апарган. Чүү кижии мында келген чоор дээш, ол ынаар кага берген.

Одаг имистелип өжүксей берген. Чоогуңда дорала аьтты өртээн, аргамчыны шөйбейтир дүргеш дөженип алган, эзерин сыртаныпкан кижии чыткан.

Танывазы кижии, көрбээни аьт. Өртегде аьт ораны берген. Аргамчы дөженип алгаш чыткан кижии ковайып келген. Дөстөгөр чаактарлыг, делгем хөректіг эрни аьды арай боорда ууп чораан. Ковайып келген эрниң мойну дулгу, сыны база делгем. — Сол-ла-дыр бе?— деп, Чамбал-оол аьдын баглааш, танывазы кижии-биле мендилешкен.

Бажы дөңгүр кижии мендини харыылааш туруп келзе-ле, улуг деп чүвези кайгамчык апарган. Шала шөйбексимээр арынның, кадыр хавактыг, чаа-ла чээрби хар иштинде эр туруп кээп, аьт даванындан чиңгелевес кырылыг холун Чамбал-оолче сунган.

— Дунмазы кайыын келгеш, кайы углап бар чыдыр ирги?—

деп, Чамбал-оол одаг чанынга маспактанып олурупкаш, данза сунган.

— Соңгу кожуун чурттуг кижиге мен. Маңаа дүүн орай келдим. Бо черниң чону байыр-наадым кылыр деп дыңнааш келдим. Хүреш чокка найыр кылбас улус дижир. Чарлыкка четкен мөгелер база мында диштилер. Оларга довураам кактадып алыр деп мындыг мен — деп, аныяк эр данзаны харыылааш, одун чүшкүрген.

— Довураам кактадып деп чүңүл, дунмам. Мындыг кончуг даг-иргек ышкаш эр шуптувустуң довураан харын кактап бээр сен ыйнаан. Адың-шолаң кымыл?

— Шеминиң Арзыланмай деп кижиге мен. А силер?..

— Донгактар арбанында Чамбал-оол деп кижиге мен. Силерни дыңнаан мен, дунмам.

— Хоо! Мен база силерни дыңнаан. Амдызында маңаа кижиге октадып көрбээн мөге бар. Силерге бир дугаар душканым ол-дур — дээш, шала билен шайын, Арзыланмай отка типкен.

— Чааскаан келген бе?

— Ийе! Чазын май чыскаалында келир бодадым. Чадаанага улуг хүреш болган. Аңаа артып калдым.

— База шүүлген дижик. Мен-даа ынаар четпедим. Мында эштелгениң тараа-быдаазы туруп берген. Өскээр кожууннар баар чай чок кижиге мен ийин.

— Борастап каан мындыг чүве бо. Ам Өвүр мөгези Чамбал-оолга күжүм шенээрим ол-дур.

— Ооң бетиндээң олурган чүк — деп, Чамбал-оол тадылады каттырган.

— Өскээртен база шыырак мөгелер келир хире бе?

— Ынчанмай канчаар. Хандагайты, Чалааты, Сартыыл, Шалык дээш кымнарны чок дээр. Берге-ле эрлер бар.

— Оларның-биле таваржып шаг болдунар ыйнаан?

— Таварышкан-ан.

Арзыланмай кургаг будуктарны чуура тудуп, одун чүшкүрүпкен. Хола пашта шай чылаан. Кулун кежи хаптан соктаан тараа уштуп, аяк долдур каггаш, шай-даа кутпайн Чамбал-оолче сунуп, хола пашта шайын база чанынга тургузуп берген.

— Найырынар чогуум кажан эгелээр ирги?— деп, Арзыланмай айтырган.

— Даарта болгай. Адыңны, бодунну көөрүмге шала могапкан хире-дир. Эрте келген болзунза аар — деп, Чамбал-оол чугаалаан.

— Билбес кижидир мен ийин. Чогум кайын ажыраар.

— Ажыраар деп чүн боор, дунмакыжым. Айтка чорткан мөге-биле, өөнге дыш олурган мөге ийи аңгы болгай.

Ийи чүктүн ийи начыны душ бооп таваржып келген. Элт-хан, сөөк-даяа кайызының-даа кежээ. Чамбал-оолдун хөрээ улуг. Маспактанып олуруп алырга, дөңмектери доорбаштарга ден. Холдары чедишкен адыгныы ышкаш, салаалары чөржек чүвелер.

Арзылаңмай оон бичии-даа тудавас. Сыны шала шилгедек. Маспактанып олурда көөрге, куспак четпес дыттын шала өрүлдүр кезип каан төжээ-ле.

— Силерни бо каш чылдарда чангыс-даа кижиге кагдырып көрбээн деп дыңнаан мен — деп, Арзылаңмай олудун чазамыктаан.

— Ындызын ындыг. Назы деп чүве бар. Алыс угум сөөк мөге кижидир мен. Ачам ашак дөртөн хар ашкыже кожууннарга шүглүп чораан. Ону дөзезимзе шору мен ыйнаан. Силернин адыңар үнге-ле ийи чыл ажа берди. Хемчик, Оюн, Салчак кожууннарга безин шүглүп каанкан болдунар. Сеңээ чедер сорулгалыг турдум. Ам харын бодун чедип келгендир сен, дунмам.

Олар кезек када ытташпайн барганнар. Чернин черинге кижидир таптыг чугаа үнер эвес. Ооң кадында ырак-узак черден келген хары кижини чер одагга кааптарының аргазы база чок. Аалынче чалап, алыс угун-даа сонуургаар болгай деп, Чамбал-оол бодап олурган.

Арзылаңмайның мөге угу незинде. Ооң кырган незиде тос таңма ишти сүттү чангыс холу-биле эзип алгаш баар. Барба тарааны аартыктавас, аът кырынче дүккүлештир кааптар. Улуг барба тараа амыр эвес, бир талазында аныяк эрлер безин кызып-кылайып чыткаш көдүрер.

Шеми ынчаар, хүрешпес-даа болза, тергин күштүг кижилер турган. Оларның мөөрей-маргылдаазы наадымнарга хүреш база эвес. Колдуунда аар чүк көдүрери. Кунан шарыжыкты чүктөпкеш, өг дескиндир кылаштажыр маргылдаа турган. Чогум шарыжыкты уурун ууптар. Өг дескине бээр кижидир чок. Чүгле бир кижидир ийи хана дурту кылаштаптар. Арзылаңмай бир катап ындыг маргылдаа болуп турда, аңаа кага берген. Чедишкен шарыны чүктөпкеш, өг дескиндир кылаштапкан.

Чамбал-оол чогум аар чүк көдүрер маргылдаага киришпээн. Кижидир ууптар чүведе ооң аартыктаар чүүлү кайда ийик. Арзылаңмайның көдүрер шыыраан ол дыңнаан. Ынчангаш ооң биле чүвүр шодааның хончузунга хүрешкен черле ажы чок.

Кандыг-даа шырак кижини азып алгаш үндүрө бээр. Ооң ындыг күчүзүн делгем мага-боду тайылбыр чокка херечилеп турган.

— Арт-сын ажып деп чүве амыр эвес. Чер одагга орта дыш-даа кайын келир. Мээң аалымга бараалы. Аңаа орта аыш-чемден чигей — деп, Чамбал-оол ону чалаан.

Тываларның шаг шаандан бээр чаңчылы-дыр. Аалга келген кижя аяк эрии ызырар. Бар-чогу-даа хамаанчок: дора дээрге кара шайын кудар.

Мөгө Сүрүннүг кезек шаандан тура-ла оттуг-паштыг олу-рарлар. Бай кижя бай, ядыы кижя чединмес шаа-биле үнчүп-киржир шагда безин ооң өөнге кандыг-даа кижя кирип келир. Сайын-Майынды мээреңниң хөй чылгызының кадарчызы апар-гаш, ооң мал-маганы чүгээр көвүдээн. Ол чокта-даа тандызының аны-меңи-биле аксынга чиир эьдин үзер эвес. Төре бажы солужуп, дөн черниң көк оьду сагланайны бергенден бээр элээн үе эрткен. Сүрүн адашкылар Шивиттигде шыырак малдыг кижилерниң бирээзи. Ук төөгүзүнден бээр чүгле аксынга өй малдыг, байларның малын ажаар-тежээр дээш, бодунга хөй мал өстүрүп алыр арга чок чорааннар. Оон башка ажылга ол хире кызымак кижилерниң өдээ кайын хоомай турар ийик. Ам ол-дур. Арат чазаа доктааган. Ажыл-хожулга сундулуг кижилерниң амыдыралы тас чүве.

Сүрүн чеже-даа хөй мал-маганныг апаргаш, биеэки чанын салбаан. Өг-бажынга кым-даа кирип келирге, тыва ёзузунуң хүндүлээчел чаңчылын сагывышаан. «Аыштыг-чемниг, эштиг-өөрлүг чорунар!»— деп, чаңгыс оглу Чамбал-оол өгленип алганда, керни Доозанмаа дыннап олурда, өжегээр чагаан. Ада-иениң холу кандыгыл, уруг-дарыы база ону ыяап эдерер. Майтакпан кунчуунуң алыс экииргээн Доозанмаа келин болуп келген хү-нүнде-ле эскерген.

Чөөн кожуун чурттуг, барык бүгү Тываның төп черлеринге болгулаан найыр-наадымга шүглүп каапкан, кидин күш үезинде, ынчалза-даа арга-дуржулга Арзыланмайда чок. Ол ам адап-сурап келгени мөгезиниң өөнде аалчы болуп олурган. Болур-болурда эн хүндүлүг аалчы.

Даарта болур найырга чиш кылдыр сувай хоюн Чамбал-оол дөгерер деп турган. Ат-сураглыг мөгезин оон-биле изиг-ханнадып каар деп алган. Байырлалга чем кылдыр аппаар деп турган хоюн ол өзээн.

Чамбал-оолдун хой дөгериң турарының шалыпкынын Арзыланмай кайгаан. Хойнун бажын бичии оолга туттуруп алгаш, даштыгаа өзөп алган. Оон өгге кирип келгеш, каш чулгаан.

Хой дөгөрдө хереглээр кылдыр белеткээн алгызын чаткаш, ижин-хырынны ужулган. Кадайы иштин сып четтикпээнде эьдин бузуп каапкан.

Алдарлыг мөге оол чедип келген деп, Сүрүң дыннааш, иштин-даштын ажылын арай деп дооскан. Шай пактай тыртып алгаш, оглунуң өөнге кирип келген. Чамбал-оол дүлеринге белен кылдыр кезип каан эьдин алгыга ораай туткаш, үзүккө салып, ачазын дөрже эрттириккен.

Сүрүң кылаштаан ояр чыышкын бажында олурган мөң кара эр-биле улуг кижигилештир чолукшаан. Чөөн начыны амдыызында улус-биле ынчаар чолукшуп чорбаан. Оглундан безин улуг чыгыы көстүр ашактың баарынга туруп, ооң сунун келгени ийи холунуң адыштарының кырынга бодунуун аппарык салган.

Тараа-быдаа, оът-сиген, капчаар үнүп чыдарын, мал-маган ыт-куштан сол мендисин ашак сонуургаан. Ол база чугаа-соотту таптыг чымчадыр эгелеп алырының чагаай чаңчылы. Кайын келдин, чүге чор сен деп, назы-хары бичии кижии дээш-ле кайы хамаанчок хөө мундура бербес аан.

— Бистиң мында чайлаг найыры чүве, оглум. Мынчап эрттирер улус бис. Бо-ла өвүр одурту мөге, аът-даа арбын келди. Хүрежир дээш келген ышкажыңар чүл, оглум?— деп, Сүрүң айтырган.

— Хүрежиир-ле деп бодап турар мындыг меп— деп, чөөн-хемчик улузунуң чугаалаар аяны-биле Арзылаңмай хырыылаан.

— Ол-ла болгай. Сени мында чедип келген деп аалдарда дыргын тарай хона берген. Улус аажок сонуурган тур. Чогум бо ынчаар бир дугаар чоруп тур сен ыйнаан?

— Андыг. Мырныы таланың орук-чирийн безин билер эвес мен. Дужун бодап ажып келдим— деп, Арзылаңмай от изий бээрге, аткаар чылып алган.

Доозаңмаа дөгөргөн хойнуң иштин аштап доозупкаш, Арзылаңмайның чамдык сөстөрүн чугаалаарының аянын сонуургап, кудуп каан ханын савазы-биле кады Чамбал-оолче чылзы идип берген. Ол аалчызы оолдуң чамдык сөстөрүн шала узадыр адаарып ам улам эскерип, кичээнгейлиг дыннай берген.

— Хирезин бодаарымга силер база шыырак хүрежиир чораан-дыр силер аа?— деп, Сүрүңден Арзылаңмай айтырган.

— Даа, Бээзи кожууннарга сен дег тургаш, чеже-даа четкен. Шүүп-даа чордум. Ынчан-на сонгу кожууннар мөге талазы-биле сурагжаан турган. Бир мөгениң үжүүрүн былаашкан че-

рим бар. Шала шилгедек, узун-даа эр. Маанаа дөмейлээр болза, дуу тоганадан холун ушта сунуптар — дээрге, оон чугаазында база өске аянны Арзыланмай эскерген.—Ол кижин болдурга-казыра хирезин анайгылаштыр колдуктаптар кижин дээр чораан — деп, ол өвүр таланын аянын чөөн кожууннардан көнгүс ылгалдыг кылдыр хөөрзөн.

Хоочун мөге-биле хөөрежип, чер-черлерде кижилернин чугаа-сооду безин бир янзы болурун аныяк эр чаа билген. Ол аразында Чамбал-оол улуг деспиге ижин-хырынны эскеш, ийи бижекти олуй-солуй тудуп, хээндектей-ле берген. Дем эът кезип олурда, Арзыланмай топтап көргөн. Чамдык черлерин хемчик улузундан ангы кылдыр кезер болуп тур. Хой иштин деспиге хээндектей тырта бээрге, ол мырынай кайгаан. Чамбал-оол биле Доозанмаа тыва кижин бүрүзү дөгергени хоюнун иштин ыяап тыртып алып деп бодаарлар. А көрбээни чок Сүрүң кайы кожуунда аыш-чемни канчаар кылырын, куда-дой эрттирерде безин өске чаңчылдар барын билир. Чер-черге чоруп, чон-биле аралажып, кымнын-даа өөрөнгөн чаңып хүндү барымдаалап сагыыр деп чүве ол-ла болгай. Ында ындыг-дыр, мында эки деп идээргээр сеткил база ында чок. Мөге кижин черле эки бүдүштүг. Арзыланмай улустун чугаалаар аянын бүдүү өөренип, аыш-чем кылырын безин доктаадып ап олурган.

Өгдө улус кидин түлүк эъттеп, мүннеп олурган. Аалдын ыттары чиртиледи ээрип эгелзэн. Аыттар даваны дадыраан. Ырлаан-шоорлаан кижинин үнүндөн өгдө улус дүвүрөп эгелзэн.

— Бо Чалааты, Дөргүн, Дус-Дагда кижин эктинден туттунуптар чүве бар бе?— деп, эзирик эрнин мөөрээни дыңналган.

— Аа, хукура! Демги Тенек-Дулуң ышкажыл — деп, Чамбал-оол чугаалаан.

— Ол кайын келген кижин ирги?— деп, Арзыланмай айтырган.

— Шак мынаар — дээш, Чамбал-оол өгнүн хүн үнер талазынче айыткан.— Дөргүн, Чалааты деп сумулар бар. Чалааты мөгези Дулуң дээр эр бар. Менден арай биче чүве.

— Кайы ол Тенек-Дулуң деп кижинер шору шүглүп турар апарган дээн ала?— деп, Сүрүң айтырган.

— Че, кайын ындыг боор. Ийи-чаңгыс душтуруптар чүве дижик. Дөргүнге база келди. Улуг дизе дөртке артар чүве. Шыдал чок. Былдамыш хүрежи-ле кончуг. Шала шүшпөң кижинин ооргазынга бо-ла чыпшына бээр чүве ийин он.

— Ажыл деп чүве билбес оол ийин он. Маанаа-ла ырлаан.

шоорлаан, бо-ла тенек-мынак оолдар-биле үелешкен чоруур чү-
ве — деп, Сүрүң чугаалаан.

— Мал аарыг кижидир ийин. Аалга кээрде, эзири, элээ-
ри-даа билдинмес. Уруг-дарыг бастырып каггы дег, булганды-
рып-ла келир. Аалдан үнерде база ындыг. Аъттың сыр кара ма-
ны билир. Чогум аалдан ырап алгаш, чортуп бар чыдар — деп,
Чамбал-оол өг даштынче кулаан сунуп олура, чугаалаан.

— Аътты-хөлдү ынчаар шавар болза, оон чүү артар. Меге-
леп улус караанга шавар кижилер чоруур. Аътты үргүлчү шап-
пас дээрзин билбес кижидир бар эвес — деп, Сүрүң шугулзумаар
чугаалаанга.

Эзирик кижилер кожазында өггө кирген ышкаш болган.
Удаваанда дедир шуугап үнүп келгенер. Демги-ле үшүнү ту-
рамы кончуг дыңналган.

— Даарта таптыг чый каал бергей мен аан. Ада оглу
ачыр-дачыр, чарынныгың алдынга чыдар болзумза, өлгөн адам
дирлиг келир — деп, ол алгыргаш, аъттанган дораан кымчы
баа дарс диген.

Ыр-шоор чаңгылашып чоруй барган.

— Арзылаң мөгөгө бир дугаарында таварыштырар чүве
мону. Өжөгээр кижидир ажилдыртпас-тыр — деп, Чамбал-оол кы-
жанган.

— Менээ дээрин ол бе?

— Ынчанмайы. Сени келген деп дыңнаан. Өжөгээр эзири-
чечнеп, бардамнап чорууру ол-дур.

— Шыырак-ла кижидир ыйнаан?

— Хувуразын! Анаа сээң оода эьдин безин изиир чап ка-
йын чедер. Бардам чүве-дир ийин. Ынчан таптыг ооң дужунга
сени олуртуптар мен.

Элээн хөөрөшкеннер. Ырак-узак черден келген мөгө дыш-
танзын деп болап, Сүрүң эрте-ле чаныпкан.

Кара-оол МАСПЫҚ-ООЛ

ЧҮРЕКТЕ ХАЯАЛАНГАН ЧЫРЫК

Тоожудан эгелер

БАЙЫРЛААР ЧООР...

Чайгы ажил-ниш дооступ чорда, тараа-быдаа быжып, дүжүт
ажаап алышкыны чоокшулап келир. Ынчалза-даа араттар
күскү чымышче улуг дыка далашпастар де. Ооң кол чылда-

гааны — байыр-наадымга белеткел, ону утка-шынарлыг, хөглүг-омак кылдыр эрттирер, байырлаар дээн күзел.

Бир-ле катап ачамдан: «Хүн биле хүн дөмей-ле ийнен. Бо айнын бир хүнүн чүгө албан байырлаар чүвөл?» деп айтырдым он. Боданы бергени-ле ол боор он, ачам кезек када ыт-ла чок барды. Оон далаш чок тайылбырлай-дыр: «Тыва Арат республиканың оюн ыяп байырлаар чоор».

— Чүгө ыяп-ла байырлаар чүвөл ынчаш?— деп улам кадалдым. Көөрүмгө, ачам он холу-биле чушкуузун дырбаан олур. Оранчок үр болганда, ашак хей-аът кире берген чугаалап үндү.

— Мурнунда эрге-чагырга феодалдарның холунга турган. Олар ядыы араттарны кам-хайыра чок дарлап, бастып чораан-нар дийин. Дарлал адаанга чеже чоруур, араттар демисешсе-демисешсе, оларның тура-соруу хувискаал бооп өөскээш, бай аңгының тергииделин дүжүр октааш, Тывага улусчу эрге-чагырганы бодараткан чүвө-дир. Ол үеден эгелээш, чуртувусту Тыва Арат республик деп адай берген. Оон төрүттүнген хүнүн байырлап демдеглевейн чүнү байырлаарыл?— дээш, ашак куруг даңазын идииниң хончузунга педиледир кактааш, таакпылыг хавынче холун суна-дыр.

— Күстүн сөөлгү айында база бир байырлал бар ийик чоп. Ол чүү ындыг хүн чүвөл?— дээш, ачамдан адырлыр хире эвес апарган мен.

— Аа... ол дээрге акы-дунма совет чоннуң өндүр улуг байырлалы-дыр. Ленин башкының, оон коммун намының удуртулгазы-биле өөскээн орус хувискаалдың тиилээн хүнү аан. Ону чүгле бистер, тывалар эвес, а бүгү делегейниң ажылчы чону демдегледип турар дийин. Ынчанмайн канчаар — ажылчын болгаш тараачын аңгының баштайгы күрүнезиниң — ССРЭ-нин төрүттүнген хүнүн — деп, ачам сеткил ханып тайылбырлаан чор. Ачамның ол чугаазын дыңнааш, байыр-наадым дээрге ийи-чангыс кижилерниң доктаадып тургузуп каан хүнү эвес, а ядыларның эрге-чагыргазын бодараткан өндүр улуг тиилелге хүнү деп чүвени ыяк шингээдип алган мен. Оон салдары-биле байырлалды улуг сонуургалдыг манап эгелээн мен. Араттар анаа шынгы-ла белеткенип турлар. Чарышка салыр аъттарны соотка-ла, он хонук чоокшулаан. Ачам Чүгүрүк-Боразын бир янзы соодар кижичоржук. Аътты кажаалап алгаш, ону хүнде үш катап бичиилеп чемгерер. Сугну чүгле чартык бөдүрээлеп бээр. Чарышка чедир үш хонук артканда, аътты хүнде чүгле чангыс катап чемгерер болгаш суггарар апаар. А чарыш хүнүнде анаа

чуну-даа бербес. Соодулгада база бир кол чүүл — кежээниң-не аътты дериткиже чедир шавар. Шак ынчаар чоорту сооттунган аът чарышка кедергей шыдамык болур дижир чораан. Ол-даа чөл боор.

Чамдык кижилер аъттарын чарыш мурнунда ийи-үш хонук улай соодуптар чүве-дир. Ындыг соодушкуннуң ажыы эвээш дижир. Ынчанмайн канчаар — каш хонук улаштыр аштаан мал-да улуг күш кайда деп. Дын тыртар черге четпейн чораш-ла, харыксырап шөйлү бээр-ле ийнен.

Байырлалга белеткел чүгле аъттар соодулгазы-биле кызы-гаарлаттынмас болдур ийин. Араттар байыр-наадымда ижер-чиирин база баш удур белеткеп эгелээр. Авам кыскаан быштаанда, кылган чөкпээн-даа сериин анмаарга аппарып шыгжап-ла турар чораан. Тиккен хойтпааның арагазын көгээрлерге куткаш, база-ла ыяк шыгжаптар. Аыш-чем дээжилээри байырлал бүдүү-зүнде ирт дөгерилгези-биле доостур чораан.

Байыр-чыскаал хүнүнге чедир ийн хонук арткан. «Бо чылын байырлал Хадынга эвес, а Хаглыг-Алаакка эртер дээн ышка-жыл» деп, ачам бир кежээ авамга чугаалай-дыр. «Харын эки-дир. Суму төвү черге, байыр наадым хөглүг болур ийнен» деп, авам дегийт харыылады. Ону дыңнааш, байырлалга сонuurгалым дам барган. «Мен база баар мен» деп, бар-ла шаам-биле алгырыпканымны бодум безин билбейн бардым.

— Акыларыңдан аалда кым-даа чок-тур. Хой, бызааны кым кадарар чүвөл?— деп, ачам удурланы-дыр.

— Чок, ыяап-ла баар мен. Хой, бызаа кай баарыл, одарга хүнзээйлер-ле. Энем карактап-ла турар ыйнаан — дээш, дүжүп бээр хире эвес болдум.

— Оглуvus аал ажылы кылыр дээш ыңай-бээр баар эвес. Бо удаада байыр-наадымны барып көргөй аан — деп, авам мени деткий-дир.

— Че, ындыг-дыр, барзын харын. Чүгүрүк-Бораны мундурар чүве — деп, ачам бо-ла-дыр. Өөрэнимни чүге деңнээр ону! Байырлал хүнү-даа келген. Эртенги саалда соонда, авам биле ачам артыр чүгүн дергилээш, аъттарын шала далаш мунгаш, аал коданыңдан үнүптүлөр. Мен-даа Чүгүрүк-Бораны чавыдактапкан мен. Сооттунган аът ана девиржиир чүве. Дын салыр-ла болза, сидирт дээринге белең. Даштыг-Ужук кырыңдан көөрүмге, Хаглыг-Алаак дөө-ле, Өөк хемниң кыдыңда, кажарара чапты берген чыдыр. Удаваанда суурга кирип келдивис. Байырлалга келгени ол ыйнаан, школа чанында улус ана имилээр чүве. Балыктыг-Хөл, Оюн-Шиви чурттуг таныр кижилерим база

эмгежок. Топтап көөрүмгө, хөй улус аразында Дряхлов акый, та чүнү хөөрөп турары ол, ийи холу ана караңнаар чүвө тур. Бисти эскерип кааны ол боор, канчангаш көөрүмгө, кижин бо маңнап ор.

— Эки-и, Машпак! Сени мен мында дилээр, а сен чаа келир — деп чугааланмышаан, Дряхлов ачамның холун чаза-ла силгээн тур.

— Экии, эки, Хилипп! Чихачев кайыл? Чарышка салыр аъттар эккелдиңер бе? — деп, ачам Дряхловтан сонуургап айтыра-дыр.

— Аа... мен Гнедой мында. Чихачев маңнаар аът бар эвес. Сен Серко келген бе, Машпак? Мен билир, ол күш маңнаар аът — деп, Дряхлов акыйның хей-аъды кире берген хөөрээн тур.

— Ийе, Чүгүрүк-Бора белен. Сээң Кара-Доруун база коңчуг аът. Бурунгу чылын ону мен Чүгүрүк-Бора-биле кады соотчук мен чоп. Ынчан ол мээң аъдым кудуруктап келген болгай — деп, ачам өңнүүнүн Кара-Доруун бар-ла шаа-биле мактаан тур.

— Шып, Машпак. Сен-даа, мен-даа аът күш маңнаар-дыр ол. Бөгүн көөр-ле, кым аът мурнаар эвес — деп, Дряхлов ачам-че хүлүмзүрүп көрбүшаан, ийи холун сарбаңнаткан тур.

— Кара-Доруун эки сооттуң бе ынчаш, Хилипп? Қалчан-оолдун Саралазы база сараалыг болдур ийип — деп, ачам өңнүүңгө сагындыра-дыр.

— Доруг аът мен чүгө багай соодар. Ону мен үш хоңдур-кажаалаан-дыр ол. Қалчан-оолдун аът бе? Көөр-ле. Мен бо-даар... Чок, хей чүмө, баш удур чугаалаар херекчок — дээш, Дряхлов катап өөскүп орган хөөрээшкинин соксадып алды он.

Ол аразында Биче-оол биле Сириңмаа омак-хөглүү коңчуг бо маңнажып келдилер. Акым чымчак кара сапыктарлыг, саргыл өңнүг чүвүр-хөйлөңниг, а Сириңмаа кызыл торгу шыва тоннуг, ындазында каас-коязы хөлчок болдулар.

— Ойт, Караш дунмам база байыр-наадымда келген-дир але — деп чугааланмышаан, Биче-оол мээң бажым, мойнум суйбап пат-ла тур.

Қарактары-биле бүзүрөп көөр дээннер боор, ачам биле Дряхлов акый хөөрөшпишаан, херимде дес-дараалай баглап каан аъттарже кылашташтылар.

— Авай, мен өглөңип алдым. Кеннің бо тур, Сириңмаа — деп, Биче-оол авамга барык сымыраны аарак чугаалай-дыр.

— Ок көдек! Ол-ла бе? Ол-ла бе, даадым! Чоп бистер-биле сүмелешпээн сен? Кудалар-биле таакпылажыр, уруг айтырар ёзу-чаңчыл база бар чүвө ийнен — деп, авам оглун хөлчок-ла чемелээн тур.

— Бистин хувискаалчы үевисте салым-чолун аныяктар бот тары шиитпирлээр апарган дийин, авай — дизе-даа, Биче-оолдуң арын-шырайында бодун буруудаттыңан хевир илден болду. Авам бук-даа диведи. Мен дегийт Сииринмааже көрдүм. Ооң чаактары долбанналы кыза берген, улуг карактары удаа-дараа чивеннээн, а боду, тудуп-кудуп каан дүрзү ышкаш, шимчеш-даа дивейн тур. Ыржымны Биче-оолдуң үнү үрепкен. «Дөө ак өг чанында казанакта бис. Чыскаал, маргылдаа соонда кире дүжер силер, авай» дээш, Биче-оол Сииринмааның холундан четкеле, дүвү-далаш ыңай болду. Сагыш-сеткилинден өөрээни-ле ол боор, авам оларның соонче чиге кайгавышаан, хүнгүлөштир хүлүмзүрөөн тур. Ол аразында ачам бо чеде хонуп келди.

— Биче-оол биле Сииринмаа өгленип алганнар шей — деп, авам дегийт медээлей-дир.

— Шынап бе? Сен кымдан дыңнадың? — деп, ачам дүшке-даа какпайн айтырды.

— Биче-оол боду-ла ынча диди. Дөө борбак бажыңда бис, кирер силер дээш ыңай болду — деп, авам медээзин тайылбыр-лай аарак уламчылады оң.

— Кел дээн магаалыг-дыр. Кеннивис-биле таныжып чугаа-лашкай бис — деп, ачам сеткил ханып харыылай-дыр.

«Чеңге» деп сөс меңээ кайгамчык эргим дыңналыр турган. А чоғум кымны, кандыг чоок кижимни чеңгей дээрин эки билбес мен. «Бичиижик — угбам болгай, ынчаарга Сииринмаа чеңгем болганы ол-дур аа» деп иштимде аажок-ла боданган тур мен. Таптыг-ла ол душта: «Байырлалда чыылган эш-өөрлер боже ийи одуруглай чыскаалыптыңа-ар!» дээн үн чаңгыланып үнген. Ша-даа болбаанда хөй улус дыйлаштыр-дойлайтыр чыскаалыптылар. Канчангаш-ла көөрүмге, школа баарын дургаар шериг хептиг аныяк эр маңнап чоктап ор. Ол чыскаал мурнунга тура дүшкеш, демир дег өткүт үнү-биле кускуннай-дыр:

— Дыңнаңа-ар! Оң тала-а эргил! Мен чүнүң-даа аайын тыппайн шыпыраңайнып тур мен. Көөрүмге, авам биле ачам удур-дедир көржүп алган турлар. Чүгле олар эвес, а харын чыскаалда турган хөй улустуң чартык кезии арыннарын бот-боттарыңче көрүштүр эргилген болду. Шериг хептиг эрниң үнү база катап чаңгыланып үндү: — Чок, ыңдыг эвес. Шуптуңар өрү алзы көрнүп алыңар! Улус шупту айыткан чүкчө уурук-суурук эргилип алырга, демги эр: «Кылашта-ап марш!» — деп Өөк шынаа-зын чаңгыландыр кускуннап-ла бадырды оң.

Улус шупту турган черинден педиледир баскаш чоруптулар. Мен база-ла олар-биле кады шимчепкен мен. Удаваанда чыс-

каалган чон суур кыдында ногаан шыкка кээп доктааган. Ында калбак ыяштардан кылып каан бедиктээш барын эскерип кагдым. Көрүп турарымга, каш кижин ол бедиктээш кырынче үнүптүлөр. Оларнын аразында Севээн-оол-даа бар. Оон бир-ле кижин, кускуннай аарак алгырбышаан, чүве чугаалап эгеледи. Ону таныбырым-даа ышкаш. «Каяа көргөн кижин боор мен? Аа... Орланмай чок болганда, Сайлыг-Карага кээп чораан суму даргазы шей». Оң холунда саазын тудуп алза-даа, дарга чогуу ынаар-даа көрбөйүн, чугаазын таакпы тыртым хире үргүлчүледи. Адак сөөлүндө кандыг-ла бир кыйгырыг октаарга, чыылган чон ону адыш часкаашкыны-биле уткуду оң. Дааш-шимээн соксай бээрге, суму даргазы Севээн-оолга сөс берди. Севээн-оол хөрөөн ажыда чөдүргүлээш, улуг дыка далашпайн шала ыткыр чугаалап эгеледи. Баштай-ла ол Сайлыг-Каранын араттарынын, ажыл-хөрөөн тодаргай тайылбырлап чоруй, оон соонда чоорту хувискаалдын ужур-дузазынче, оон салган сорулгаларынын өндүр улуунче шилчий берген. Адак сөөлүндө Тыванын нам, чазаанга аас-кежиктиг, хостуг-шөлөөн амыдырал дээш арат кижиден улуу-биле четтиргенин илереткеш, оон-биле чугаазын доозуп кагды оң. Севээн-оолдун соонда база бир каш кижин чүве чугаалаан. «Ам сөс алыр күзелдиг кижин бар бе, эштер?»— деп, суму даргазы алгыра-дыр.

«Мен каш сөс алыр бодап турар»— диге-ле, Дряхлов акый дөө салып бар чор. Маңнавышаан баргаш, ол бедиктээш кырынче үнө халый берди. Оон ол-бо талаже көргүлээш, шала чавыс үн-биле чугаазын эгеледи оң.

— Мында эштер шын чугаалаан-дыр. ТАР база ССРЭ найырал быжыг деп. Ону дыннаар — мен күш амыраар. Мен бодаар, Совет Эвилели база Тыва республика алышкылар дөмей-ле. ССРЭ — акызы, Тыва — дунмазы.

— Шын-дыр оо! Эр хей!— дээн сөстөр оон-моон төктү-ле берди. Ол аразында Дряхлов акый боданып тура: «Совет-тыва найырал күш быжыг болзун»— дээш бедиктээштен дүже халын чоруй барды. Адыш часкаашкыны, шуурганда арга-ыяш дег, дзырткайны-ла берди.

«Дыка-ла шын чугааладың, Хилипп»— деп, ачам Дряхлов акыйнын холдарын бар шаа-биле силгээн тур. Ол байырлал хүнүндө ССРЭ, ТАР, хувискаал, найырал дээн сөстөрнүн ужур-утказын эчизинге чедир билип алганым — меңээ улуг ажыдышкын болган чүве ийикпе.

Чыскаал соонда оюн-мөөрейлер эгелээн. Эң-не солун, көрүштүг маргылдаа — хүреш-ле болгай. Мөге-шыырак эрлер со-

дак-шудаан эде-хере кеткен, хептиң шидиг-бааның быжыг-хээрээн хынаан, идиктериниң майык-хончузун буттарынга ылавылап эптээн — сегирип алышыккыга аша шыңгы-ла белеткенген турлар.

Ийизи кызыл, ийизи көк шыва тоннарлыг дөрт мөге салыкчылары карак-кулак чок маңнашпышаан, содак-шудактыг эрлерни чурумчудур олурткан, мөгелерниң аал-чуртуп, ат-бажын тодараткан, оларның узун санын ылавылаан — бачым-чымыш ана дендеп-ле тур. Ооң кадында мөге салыкчыларының бирээзи көрүкчүлөрже чоокшулай маңнап кел-ле: «Үжен бир начын белең. ам бир мөге херек-тир. Күзелдиг кижиг бар бе?» — деп дыйылааш үн-биле алгыра-дыр. «Бар ийин» — дизе-ле, хөй улус аразында Иргит Ондур тура халааш, чыскаай олурган мөгелерже углай базыпты де. Ооң эът-хан талазы-биле өскелерден дудак чогуң көрүкчүлөр эскерип орлар. Багай-ла чүве — Ондур кылаң-караны элээн пактапкан хире. Ооң содак-шудаа-даа чок болган боор — ол курлаанга чедир чанагаштангаш, чүвүрүң чоон дөңмек чедир даггаш, чаргаш алгы идиктерин хоска кирип тепкилеп алды оң. Ам мөге саны чедишкен. Көрүкчүлөр четтикпейн манап орлар. Мөге салыкчыларының бирээзи кулак уюк кускуннаан соонда, үжен ийи мөге хары-угда девип-ле үндүлөр оң. Кызаа шөлге зиргилештир девип-девиң, мөгелер олурган черинче дедир кылаштажыптары билек, суму даргазын баштадыр бир каш кижиг индир бооп турган бедиктээш баарында барып олурунтулар. Мөге салыкчылары дүвү-далаш оларда-ла бардылар. Ша-даа болбаанда, салыкчылар онашкан мөгелериниң аттарын кускуннай аарак адавышаан, ол-бо талаларже тарады маңнажып эгеледилер. Ады үнгөн мөгелер зиргилештир девивишаан келгеш, салыкчыларын куспактай аарак дескинги-лээш, күш-шыдалын хынап шенээри ол ыйнаан, онаанче кезе кайгап алган хөрөктерин чайып тургулаар де. А ужуражып келгенде, кижиг бүрүзү кажар, кашпагай аргаларын ажыглааш, бот-боттарының эьдинче ханылап кирерин оралдажып эгелээрлер. Бирээзи өскезинге дүжүп бербес сорулгалыг чүве болганда, кымны кым бодунче белең чоокшуладыр боор, чүгле холдарын, моюннарын, балдырларын чызыладыр часкажыр мындыг. Ынчалза-даа мөгелерниң бирээзи өскезинден ыяап-ла кашпагай, аваангыр болур дедаан. Карак чивеш аразында удурланыкчызының эьдинче кире халааш, азы каттай каккаш, азы дегээлээш онаан бурт-ла кылыр, бир көөрге, оозу черде чыдар. Дыңнаарга салыкчыларның бирээзи: «Мөге Ондурнуң онаан эккелиңээр!» — деп кускуннаан тур. Ондурнуң хурежирин со-

нуургаарым ол ыйнаан, олурганнарны оя маңнааш, улустуң мырыңай мурнунга барып олуруп алдым де.

Ийи мөге-даа девип-ле үндүлөр. Ондурнуң онаа адыгны дег эът-ханныг, дирт кара эр болду. Девирииниң чаражын чүү дээр! Ёзулуг-ла эзир! Онаан элекке көрбес дээш ындыг чүве ийикпе, ана карактарын безин так шийиптер. Мөгелер баштай, хыйырташкан бугалар дег, бот-боттарынче көржүп алган турлар. Ооң соонда ында-хаая хөделип эгелдилер. Сестип турары ол боор он, Ондур онаанче улуг дыка чоокшулавайн тур. Демгизи бичии-ле шимченирге, кижич ол-бо былдай дүшкеш, белен черле алдыртпайн-дыр. Канчангаш-ла көөрүмге, богда дадай, онаа Ондурнуң ийи колдуундан сегирип алган, ону сииледир бөөлдээн тур. Чанымга бир-ле чүве пет дээн. Көөрүмге Ондурнуң чаргаш идиктериниң бирээзи бо чыдыр. Бөөлдеп-бөөлдеп аяар салып каарга, Ондур шагжок тургаш, мөгелер олурган талаже калгыпты. Ооң чанагаш боду агаранайнып бар чор. Чанымда чыткан идикти сегирип ал-ла, Ондурнуң соонче караш дээн мен.

Дараазында салыгларда ачыр-дачыр тутчуп турар шырак, көрүштүг мөгелер эмгежок болду. Ынчалза-даа демги дирт кара мөге бодунуң онаан черле чер алыспас, арга-мергежили-биле оларны ужур мегелеп каапкаш, эзиргилештир девип ыңай боор. Адак сөөлүндө ийи мөге аркан. Бирээзи демги-ле кара мөге, өскези — саргыл баштыг маңган эр. Оларның эът-ханы-даа, дуртсыны-даа барык ден. Баштай олар көрүкчүлөр мурнунга девип-ле пат болдулар. Ооң соонда, хыйырташкан бугалар дег, бот-боттарынче кезе кайгашпышаан, сегиржип алырының эвин бодап, курлак чедир доңгайыпкан турлар. Хенертен чазырт-чузурт диге-ле, ийи мөге сегиржип алды эвеспе. Маңган ак эр солагай будун онааның оң будунуң иштинден суккаш, бар-ла күжү-биле долгаар орта, демгизи черже оранчок ужул бадып чыда, удурланыкчызының тудужундан ушта халый берди де. Херек-даа болган деп бодаан боор, маңган ак мөгениң салыкчызы кулак уюк кускуннапкаш, көк кырында ойда барып ушкан чаза-ла тепкиленген чыдыр. Мөгезиниң онаа ушпаан боорга, хараадаары-ла ол ыйнаан, дүвү-далаш тура халааш, хейде-ле боду девип самнап пат-ла тур. Мөгелер ам база сегиржип чадап туруп бердилер. Бот-бодун дыка үр дээриглежип-дээриглежип, ында-хаая чүгле холдарын чызыладыр часкажып каар. Шылай бердилер ыйнаан, көрүкчүлөр оон-моон алгыржып, мөгелерин иденкейжидерин салыкчылардан негеп үндүлөр. Ооң-на салдары боор он, күдөр кара мөге хартыганың кашпагайы дег халааш, онааның

ийи будун катташтыр теверде, демгизи бүдүрүп чоруй олура дүштү. Көрүкчүлөр дажаан хем дег шийгейни-ле берген. Шүүлген мөге девип үнериниң кыры чорда, салыкчызы кара ман-биле келгеш, ооң ооргазынга чүктенипти он. Мөге ону-даа тоор хире эвес, көрүкчүлөрже ол-бо мөгейери киткеп тур. Шүтген эрниц эрес-кашпагайын, күш-шыдалын, арга-мергежилин магадап-ла ханмажык мен.

Хүреш соонда чадаг чарыш эгелээн. Баштай эр улус чарышкан. Ону база-ла демги шериг хептиг эр уштаан-баштаан тур. Ол-бо казыргыландыр маңнап тургаш, чаржыр күзелдиг эрлерни чыйы шаапкаш, оон оларын эдерткеш, куду алзы бадыпкан. Оранчок херии бадып-бадып, чарыш киржикчилерин өрү көрүлдүр чангыс одуругга деңнештир чыскаагаш, шынааны чангыландыр «манна-ап марш!» деп кускуннай каапты. Белен турган эрлерде чүү боор, хары угда халып-ла үндүлөр. Баштай чүү-даа билдинмес, анаа-ла бөлүк кара бараан шимчеп ор. Чоорту шөйүлзе-шөйүлзе, чамдыктары мурнап эгеледилер он. Оон ийи-үш хире кижии өөрүнден ырак хоорлуп, боттарының аразында чишкеш чоруптулар. Адак сөөлүндө доктаар чер чоокшулап келгенде, бир-ле кижии кымга-даа алдыртыр хире эвес ыдып олура. Келзе-ле, Биче-оол акым-на-дыр. Өөрүүр деп чүвемни! Мойнундан куспактаныптайн дээш акымны дилеп маңнааш, тыппаан мен. Тыныжын оожургадып өскээр халып чоруй барган боор.

Кыс уруглар чарыжын улуг дыка сонуургаваан мен. Чүге дээрге, бирээде, маңнаар чериниң аразы эрлерниинден ийи катап чоок, ийиде, доктаар черге чедир кым-даа келбээн. Уруглар сииледир маңнаптарга, оларның эдектери эстеп, дөңмектери чанагаштаны бээр. Оон-на эпчоксунарлары ол боор оң, орук арз сывырылза-сывырылза, чарыш уламчылаар кижии шуут арпажык.

Бичии оолдар чарыжынга Бады эрткен. Күжүн-не камнап чорааны ол боор, баштай ол мээң соомга маңнап орган чүве. Чер аразы орту эртип чорда, Бады бажын шала ойталадыпкаш, кудургай куду чуулган дугуй дег, каранайны-ла берген. Доктаар черге маңнажып кээривиске, кижии шагда-ла бедиктээш кырында саадап каапкан, мойнун ол-бо долгавышаан, чаза-ла хүлүм-зүрөөн оржук. Ол чарышка мен, таан адак болбаан дээрден башка, чер албаан мен.

Дуъш эртип чорда, хүн караан эдир булуттар дуглай берген. Ооң ужун-на боор, серин салгын сырыннап келген. «Аъттар чарыштырарынга агаар-бойдус таан кончуг таарымчалыг апарды, эштер!»— деп суму даргазы боостaa быжыы-биле ал-

гырган тур. Оцу дыңнааш, эр улус барык хары угда тура хэлааш, суурда баглагылап каап аъттарынче ыңай-ла болдулар. Удаваанда ачам Чүгүрүк-Боразын чавыдакнан бо девиржидип келди. Аъттын кудуруун кежегелей өрээш, оон ужуп кызыл пөс быжындызы-биле боой баглап каап, көрүштүүн канчаар сен! Чүгүрүк-Бора чарышка киржирип кайын эндээр, бажын савап, холун, будун олуй-солуй карбап — ана дөккөл чок девиржээн тур.

— Машнак, аът мунар оол херек аа. Карашнай бээр бе? — дизе-ле, Дряхлов акый бо маңшап ор.

— Карашнай Челер-Бораны мунар. Адыр, мен бир шырак оолдан тыптайн — дээш, ачам дүвү далаш ыңай болду. Көөрүмге, Бады ачазынын Саралазын мунукап, дөө девиржиткен тур. Ол аразында ачам мээн үем хире оол чедип алган бо келди Дряхлов акый-даа оолда барды.

— Дунмам, сен чарыш аъды мунган бе? — деп дегийт айтыра-дыр.

— Ийе, каш-даа катап мунган мен — деп, демги оол бүзүрелдин сүргей харыылады.

— Оо, эки-дир. Мен аът күш маңшап, сен мурнап келир чадавас — деп чоруй, Дряхлов акый мунукчузун аъткарыпты.

— Кызар мен, акый — деп, оол аът кырындан харыылады оң.

Таптыг-ла ол душта суму даргазынын өткүт үнү дыңнаалын келди: «Эштер! Аът чарыжын уштаар-баштаар кижин алды дугаар арбанын даргазы Севээн-оол эвеспе». Оон соондарый Севээн-оол алгыра-дыр: «Дыңнаар! Бирээде, аъттарын Онгар-Ховуну куду салыр. Ийиде, дын тыртар чер Хаглыг-Алаактын көвүрүг аксы эвеспе. Мунукчулар, ам мээң соомдан чоруп орунар!» — дээш, Севээн-оол саяк кара аъдын мунгаш, Онгар-Хову аксыңче углапты.

Хойтнак хайындырым хире чорааш, Онгар-Ховунун дал ортузунда, час хавакта үнген сөөл ышкаш, кожая берген орар борбак тей чанынга кээп доктаадывыс. Севээн-оол биети чангыс одуруг кылдыр чыскаагаш, оон тайылбырлай-дыр: «Мунукчу бүрүзү кончуг оваарымчалыг болур эвеспе. «Бирээ» дээримге, шаап үнеринге белеткенип эгелей бээр силер. «Ийн» деп сагындырыг — шуут белең турунар дээни ол-дур. «Үш» дээримге, аъттарыңар аксын сала кааптар силер. Чарыш аъттары эндээр эвес, боттары-ла сидирт дээр дийин. Оон ыңай чүү боор, боттарыңар ыяк быжыгланыр, аъттарыңар таптыг башкалар силер — ол-ла. Билдингир бе?

— Ийе... Билдингир — дээн уурук-суурук үшпер оол-моон дыңнаалгылады.

Аъттарның орта турары кайда боор, девиржиңи девиржиңи, былгырары былгырып, ораныры оранып — ана аксын сал дээр чүве. Севээл-оол бистен шала ырады чорта бергеш, оон бар-ла шаа-биле алгыра-дыр.

— Бирээ!... Ийи-и!... Үш!...

Шыдамайып турган аъттарда чүү боор, дын кошкарары билек, сидирт-ле дивеспе. Довурак-доозундан чүү-даа көзүл-бейи барган. Аъттар дуюгларындан чаштаап күзүрүм арын-башка кээп дээрге, аарышкылыын чүү дээр ону! «Чүгүрүк-Бораң аксын дораан салбас сен, чүгле чер ортузундан ыңай салыр эвеспе» — дээн ачамның чагыын бодааш, довурак-доозун аразыңга шыдажып-ла чор мен. Ыпчалза-даа Чүгүрүк-Бора мур-нунда аъттарны чоорту эртип эгелээн. Бады Саралаңың дынып шуут салыпкан, боду челден так туттунгаш, аът кырында барык чыдыккан халдып чор. Соонда-ла боор, Дряхлов акыйның Кара-Доруу шуут көзүлбеди. Ол аразында чер ортузу-даа келген. Чү-гүрүк-Бораның дынын сула салыпкан мен. Күжүр Бора ана ужуга-ла берген. Кезек болгаш хая көрдүм он. Довурак-доозун-пун бурулаажы оранчок херии көзүлдү де. «Ам менээ кым-даа четпес, экизин» — дээн бодал бажымга чык-даа дize, Чүгүрүк-Бораның аксын черле тыртпаан мен. Канчангаш-ла көөрүмгө көвүрүг аксында хөй улустун барааны тода көстүп келди. Ам-на аъдым аксын чоорту тыртып эгеледим. Чүгле доктаай бээрим билек, ачам карак-кулак чок бо-ла келди оң. Өөрээни ол хире болду ыйпаан, мени-даа дүжүрбейи, ашак аъдынын дыгыштан чедипкен аай-дедир маннаан тур. Чүгүрүк-Бораның тыныжы ам-даа оожургаваан — танактары дорбаннаар, быгыштары кал-банлаар чүве. Ол аразында Калчан-оолдун Саралазы бо диди-редип келди он. Аът хенертеп тура дүжерге, Бады Саралаңың кырындан чаштай берди. Чаяан бооп, черге ол чымчак дүштү ышкаш. Чаа эскерип кааны ол боор, ачам мени аъттан дүжүр-геш, бажым суйбавышаан, эр хейлеп пат болчук.

Дряхлов акыйның Кара-Доруу барык сөөлү болган. «Чер ортузу четке-ле, харыксырай берди» — деп, мунукчу оол теппиже тайылбырлай-дыр.

— Эки сооттунмаан боор, Хилиип. Оон башка бо оол көп-чүг аът мунар кижии. Эңир чылын Чүгүрүк-Бораны эрттир муң-ган болгай — деп, ачам Дряхлов акыйны бар шаа-биле бүзүрөт-кен тур. Ооң оозу чөп. Багай мунукчу тып берген-дир деп өңнүү каразый берзе канчаар.

— Чок, чок. Оол буруу бар эвес. Мен Гнедой багай сооткан чадавас — дээш, Дряхов акый аъдын четкеш, суурже углай ба-

зыпты. Кезек болганда, Кара-Доруун эзертеп мунуп алган бо келди. Оон ачам-биле хол тутчуп байырлашкаш, Хаглыг-Алаактан чортуп үнүпчүк. «Кара-Доруу сөөлзүрөп кээрге, хөөкүйнүн сагыш-сеткили арай хомудаан-дыр»— деп иштимде бодажык мен.

Улус шаңнаан соонда, суму даргазы: «Байырлалга тураскааткан маргылдаа-мөөрейлер доозулган»— деп чарлаан. Хөй-лең, чүвүр даарадырынга чайлыг чедер хире кара даалымба-биле шаңнаткаш, өөрээнимден базар-баар чер тыппайн халып тур мен.

«Караш, мени мырынай эскербес-тир сен але»— дээн үн уунче эргидип кээримге, Бичиижик угбам чаш уруг куспактан алган бо тур. Ооң хөлчок арыпканын дораан эскерип кагдым. Угбамның биеэги омак-хөглүг аажы-чаңы-даа чок. Ол байырлал хүнүнде безин ооң арнында хүлүмзүрүг көзүлбеди. Мээн бажым суйбап эргелетсе-даа, биеэги дег ээлдек-эвилең эвес, харын-даа ооң аажы-чаңында кандыг-ла бир шугул, каржы хөөн тыпты бергенин эскере тыртып кагдым. Мээн шаңнаткан даалымбам көргөш: «Аалга турган болзумза, моон-биле сенээ даарта дораан хеп даарап бээр ийик мен»— деп чорда, Седиптин авазының шедиргеленчек үнү дыңналы-дыр: «Че, маңаа ынча дыка чүнү кылып турарыл? Дүрген чапар-дыр. Аалда мал-магап элдеп болган боор. Бичиижик, кайнаар чиде маңнай бердин? Че, чанаалыңар!». Угбам арнын бырыжаннатпышаан, кунчуунун көргүрөөн уунче углапты. Мен ооң соонче үр-ле көрүп туржук мен.

«Караш, кайда сен? Бээр кел, оглум. Чүгүрүк-Бораң мунуп ал!— дээн авамның үнү ол аразында дыңналып келди. Кара маң-биле кээримге, ада-ием аъттарының кырында олурлар. Чүгүрүк-Бораның дынынга тепкеш, аъттаныптым. Улузум суурже углуг чортуптулар. Удаваанда Биче-оолдун айтып берген казанааның чанынга кээп дүштүвүс. Хайгаарап олурган хире, Биче-оол акым биске уткуй бо үне халып келди. Бажыңга кире бээривиске, Сириңмаа паштанган тур. Улуг улус кээрге ынчаары ол ыйнаан, Сириңмааның мөгүдөп девидээни-даа хөлчок, чаактары долбанналдыр кыза берген, хаваа быйыргыннай дериде берген, базар-баар чер тыппайн маңап тур.

Авам-даа, ачам-даа кенинден карак салбайн олурлар. Сириңмаа мөгүдөзе-даа, ооң холдарының туттунгуру хөлчок болду. Шай хайны бээри билек, бээ, кунчуунун мурнунга баалыңныг донгуу, шаажаң аяктар, далганныг тавак сала каапты. Оон сүтке далган мажааш, менче суна-дыр. Бижииргээрим ол ийнен, аякты тутпайн олур мен.

— Ойт, канчаарың ол, ченгең аяан тут, оглум — дээи, авамның сөстөрүн дыннааш, хуваны дегийт сегирип алдым он. «Мээнин шын болган-дыр. Акызының кадайы ченгези болур чүве ыш-кажыл» — деп бодаммышаан, далганым чий бердим. Биче-оол биле Сириңмаа чавыс ыяш орун кырынга кожа олуруп алдылар.

— Ада-иенниң аал-чурту кайдал, уруум? — деп, авам аякта шайын аартавышаан, айтыра-дыр.

— Оюн-Шиви чурттуг улус. Анаа чурттаа-ла, үр болу берген — дээш, Сириңмаа, чүге-ле ийик, Биче-оолче хүлүмзүрүп кагды.

— Силерниң өг-бүле апарганыңарны ол кудаларывыс билир бе, уругларым? — деп, авам улам сиңнигип ор.

— Ийе, билир, авай. Оюн-Шивиге мындаа чаа чораан бис. Иелээ ажылдаар болгаш, ооң мурнунда чадашкан улус бис. Школа эгелевээнде силерге база чедерин кызып турдуvus — деп, Биче-оол илдик чок харыылап ор.

— Кай, иелээ башкылап турар силер бе? — деп, ачам со-нуургай-дыр.

— Чок, бо кижии, ок көдек, Сириңмаа аан, Кызыл-булуң эргелекчилеп турар дийин — деп, Биче-оол дегийт харыылады.

— Ол кудаларывыс-биле кажан арын көржүп таныжып алыр улус боор бис, ачазы? — деп, авам сагыш човай-дыр.

— Ажырбас, Норжун. Кудалар-биле аргыжып таныжа бээр буянныг хүн турар оң — дээш, ачам дем кирип эккелген таа-лыңындан аъш-чем ужулгаш, Сириңмаага суна-дыр. Кенни ону сөгее аарак донгайбышаан, ийи холдан тап-билээ алгаш, дөрде улуг аптара кырынга камны сүргей аппарып салды оң.

Биче-оол дуп-тура халааш, аъш-чемни кезип бускаш, баа-лыңныг калбак тавакка оваалай салгаш, ада-исениң баарынга аппарып салып кагды. Ол аразында ачам бичежек көгээрин ажыткаш, оон шокар дашкага кылаң-караны куткаш, баштай боду апкаш, дараазында дашказын авамга суна-дыр. Авам чүг-ле аас дегди. Биче-оол биле Сириңмаа ачамның сунган дашка-зын шуут тутпадылар. Чааскаан ижеринден эпчоксунган боор, ачам көгээриниң аксын быжыглааш, дөө булуңда аппарып тур-гузуп кагды. Таптыг-ла ол душта энир чылын мени өөнге хүн-зеткен ирей, кадай бо кирип келдилер.

— Аа богда, силерни дилээш баш шуут ышкан. Айтырып сураглаваан-на өөвүс чок. Харлаан, кым-даа көрбээи, билбээи дедаан. Чөгөл төнгөш, чанып бар чыда, бо уругларның казанаан сактып келдивис шей — деп, кызыл арынныг конзагар ирей ана

тын албайн хөөрээн тур. Кадай арнында бырышкактарын чаза хүлүмзүрбүшаан, авамда барды. Өөрээни ол ыйнаан, ачам до-раан көгээрин ажыда берди. Ирей ачамның сунган дашказын ийи холдап туткаш, думчуктай аарак йөрөөл салып чоруй, чык-ла кылды оң.

«Өөвүске кирбес болзуңарза, чырык хүн бо, найыралывыс бузулганы ол. Силер-биле хөөрежир дээш бо кадай эвээш-биче чүвезин шору белеткеп алган болдур ийин. Че, чоруптаалы-ңар!»— дээш, ирей ачам биле авамны кынчыктырар хире эвес олур.

— Аалда мал-маган ээн болдур ийин. Ийи чаш оол база бар — деп, ачам кажарлаарын оралдашкан ор.

— Чүге ээн боор чүвөл? А угбаң кадай? Демги орлан-шоваа Карашпай?— дээш, ирейниң алдыртыры кайда боор.

— Карашпай мында дийин — деп, Биче-оол акым дооратан киржи-дир. Караңгы булуңда олурган мени көре тыртып кааш, ирей-кадай туп-тура халааш, менде-ле келдилер оң.— Поок, ча-ражын мооң. Ана эр болган шей. Эрес, кежээзи-ле кончуг дээр чорду але. Эр кижинчанмайн канчаар ийик — суг-суг дээш ирей, кадай мени мактаан пат-ла турлар.

— Карашпай бөгүнгү аът чарыжынга Чүгүрүк-Бораны эрт-тир мунган дийин — деп, база-ла Биче-оол акым алгыра-дыр. Ирей, кадайның мени мактаары, магадаары шуут дендээн. Эп-чоксунганым ол ыйнаан, казанактан караш-ла дижик мен.

Кезек болганда авам үнүп келгеш: «Оглум, бо улус бисти салыр хире эвес-тир. Сен аъдың мунгаш, хап чана бер шүвс. Хой, бызааң кажаалап алыр сен. Энең биле инектеринер таптыг саап алыр силер. Бис даарта чана бээр бис, оглум»— дел мындыг.

Мен-даа Чүгүрүк-Бораны чавыдактаа-ла, Сайлыг-Кара кайы сен дээш сидирт-ле дээн мен. Аалга келгеш, хой, бызаа хавырып хап турумда-ла, хүн чүгүрүүнче кирип, инек саар үе-шак чоок-шулап келген. Дүрген доозар дээш инектерни энем-биле иелээ саап кирипкен бис. Саалда дооступ чорда, кулаамга сырыннал-ган уян аялга дыңналып келген.

Өскен, төрөөн Сайлыг-Қарам —
Өөк ишти чуртум бо тур.
Өзүм, баарым чамды болган
Өске кижин уруу кайыл?

Қара чаштан ойнап өскен —
Қалбак-Шынаа чуртум бо тур.
Қара баарым чамды болган
Хары кижин уруу кайыл?

Келзе-ле, Эник-оол акым дедаан. Оон карактары шуру кызыл, боду шыырак эзирик болду. Акым аалга үр-даа доктаавайш, Аргалыктыг даанче углай сидирт кылчык. Имир дүжүп орда, Хараар-Тей эдээнче үнгеш көөрүмге, Чаваа-Доругнуң барааны Орланмайның чевээнде көстүп туржук. Сагыш-сеткилим дойлуп кударааш, дүрген удуй бээр дээш, чадырже ынай болган мен. Караңгылааже Эник-оол аалга келбежик. Хөөкүй хөөр чанында удуй берген боор. «Каткы-хөг-даа, мунгарал-ундарал-даа чүге кожа-хелбээ чоруур чоор»— деп боданып чыткаш, уйгумнуц тааланчыг куспаанче чындырап кире берген чоржук мен.

Шүлүктөр

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

МӨҢГҮН-ТАЙГА СЫЛДЫСТАРЫ

Бир дизиг шүлүктөр

ӨНЧҮ

*Алдарлык тоолчу
Шожал Сортуй-оолович Сүрүңмаа
кырганның арыг адынга тураскааттым*

Дүне када Мөнгүн-Тайга сиртин көөрге,
Түме-сая сылдыс, шолбан хонганзыг-дыр.
Дүлгээзинниг чурумалды көре каапкаш,
Дүжүм бе деп элдепсинип турган-дыр мен.

Ажай буурул бедик тандым экииргээштиң,
Алдын, мөнгүн шуруларны дискилепкеш,
Ашакка баар даңгынага өнчү кылдыр
Алгыш салып, өргүп сунган ышкаш болду.

МАЛЧЫН УГБАМ

*Тыва АССР-ниң алдарлык малчыны
Дыртыына Мага-Шириевна Биче-оол
угбайга тураскааттым*

Саны-Шири эрги чуртун көрүп алдым,
Сарыг өдек дагның эдээн таңмалаан-дыр.
Угбам өөнге кире дүшкеш, шайлап алдым.
Узун тоолун таалап дыннааш, сактыр болдум.

Делегейде шынчы сөстүг партиянын
Тергиин эрес дайынчызы угбам силер.
Алдарыңар, буяныңар салгакчыга,
Ак-Баштыг дег, бедик-чаагай артар болзун.

КУЛУН ЧУРТУҢ ЫРААЖЫЗЫ

*Шүлүкчү
Салчак Молдургага
тураскааттым*

Курбустуже менги бажын үскен даглар
Кулун чуртуң болган болгаш, хөглүг боор сен.
Аттыг-чарлыг тоолчуларның ыткан тоолун
Апай чаштан дыңнаан болгаш, ырлыг боор сен.

Шуурган кээрге, ыжык черге хоргадай бээр
Чуңма, тени көргөн болгаш, дыңгыр боор сен.
Сагыш-сеткил сергедиптер шүлүктерни
Чаяап турар чечен-мерген дуңмам-дыр сен.

БАЙ ӨГ

*Студент
Кара-кыс Хертекке
тураскааттым*

Каргы хемнин талдар бүргээн кыштаг чуртка
Кадарчының чылыг өөнге чыргап хондум.
Кара даңдан кавайда чаш ыглай берди —
Кайгамчыктыг чуртталганың ырызы-дыр.

Чурттун каазы — даглар, хемнер, шөлдер ыйнаан.
Чурумалы — ай, хүн, хат, чаъс, шуурган ыйнаан.
Өгнүң күжү — чуртун чурттаар төлү ыйнаан.
Өөрүшкүзү — чаагай сеткил оду ыйнаан.

БОДАЛ

*Хоочун журналист
Адыг-Дүлүш Бегзиге
тураскааттым*

Мурнум көрүп, соомну хынап бодап тур мен.
Буурул-Тайга, Мөңгүн-Тайга эрте шагдан
Бурунгулар мунгак ырын дыннап чорааш,
Буурул баштыг апарган-даа чадавас боор.

Харлыг баштыг бедик сынны көргөнимде,
Хайнып хөлзээн часкы хемни дыңнаанымда,
Харык-шинээм орай күзүн шагзыраанда,
Кара чаштан таныш эжим сактып кээр мен.

МӨНГҮН-ТАЙГА

*Тыва чуртум эң бедик даанга
тураскааттым*

Адам-өгбөм бурун чуртун, бедик сынын
Алдан харны ажыр баскаш, эргип келдим.
Айны, хүннү эктин дургаар чүктээн дег сен,
Алдар-атты шуурган доскаш, тыпкан дег сен.

Кавайда чаш өзүп келгеш, чөнүп болур.
Кашпал хемпер үерлээштиң, кадып болур.
Шагы кээрге, кырган чүрээм сокпас апаар,
Чангыс сен-ис, Мөңгүн-Тайга, мөңгө дег сен.

ШОЛБАН

*Мээң соомда артар ырга
тураскааттым*

Орук чокта, кижиге караа согур дижир.
Орук барда, кижиге чүрээ чоргаар дижир.
Аргыжарнын кандыг оруу турбас дээрил:
Аъттыг халдыр, чадаг чоруур, чычаан мунар.

Ыдыкшылдыг Мөңгүн-Тайга четкен оруум
Агаар-биле самолёттуг ушканым-дыр.
Ажай буурул бедик тандым шолбаннары
Ырак ужар ырым оруун айтыр болзун.

Екатерина ТАИОВА

АЪТТАРЫҢАР САЛЫПТЫҢАР, ЭКЕР ЭРЛЕР...

Аъттарыңар салыптыңар,
экер эрлер,
Ажай-буурул тандыларың
эргээш келзин.

Күжүр малдар чүгөн-суглуу
утту каапкаш,
Күзел хапдыр оьдун оьттап,
улчуп алзый.

Боттарыңар хостуг-шөлээп
дыштаныңар —
Болчаг ыры кыйгыра-дыр.
дыннаңар даап.
Чечектелген вишня дег
Оксананы
Чедикештин базып олар
оолак кымыл?

Долбаннанган кызыл чаактыг
Долаанаже
Карак баскаш имней каанкан
кайгал кайзыл?

Аъттарыңар салгылапкаш,
экер эрлер,
Анай-кара кыстар-биле
эш-эш кылдыр
Сесерликке амдызында
селгүүстөңер.
Херек болза, Ие-чурту
келдиртиптер.
Дайзып-биле тулчуушкунга
дадай дивес
Экер эрлер оккур аьдын
эзертептер.
Чараш ырлыг Украинаны
сактып келгеш,
Кечил-оолдун, Бүрзеккейиши
Уу-биле
Хей-аът ынчап талыгырже
ужугуптар.
Чечектелген вишня дээш,
Долаана дээш,
Селемелер база катап
торгап кирер —
Берге-дошкун ханныг чаага
белен силер.
Аъттарыңар салгылапкаш,
экер эрлер,

Анай-кара кыстар-биле
эш-эш кылдыр,
Сесерликке амдызында
селгүүстөнер.

КАРЫШ ЧЕТПЕС КЫСКА-ДАА БОЛ...

Кады эрткен шактарывыс
Карыш четпес кыска-даа бол,
Чеди чүзүн чөлээш өнү
Сеткилдерге чайнай бержик.
Баштажыгны шаңнай каапкан
Балаттынмас хензиг үе
Бачым хүннер агымынче
Байлаң ышкаш шымынза-даа,
Уян чүрээм ханызында,
Уттупканың хүлүмзүрүүң
Күскү оожум кызаңнааш дег,
Күзелимге чырыш кынныр.

ААЛДАН ҮНГЕШ ЭЛЭЭН ҮР-ЛЕ БОЛУ БЕРДИМ...

Аалдан үнгөш, элээн үр-ле болу бердим.
Аравысты арттар, сыннар чара берген.
Уян чүрөк ында-хаая хөлзегилээр,
Ужуру чүл, эргимим сен, сөглөп көрөм.

Сенден ырак талыгырда шак бо черден
Сеткилинге кандыг кылдыр көстүр-дүр мен
Аяс дүнө дээрде кыпкан шолбан дег бе,
Азы туман бүргөп алган шораан дег бе?

ЧАЙГЫ ДҮННҮҢ АЯЛGAЗЫ

Орай имир шагда дүшкен.
Одаг көзү имистелген.
Майгында улус «чыргал сугже»
Маажым даамай сөктүвүткен.

Дүлгээзини кыйгырып кээр
Дүнеки ыржым аялгазын
Чүглe чангыс шүлүкчү-лe
Чүмү-биле деткип чыдар.

Амыр-дышты, таалалды
Агымынга ааткан дег,
Тайга хемн шаагайнып,
Даштарын чууп ойноп чыдар.

Чокпак пөштүц будуктарын
Чорумал хат силгий-даа бээр.
Будуктарга орааштынгаш,
Муңчулган дег салдыраар-даа.

Айлаң-Сааскан бир-ле черде
Арга долдур сыгыргылаар.
Үгү орта таарзынмаан дег,
Үзе кирип, кончуттунар.

Ырак дагда кадарчынын
Ыттары-даа үнүп алчыр,
Улдуруктар келбезе-даа,
Ужур дээнзиг ээргилеп каар.

Дээрде салдаан кезек булут
Дамдыларын оскунган бe,
Дээвирни догдурадыр
Дажай каапкаш, шимээн чок баар.

Кедээр шатта күзет манаан
Чылгычы эр кайын удуур.
Кезек-кезек сырынналдыр
Сыгыртканы дынналып кээр.

Ыржым дүне дүлгээзинини
Ылчың-баштаа дендей бээрge.
Алдын хаяа чөөн-чүктөп
Аяар оожум бакылап кээр.

Сагыш-сеткил хөлзедип кээр
Чайгы дүннүң аялгазы
Чуртталгага ынакшылдын
Шуурганын сагындырар.

КОНГУРГАЙ

Сергей Бакизович Пюрбюнюн
чырыткылыг тураскаалынга

Шүлүкчүнүн
катаптанмас
дириг чуруун
Чүрээм камныг
шыгжап алган
көрүп чору...
Аалчылар бажыңының көзенээнче
Айпың кыйгак чырыы пөрүк бакылап тур.
Үрде көрбээп
өңнүүнге кээп, душкан ышкаш,
Үнү чидип,
Сергей Пюрбю
ыгыт чок турду.
Кышкы дүшүң орайында чүнү бодаан —
Кырган башкым ынчан меңээ чугаалаваан...
Сымыранып ырлаан үнү
ыржым өттүр
Чылар-чылбас
ээрем суу дег,
бырлаш дижик...
Орунумну кыжыратпайн,
тынар-тынмас
Оожум таптыг,
кулак салып,
дыңнаалаан мен:
«Куу-ла дагның баарыдан, коң-гур-га-ай,
Кудук касса, үнмейн канчаар, коң-гур-га-ай»...
Көгөргөштин,
шаарарып түлээн бажын
Көдүргөштин,
хөндүрүлгөш,
дүнче дүлнүп,
Дашкаар алзы
чаңгыс черже
көрүп алган.

Далаш чокка
 шала уяг
 ырлап турду:
 «Кускун-кара уругларны, коңгур-га-ай,
 Кудалаза, албайн канчаар, коңгур-га-ай»...
 Сактырымга,
 ырын хоюг аялгазы
 Шаары дээрден
 куттулуп-даа турганзыт де.
 Хөй-ле чылдар
 дээрниң хөгжөң булуду дег,
 Көжүп-шуужуп,
 дүймөп-дойлуп
 эртсе-даа чок,
 Аалчылар бажынынга
 хонган дүнүм
 Амды чаа-ла
 эрткен ышкаш болур чузул?
 Ону бөгүн болап ора,
 сагыжымга
 Оон ангы
 чурук менээ
 көстүп кээр-дир:
 Тенниг демир шөө аскап бедик херим.
 Дээрниң хензиг оюу көстүр соңгажыгаш....
 Алды айның дүнсинде
 чедишкен ай
 Адагашка
 кеденгирлей
 хона кааптар.
 Дөнгүр бажып
 Сергей Пюрбю
 суйбавышпаан,
 Төрелинге душкан ышкаш,
 быт чок турар.
 «Аал-чурттан
 сеңээ медээ келди!» дээнзиг,
 Айның чыры
 оон арнын
 хөмө дээп кээр.
 Сести-сести
 сымыранып,
 ырлаан үнү

Септин суунуң кыры ышкаш,
бырлаш кынныр:
«Куу-ла даңның баарындан, коң-гур-га-ай,
Кудук касса, үнмейн канчаар, коң-гур-га-ай...
Тенниг демир шөө аскан

бедик херим
Тендиш кыннып,
кээп ушкан ышкаш болур.

Қара чаштан
ойнап өскен
Қара-Сут хем

Қаргыраалап,
чанынга кээп,
аккан ышкаш,

Шатты куду
шапкылажып
баткан оолдар

Чангыландыр
ырлап кел-ле
чыдар ышкаш:
«Кускун-кара уругларны, коң-гур-га-ай,
Кудалаза, албайн канчаар, коң-гур-га-ай»...
Боом черден хараан ышкаш, суургага
Боолуг солдат көстүп кээрге,
ыры үстүр...

Аалчылар бажыңының көзенээнче
Айның чыры
мөңгүннелдир
саарлып турган...

Қышкы дүннүң орайында чүнү бодаан —
Қырган башкым ынчан меңээ чугаалаваан..

* * *

Қышкы шуурган улуп келир —
коргунчуг чок,
Қыраан назын чедип келир —
кыпсынчыг чок.

Чүгле чангыс
шыдал-күжүн бүрүн камнаан
Чүрээм күжүр чүден чоргаар.
Чүге дизе,..

Чалыы шаамның
 арыг чаагай
 бүдүш-чаны
 Часкы өйдө
 чодурааның чечээ болуп,
 Алаак иштип
 ак-чайт кылдыр
 шимеп-каастап,
 Айдыс чыдын
 тааладыр
 челбип турар.

Чалыы шаамның
 тура душпес
 кежээ соруу
 Чайгы шөлдер кырын дургаар
 ногаарарыл,
 Дээр өңүн хунаай үнүп,
 чиргилчиннээн
 Терен, шыргай
 тараа болуп
 чалгып чыдар

Чалыы шаамның
 чам чок арыг,
 уяралы
 Айдын дүннүн
 саарылган
 мөңгүнү бооп,
 Агым сугнун бырлаңынга
 чайынналып,
 Чараш кыстың
 сыргазынга хуулуп ойнаар.

Чалыы шаамның
 хоюг чымчак
 аялгазы
 Ааткыышта
 ылым-чашка өпей болуп,
 Амыдырал төнчү чогуң
 мөңгөжиткен
 Салгалдарның чаагай чолун
 ырлап турар...

Харлыг шуурган
 казыргылай
 бөөлдей улдап,

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

* * *

Чона каккан дыттың балыын
Чортуп эрткеш эскербээн сен.
Чулуу черже агып турда,
Чуртум дыдын диведин-даа.

Човулаңым — сенээ ынаам
Чоргааралым сыны болду.
Чоон сыра көккүр дээрде
Шолбан манаан ышкаш болду.

* * *

Ынакшылды ыры дээр бис.
Ыяңгылап эрте бээр-дир.
Ырак-чоокка чалгын болуп
Ыстап, хилеп чадыгар-дыр.

Ынакшылды өлүм дээр бис,
Дамдыдан-даа дирлип кээр-дир.
Ынакшаанның изиг чүрээ
Дары тевин болу бээр-дир.

* * *

Чылан кежи чылдың сойлур,
Чылдың бажы чазын келир.
Шынчы нүүрге шылгап чорза,
Кижиге кежиге хүннүң келир.

Кижиге нүүрү бүгү чонда
Ажыттынмаан алдын уургай.
Азарганчыг шынчы херек
Алдары ынаар эдerti бээр.

* * *

Делегейде Делегей бар,
Ажыттынмаан мээң оруум.
Дептерлерде дептерим бар,
Ажып көөрү — мээң чүрээм.

Денгеримде сылдызым бар,
Көвүрүү чок мээн оруум.
Деннелгеде деннелге бар,
Көрүп каары — мээн караам.

* * *

Ынакшылдың солангызын
Эге баштай көргөн кижиге
Ындыг чуга шырыңма деп
Эдер сүлде, канчап билир!

Хей-ле черге кергетти деп
Уруг-ла эшти канчап сөглээр.
Кеми-ле чок оолдун чүрээ
Утпайн чор деп канчап билир.

* * *

Каң-на демир кызыткаштын
Соп-ла берген хомузагың.
Халыын назын үезинде
Солуй берген мээн чүрээм.

Эткир үннүг хомузагың
Элевезин кайгап чор мен.
Эжим сенээ соккан чүрээм
Эрикпези ында чоор бе?

* * *

Өрттүң ужу чалбышта эвес,
Өжээтинин ховунда чоор.
Кара дылдың оргаа-биле
Кадыр ийге чыгадып боор.

Чөвүлөшкөн демниг нүгүл
Сөктүп бадар көшкээ дөмей.
Кичээнге чок базым кылгаш,
Кижиге боду бастырып каар.

* * *

Бурган ыды буурул-ала динспейге
Тенек холум дегген ояар, сагыш аарыг.
«Буктуг хейни, динс богба, дайзын!»— деп,
Делег ирей чанныышкынын утпайн чор мен.

Тейим чара дыргаа-биле часкаан эвес,
Тенек чорааш нүгүл кылган кончуумну көр.
Байгы турган буянымнын кезини бергеш,
Бачыдымдан адырлып аар арга болза.

* * *

Күстүң айы, башкы-ла айы —
Хүннүң дурту, дүннүң дурту.
Күжүр сарыым чаңгыс сарыым,
Күзелимниң адар даны.

Частың айы, адак айы
Сарыг-ла хүн, айдың-на дүи.
Чаңгыс сарыым, күжүр сарыым,
Салымымның шапкын тудуу.

АДАР ДАҢНЫҢ ХАЯАЗЫ ДЕГ...

Ыржымын аа,
ымырааның ыды-даа
дыңпалгы дег,

Ыттар ам-даа
шөйлүп удаан.

Ылым-чылым
төгерик ай

Ынаар хөлде
чайнавышаан.

Агы-меде тоттур чиген
Аъттар куду эрик черде
былгырышкан.

Салгын кээрин манаан
ышкаш

Шала маажым
шырбанмышаан.

Адар дацның хаязы дег
чырып чорза,
Ава чолун бодарадып
амыраза.

Зоя НАМЗЫРАЙ

* * *

Данны атсы сыылаан хаттың улуурунга
Дадаазындан хээрек чүрээм даржыкталды.
Бүдээп дүшкен шалың суу дег дер-суг дүжүп,
Бүткүр ботта чүстүг сөөгүм адырылды.

Аактыг хаттан аялга ап саатталган,
Айы үнген шүлүктерим ама долгаш,
Чедишкен сыын үнү ышкаш чаңгыланып,
Честиг даглар коңгазы бооп уюкталды.

Хөөкүй боттуң караа чырып, хөңнү хозаан,
Хөөрөөн хүн даглар ажыр херелденген...
Шидилиг каас кадын кыс дег сени дүжөп,
Шилдегер көк курбустудан дүшкен дег мен.

Хуу-салым ынакшылдың мөөрөөн ызы
Курай четпес талыгырга эстип чидер.
Сыылап баткан чырык сылдыс көргеним дег,
Чырыткы бооп чылдар өттүр туруп кээр сен.

* * *

Дүнекиниң айдынында
Түмен сылдыс аалдашты,
Аянныг ыр — шүлүүм бижип,
Аяс дээрни алгап ор мен.
Тии чок торгу аржыыл ишти
Дискен чинчим чыып ор мен.
Курлак чажың эстелчиннеп,
Кудук-чайык чаңнап келем.

Чүглe сeнээ чүглeттингeн
Чүлдү-чүрээм хайыразы —
Дүп чок ханы октаргайдан
Дүжүп кeлгeн ышкаш болдун.

АЧАМ ҮНҮ

Аът баштыг бызаанчының хылын дөзөөн
Ачам үнү таан чоргаар сыынны дег,
Амыранчыг куттулуп кээр аялгалыг
Аяар топтуг арыг мөңгүн кынгыраан дег.

Ачам үнү — Ада-чуртун йөрээгенде
Арга-арыг, аржаан-хемнер чуруттунуп,
Харлыг сыннар бедик экти чавызап кээр
Кайгамчыктыг кадат малым оъттап чоруур.

Тараа чалгаан хову-шөлдү ырлай бээрге
Даглар эдээ Улуг-Хову көстүп келир
Алдын танды эртинe-байлаа, аны-кужу
Ажык шөлгe үнүп кeлгeн ышкаш апаар.

Арга-арыг шиилтeэн даажы дыңнап өскөн
Амыранчыг, чоргааранчыг ачам үнү
Хостуг-шөлeэн чуртталганы алгап-ырлаан
Кочгурааның ховар ырын дөзөп алган.

Чооду КАРА-КУСКЕ

ДОЛААНА

Чадаана хем чуртунга
Чангыс катап четкен бол,
Чараш чаңын, бүдүжүп
Шагдан бээр билир бол,
Сарыым сени дораан-на
Сакты бердим, Долаана:
Сарыг дыттыг Чадаана
Салбастаан-дыр, Долаана.
Долаана, Долаана —
Доцнап алдын, Долаана!

Аалыңардан аъттангаш,
Алды безин хонмаан бол,
Ажыл-херээм шуптузун
Ам-даа доозуп албаан бол,
Сарыым сени дораан-на
Сакты бердим, Долаана:
Сарыг дыттыг Чадаана
Салбастаан-дыр, Долаана.
Долаана, Долаана —
Доннап алдың, Долаана!

Парк-сад дээш, бистиинде
Баар черлер муңчок бол,
Баштак кыстар база-ла
Базым санай бар-даа бол,
Сарыым сени дораан-на
Сакты бердим, Долаана:
Сарыг дыттыг Чадаана
Салбастаан-дыр, Долаана.
Долаана, Долаана —
Доннап алдың, Долаана!

Утпас мен дээн сөстериң
Угаан ботта сиңген бол,
Ужуражыр болчаавыс
Узамдыкпаан, хевээр бол,
Сарыым сени дораан-на
Сакты бердим, Долаана:
Сарыг дыттыг Чадаана
Салбастаан-дыр, Долаана.
Долаана, Долаана —
Доннап алдың, Долаана!

АВАЙ-ЛА ДЭЭР

Белиннээнде, өөрээнде-даа
Бистер бо-ла «Авай!» дээр бис.
Айыыл-халап болу берзе
«Авай!» дивес аргавыс чок.

Кожам сугга бир-ле хүндүс
Кочал дилеп кире бердим.
— Алыр сен, хан, мана — дигеш,
Ажын-чемин делгей берди.

Чанчыл болган хүндүткелди
Сагываска кайыын болур:
«Чораан чорук чогувайн баар»—
Чоннуң сөзү ындыг болгай.

Хөөрежип орувуста,
Хөнек чоорту сыыгап турган.
Амыдырал-чуртталгавыс
Амыр ышкаш сагындырган.

Хенертен-не кожам оглу
Аажок ыглап кирип келди:
— Авай, авай! Авай, авай!..
Кезек када кулак уюк.

— Авайлава, анаа ойна!
Аван келбээн, көрбес сен бе?
Чүү-даа боорга, «Авай!»-ла дээр,
Чүге «Ачай» дивес сен сен?

Оолдуң ызызы намдай берди.
Ойнаар дээштиң үне берди.
Кожам аяан катап алгаш,
Кончуг топтуг мынча диди:

— Ава чокка өстүм, эжим.
Ачам мени азырап каан.
Азарганчыг бичшимден-не
«Авай» дивес, «Ачай» дээр мен.

«Аскак хой-даа ырай берген».
Ажыл база манай берген.
Кочалымны дилеп алгаш,
Кожам сугдан чаныпкан мен.

Бир-ле катап кожам аараан,
Билинместеп шаг-ла болган.
Чалаан эмчи келгиге
Чанындан шуут ыраваан мен,

Улуг аарып дембээрээштиң,
Уе-човуур аразында
Авай-ла дээр, ачай дивес
Аарыг кижиге мындыг болду.

Белиццээнде, өөрээнде-даа
Бистер бо-ла авай дээр бис.
Айыыл-халац болу берзе
«Авай!» дивес аргавыс чок.

Аныяк үннер

Республиканың барык-ла район бүрүзүндө чечен чогаал каттыжышкыннары ажылдап турар. Оларның аразында «Мажалык», «Мөңгүлек», «Улаатай», «Дамырак» каттыжышкыннарның ажыл-чорудулгазы үре-түннелдиг болуп турар.

Аныяк, эгелеп чоруур авторларның чогаадкычы салым-хуузун Тываның чогаалчылар эвилели бодунуң кичээнгейинге хаара тудуп, оларга боттуг дузаны көргүзүп келген. Эрткен чылын ВЛҚСМ Тыва обкому-биле кады республиканың аныяк чогаалчыларының семинарын эрттирген. Анаа Эрзинден Роман Лудуптуң, Бай-Тайгадан Мария Ооржактың, Кызылдан Суваң Шангыр-оолдуң, Барыын-Хемчиктен Чечек Монгуштуң, Кызыл райондан Бады-Байыр Тараачының болгаш өскелерниң-даа чогаалдары үнелелди алган.

Республиканың эгелеп чоруур чамдык аныяк авторларының шүлүктерин «Улуг-Хемниң» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Роман ЛУДУП,

Эрзин

ИЙИ ЧАГАА

1

Калбак ховаа орай кежээ
Хараганнар аразынга
Улчуп чоруур чиргилчин дег,
Уйгумга сен кирер-дир сен.

Чылыг хүннүн алдыны дег,
Чырык айның мөңгүнү дег,
Дүжүмге сен чуруттунуп,
Дүннү өттүр төөредир сен.

«Сирень частыл келген-дир» деп
Хырааланган сонгаларым
Шилдериндеп хүлүмзүрүп,
Кызыдыр-ла мегелээр сен.

Оттуп кээр мен, туман-шаң дег,
Опчок меге эсти бээр-дир.
Соңгам шилин угулзалаан
Соок чывар каттырар-дыр.

2

Маңган харга хөмдүрүпкен
Бажыным ээн сандаргай-дыр.
Хаая-хаая дүвүлүг хат
Хаалгам соктап сыгырар-дыр.

Вижайда ам час-даа дүжүп,
Вишнялар чечектелип,
Айлаң-куштар эртен кежээ
Аян тудуп туру-ла боор.

Чалгаарааштын шак бо өйдө
Сактып бодаар чүөң-даа чок,
Аргыттынар дүктер дыдып
Аргаланып оар боор сен.

Менде чүү боор, мынчалдыр-ла
Байыыргантар чүөм-даа чок,
Бачым ишке хүнүм үдеп,
Менди-чаагай олур-ла мен.

Чажыргаш чоор, амга чедир
Аккыр хаваан кичигелээн
Алдын күс дег суук чажын
Сагыжымдан ыравас-тыр.

Катап менээ чедип кел деп
Чаннyp, дилеп шыдавас мен.
Шак бо чагаам чорудупкаш,
Харызын-даа манавас мен.

Кады чораан үевис-даа
Канчап биске уттундурар.
Хайыралыг ынакшыл деп
Кайывыс-даа бодаар-ла бис.

Чуртувустуң ийи өске
Чурумалдыг черлеринде
Амыдырал-чуртталгавыс
Ангы болуп төнер-ле боор.

Сээң хуунга ынчангаш мен
Сеткилимниң ханызындан
Чыргал-дыштыг бооруңну
Шыны-биле күзеп ор мен.

Вижайда ам час-даа душкен,
Бистиинде час озалдаан-дыр...

Аңгыр-оол СЕНДАЖЫ,
Ак-Довурак

ЧИРГИЛЧИНДЕ

Чапты берген делгем ховаа
Частын чараш чиргилчини
Чиндинеме чурумалын
Чиге таптыг чуруй берди.

Кедек сындан бажын алгаш,
Хемчик хемге күжүн немээн,
Кезек талдыг Барлыым унун
Хээлендир херимнээнзиг.

Чалбак хову ортузунда
Чааскаанзыргай Шөлдээ-Тейни
Чалгыгларлыг далай келгеш,
Шатта дагже аппарат чору.

Чыраа-Булаам теректери
Чиргилчинге мөндүннээрге,
Чыскаалыпкан сүрлүг шериг
Чикти ажып органзыг-даа...

Чечек МОНГУШ,

Кызыл-Мажалык

БОЛЧАГ ХҮНҮН ОШТАДЫ

Қара черде ак хар оожум дүжүп тур,
Ханы бодал эрткен өйже чыганты.
Чарлышкынның херечизи дамды чаш,
Сагыжымны оожуктуруп чадашты.
Сактышкыннар сеткилимни хөлзедип,
Сарыым оолду сагындырып келдилер.
Харжыгаштар бууккан сеткил часкарып,
Қатап келир болчаг хүнүн оштады.

* * *

Сыдым чайган чылгычы эр
Сыгыт-биле салгын уткуп,
Эзенгизин хере тепкен
Эгиледип эрте берди.

Хараганыг делгем хову
Қайыын тура көстүп чыдыр,
Дошкун малдар барааны чок
Доозуну артып калды.

Боралгактыг кара булут
Бодалдарым хөлзедипти.
Кудай-дээрим чайык-чаъзын
Кудараан дег саара берди.

«Куруяк багы арылбас» дээр,
Кудай багы арлы бергей.
Чылыг, аяс бир-ле хүнде
Чылгычыга душкай мен аан.

Бады-Байыр ТАРААЧЫ,
Кызыл району

ООЛДУГ БОЛДУМ!

Оолдуг болдум!
Өөрүшкүмнү
Өртемчейде чүгө деннээр!
Оолдуг болдум!
Адазы мээн өөрүшкүмнү
Оглум билбес —
Ам-даа бичин, ынчалза-даа
Кижиге өзер,
Кидис шөйлүр, үе эртер...
Оглум база
Оолдуг болуп, мен дег өөрүүр...
Оолдуг болдум!
Чангыс чүглө делегейге
Оттуг-дайын
Чаңнык өртү диргелбезин!
Оглум күжүр
Тайбың ишке үлүүн кадып,
Октуг боонуң
Дары ыжын тынмай чорзун!

Сайлыкмаа КОМБУ,

Бай-Тайга

«Амы-тынын кырында» деп медээ дыңнааш,
Көшкелерлиг бедик дагны одуруглааш,
Арай херин, ырактан бол, сенче углай
Көвүрүг чок хемни сүзе маңнап келдим.

Биеэде дег сенче чагдап чадап турбайн
Ээге бергеш хавааң орта холум салдым.
Билбезим бир кыстың адын эргеледи
Эриннериң оожум, шагжок адап чытты.

Сеткилимге кызаннаашкын диле шөйлүп,
Сербээдедип, бодалдарым хуюктады.
Аймааралдан сагышка алзың, ыдым чытти.

«Дувүрел чок турунар» деп хөөннер азааш,
«Дүрген дуза» кылайтыпты, өөрүүр туржук,
Ажыт черге чангыс-ла мен ыглап ордум.

ДОЛУ

Догдур-догдур
Долу чаап тур.
Дозуп ойнап
Дораан үндүм.

Догдурашкан
Долулар кээп,
Доскан адыш
Долдур чыылды.

Долу ыичан
Дораан эстир.
Долгандыр чер
Долу суг боор.

Доңгун-кадыц
Долу дег-дир.
Доңган сеткил
Догдур-догдур.

Мария ООРЖАК,
Бай-Тайга

САГЫНМАС МЕН

Шаажаннар бузундузу
Чараш даштар чыып ойнаар
Чашкы шаамдан чарылганым
Чарт черле сагынмас мен.

Сайлыктаан даш маңнап чоруй
Саарыгдыва шымны бержик.
Чашкы шаамны азы ол даш
Чарып алгаш барганы ол бе?

Чангысклассчым чанымга кээп,
Чажым суйбап, удур көржүк.
Чашкы шаамны чаңгыс көрүш
Чарып алгаш барганы ол бе?

Чашкы шаамдан чарылганым
Чарт черле сагынмас мен...

* * *

Сайда үнгөн сарыг чечек
Шагда каткан — чүү-даа артпаан.
Чаражымга ынакшылым
Шак-ла ындыг апарган бе?

Кайын ындыг боорул аан,
Каткан чечек катап үнгей.
Чүрээм сени уткан болза,
Шүлүк канчап бижиттинген?

* * *

Алдын хүннүң саарылган херелдери
Амыранчыг, чежемейниң чылыг-даа бол,
Долгандыр-ла кижилерниң карактары
Доңургу дег соок болза, чылыкпас сен.

Хүннүң караан шырым булут дуглап алган
Күскү чывар ажынадыр хадыза-даа,
Эжин-өөрүн, көвей чонуң хүлүмзүрүү
Эң-не изиг чыннып алыр одааң ол-дур.

* * *

«Каргырткайндыр эдип алган
Каарганның анчыын ыңай,
Харын-чадын оштап тур!»— деп,
Карганырлар кайы көвей.

Хөөкүй каарган кижилерниң
Хөңнү чогуң билир эвес,
Серемчилик турзуннар дээш,
Серте-даа чок эдип орап.

Саида ООРЖАК,

Кызыл

ТЫВА ЫРЛАР

Чалыы чүрээм оду болган тыва ырлар
Чайгы шагның чечээ ышкаш чараш силер.
Арыг, хоюг аялганар ойнай бээрге,
Амыдырал аары безин билдинмейн баар.

Сагыш-сеткил уярадыр көдүрүп кээр
Сээң хөөнүң — тыва чоннуң эртинези.
Чеченнерниң, мергеннерниң чепсээ болган
Чараш үнүң — аржаан суу дег мөңгө кылан.

Агып баткан дамырактың кыңгыраажы,
Аян туткан тыва кыстың хоюг үнү,
Аныяк мээң дүймөп хөлзээн чүрээм эми —
Аас-кежим, ынакшылым чаяакчызы.

Маргарита ШОЙДАК,

Кызыл

ЭР БООП ТӨРҮТТҮНГЕН ТУРГАН БОЛЗА...

«Херээжен бооп төрүттүнген болурумгай,
кежик-чолум
Хензиг-даа бол хомудавас».

(К. Кудажы «Херээжен чонга йөрээл»).

Эр бооп төрүттүнген турган болза,
Эктим бедик мөге шыырак турбас мен бе!
Эгин содаа кедип алгаш, хүрежир дээш,
Эзир ышкаш девип-самнап турбас мен бе?

Эр бооп төрүттүнген турган болза,
Эрте туруп, ужу-баш-даа эдер дивес,
Костюм кеткеш, дөңгүр бажым суйбай каапкаш,
Көңгүс чайлыг, чоргаар базап чорбас мен бе?

Күдээ болуп назы чедип, четчи бергеш,
Душтук кысты бодум шилип, чажын суйбап,

Хүрэн кызыл чаактарынче ошкагылап,
Хүннээрэктээн хүнүм бол деп дилээр ийик мен.

Эр бооп төрүттүнген турган болза,
«Эъдим аарып», роддомче-даа барбас ийик мен.
Божуп алган кадайымны уткуп аар дээш,
Боошкунда чөргөк туткаш, барбас мен бе!

«Өпей ырың хоюннадыр ырлап оргаш,
Өпөяанны удудуп ал, эргимим!»— дээш,
Салгын-сырын оожум үрүп, самнап турда,
Сагыш хандыр селгүүстеп-даа чорбас мен бе?

Өг ишти аштап, чүлгүүр, чугайлаар деп,
Өткөн чөргөк кургадыр деп чүве билбес,
Кадайымның белен чемин чий шаап алгаш,
Кармактангаш, хостуг базып чорбас мен бе!

Эр бооп төрүттүнген турган болза,
«Совет Армия, Шериг Далай хүнү-дүр»— дээш,
Соругдашкан кадайым боор амды уруг
Солун белээн менээ сөннөп турбас деппе!

Эр бооп төрүттүнген турган болза,
Эмин эрттир хостуг шөлээн магалыг-дыр.
Будум өрү азып алгаш, кадайымга,
Бууза-биле хүндүледип чытпас мен бе!

Байыр-Белек НУРСАТ,

Кызыл

САРЫЫМ

Сарыым сеңээ ынак-тыр мен, ынак.
Салымывыс доңнай тудуп чурттаал.
Чуртталгавыс мөңгө чечээн тарып,
Сугараалы кады, сарыым, сарыым.

Бүзүрөп көр ынак-тыр мен, шынап,
Бүдүү ынак чорбас мен чер, шынап,
Ынакшылым чечээн сунуп барып,
Ынаамның сээң чылыг холуң тудайн.

Борис ОНДАР,

Сүт-Хөл

ДУШ

Чедип келдин. Чаңгыс сени манагзаан,
Сеткилимни доюлдуруп чырыттын.
Карактарың менче удур көрүжү,
Ханы шынчы ынакшылын сөгледи.

«Хөңнүң чазаайи, хайыралыг сарыым»— деп,
Хөрээмдиге бажың салып чассыдын.
Эргеледип кастыым суйбап, чыырлып кээп,
Эриннерим чалынналдыр ошкадын.

Алдын хүнүм хаяа-чыры куттулуп,
Аас-кежин ийи биске күзеди.
Чүү-даа чүве чырык черде эргим болуп,
Чүгле бисче хүлүмзүржүп мөгейди.

Чүден артык өөрүшкүден харлыгып,
Чүрээм дыңзыг сокканындан одундум.
Караңгыда кара чааскаан өрээлде
Караам чаштыг каттырымзап чыдыр мен.

Алдын-оол МОНГУШ,

Улуг-Хем

ЭКИЛЕРГЕ ЭМЕГЛЕЖИП...

Салым-чаяан хайырлаан дег,
Кижилерниң харын-даа-ла
Экилери чая баскан:
Ыры-шоорлуг аас-кежин
Ынчангаштың тиилеп турар.
Салым-чаяан өйлеп каан дег,
Кижилерниң харын-даа-ла
Эвээш кезии шаар-бак болган:
Ы-сыылыг багай салдар
Ынчангаштың ам-даа читпээн.

Бирээзинин тергиндээрин,
Бирээзинин тендиш дээрин —
Хүннүң-даңның, амыр-саам чок
Күзевишаан, тулчуп чор мен.
Өөдежоктар деңзи чайып —
Өлүм-чидим кылбазын дээш,
Чаагай сеткил улам хөгжүп —
Чайынналдыр хүннезин дээш:
Далай суунун элбээринге
Дамдының-даа дөмектии дег,—
Экилерниң талазында
Эмеглежип чурттап чор мен!

КИЖИ ЧЕРЛЕ БАКТАВАС МЕН

Кижичерле бактавас мен,
Хилинчек-даа халдатпас мен...
Чамдык улус артынга-ла
Сараалыг сөс октаар боор-дур.

Акты — ак деп, бакты — бак деп,
Арнынга чоп сөглөвөс бис?
Артынга-ла хоп-чип ышкаш,
Адааргал төп чорааш чоор бис?

Хүндүткелди, бүзүрелди
Кижилерге берип чорза,—
Хүлүмзүрүг кажанда-даа
Хлеб ышкаш кады чоруур!

Сергей ШААЛЫ,
Кызыл

ЫНАКШЫЛДЫҢ ДЕМДЭЭ

Четтинчипкеш, кудумчуга базыптар бис.
Чергелешкен улус бисти кайгап эртер.
Чаштар ышкаш холдарындан туттунчупкан
Чаптанчыын дээш хүлүмзүрүүр эштер-даа бар.

Кайгап эрткен улустарга эпчоксунма,
Кажан-на ийик, олар база ындыг чораан.
Чайгы кежээ үдешкештин, тараар черге
Чарлып чадап, туттунчупкаш, турганнар боор.

Черивисте ангы-ангы бүгү чоннар
Четтинчилкеш, өннүктөшсе, тайбың турар.
Ынчангаштың четтинишкен холдар дээрге,
Ынакшылдың демдээ болуп мөңгежизин.

Деспил-оол САНЧЫ,

Өвүр

ШЕҢНЕ

Тайга черниц хөрзүнүндөн
Дазылданып төрүттүнгөш,
Өкпөң-кызыл өңгүр чечээн
Өргүп чалаан шеңне чараш.

Чайның төнчү айларында
Салбак чечээн чажырыпкаш,
Куураарып оңуп калыр
Хуулгаазынныг шеңне элдеп.

Кышкы чымчак шуглаа болур
Кылын хары эриир билек
Катап үнүп, чечээ частып,
Каттырып кээр шеңне чараш.

Дазылдарын кадыргаштын
Таң-туң болгаш шай-даа кылыр,
Эзим черниц эми болуп,
Элбеп өскөн шеңне чараш.

Кайгап эрткен улустарга эпчоксунма,
Кажан-ша ийик, олар база ындыг чораан.
Чайгы кежээ үдешкештин, тараар черге
Чарлып чадап, туттунчупкаш, турганнар боор.

Червисте ангы-аңгы бүгү чоннар
Четтинчипкеш, өңнүктөшсе, тайбын турар.
Ынчангаштын четтинишкен холдар дээрге,
Ынакшылдын демдээ болуп мөңгежизин.

Деспил-оол САНЧЫ,

Өвүр

ШЕҢНЕ

Тайга черниц хөрзүнүндөн
Дазылданып төрүттүнгөш,
Өкпөң-кызыл өңгүр чечээн
Өргүп чалаан шеңне чараш.

Чайның төнчү айларында
Салбак чечээн чажырыпкаш,
Куураарып оңуп калыр
Хуулгаазынныг шеңне элдеп.

Кышкы чымчак шуглаа болур
Кылын хары эриир билек
Катап үнүп, чечээ частып,
Каттырып кээр шеңне чараш.

Дазылдарын кадыргаштын
Таң-туң болгаш шай-даа кылыр,
Эзим черниц эми болуп,
Элбеп өскөн шеңне чараш.

Урана КУУЛАР,

Москва

УЙГУ ЧИТКЕН

Уйгу читкен...
Удуп чадап пат-ла болдум.
Ужуру чүл,
Ужу-бажы чогул кайдал?
Угаанымда үен-даян
Угдунмас хөй бодалдар бе?
Ужурашпайн барганымдан
Ундаралдың уржуу ол бе?
Уттундурбас, башта синген
Уяранчыг аялга бе?
Уйгу читкен
Ужуру чүл?

БОДУМНУ БЕ?

Куу дээрнин
Кызыгаар чок делгеминде
Кударанчыг чаңгыс булут
Кымны меңээ сагындырды?
Бодал, сагыш куюмнаткан
Бодумну бе?

ЧҮҮ БОЛГАН ЧОГУМ?

Сен, сени, сенээ —
Чүге ындыгыл?
Чүгле сени, сени —
Чүү болган чогул?

Бодалым — сенде,
Чүрээм — база.
Болзун! Туруптум,
Чүү болган чогул?

Чоруй бар, ажырбас.
Чүгле ырадыр...
Чок! Адыр, мана...
Чүү болган чогул?

ЧААСКААНЗЫРАЛ

Чааскаанзырал —
Чарылбастаан мээң эжим.
Чааскаанзырал —
Чанымче бээр чедип келем.

Чүге мени кагбастадын,
Чүнү бодап олур сен че?
Чааскаанзырал, чааскаанзырал...
Чаңгыс сеңээ бүзүрээр мен!

БУРУУҢ-ДУР

Кажан дүне удуттунмас апарза,
Караңгыда чаңгыс бодун артсынза,
Карактарың шийипкештиң улуг тын —
Каттырымзап, шырай-арным чырыш дээр.

Ыржым кежээ кударанчыг апарза,
Ырак дээрни эргий топтай берзинзе,
Ында бир-ле чаңгыс сылдыс чивеш дээр —
Ынчан мени мунгак сактып келир сен.

Мени дынна, будулдурбайн билинден,
Мени уттуп шыдаवास сен, хоржок сен.
Чоктап келир сарын үң черле бар,—
Чорудупкан бодун шорун, бурууң-дур.

Елизавета ЕМЕЛЬЯНОВА

ТЕАТР

Көдүрлүнер, уттундурган хөлөгелер!
Көрүксээштиң, манап чадап могай бердим.
Бурганчыдып, чүдүп-тейлээр диген эвес,
Мурнуңарга күдүк базып, сөгүрбес мен.
Ээнзиргей шак бо зал кадагалаан
Эчис шыннын чажыдын тып, ажытсымза.
Хөлзеп-дойлуп чурттавайн, черзиленип,

Хөлеге дег чорааш чоорул.— угаал көргөр.
Мегелеткен сеткилицер ажалы дээш
Медээ-даа чок бачыдаан чер дүжүүнер чок.
Өжээнниглер кайы көвей — ыялай бээр.
Өскээр баргар! Дөмей канчап чарлыр бис че?
Ыдык бедик уран чүүлдү шак бо дерзин
Ыят билбес сөлгүжоктар солуй албас.
Көңгүс ангы күзел, бодал дүргектери
Көзүлбес көк — мөңгө отта кыпкан турлар.
Кулисалар артында ол албааралга
Кудум чайлып, сактып өршээп, чаннып чорааш,
Бодаралдың одаа даң дег чалараарга,
Бодумну аа бүрүн өргүп, бердинер мен.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ»

Улуг-Хемниц чараш кызы «шынгыраашты»
Уян чоргаар, ээлдек чараш танцылап тур.
Баскан изи быскан ышкаш узак, дески
Баштаксымаар, чайгылыш чок, чоргаар кыс-тыр.

Чылыг, чымчак, шевер, чиңге холдар-биле
Чашты алгаш хоюннады чассыдынты.
Чолдуг иште ээккеннерниц аразынга
Согун сыны шыдал кирип кожалашты.

Кирижелген дыңзыг согун човууртаарга,
Хилеп-кагаан бурунгу чер серинттенди.
Дыдырарган кара сугнуң дыңгылдайы
Тынгарылган хува чечээн хөндүрүптү.

Хуулгаазын уран самын тепкен урут
Куюм чүрээм кыйбыңнадып доюлдуруп,
Човалганың оруун эрткен бурун черге
Чоргааралдың аян ырын хөөн киирди.

ҮН

Эзин черниц шивилерин
Энчек ышкаш бүдээттиндим.
Алыс күзел бүдөр четти —
Аян ырым хостуг ужук!

Чаныш билбес өткүт үнүм
Чалбыыш отка эсти бербес.
Эдски дег мээң үнүм
Эзим черде чаңгыланган.

Қарангы дүн шивилерни
Халыптаан дег дуглай дүшкен,
Хооладыр хадып турда —
Қоңғулуур дег үнүм ол-дур.

Шоодуглар, баштактаныглар

Василий МОНГУШ

ЭЛДЕП ЧҮВЕ

Чээрби ажыг чыл мурнунда бистиң суурувуска Сат Херел-оол чааскаан хуузунда машиналыг турган. Лотерея-биле ойнап алган ак-көк «Волга» кудумчуга көстүп кээрге, амыраар кижилер адыш часкап, каттыржып хөөрөп, адааргаар кижилерниң ишти-баары аарып, уйгу-дыжы чидип хилинчектенип турган. Херел-оол машина ойнап ап турда мен чоонган мен, оомдан чүм тудуаныл дээш лотерея биледи садып алыр улустарның саны хеп-хенертен хөлчөк көвүдөй берген. Таблица парлаан солун кээрин улуг байырлал кээри-биле дөмөй манаар турганар. Ынчалза-даа Сарыг-Булун суурга аас-кежиң үргүлчү келир хөңнү чок болганы ол чүве боор, ооң соонда машина таваржып көрбээн. Бир, үш, беш акшаларга харын таваржып-ла турган, чамдыкта чээрби, үжөн акша өртектиг-даа барааннар дужа бергилээн. А машиналардан «Запорожец» безин баш бакылаваан.

Херел-оолдун канчаар өөрүп турганын бижиптер сөс тылпас мен: ажы-төлү хөй өг-бүлөгө ындыг кежик хенертен чедип кээрге кым өөрбөс боор. «Волга» кудумчуга көстүп кээрге, аңаа олуруксаар кижилер энмежок:

— Назыным иштиңде мындыг хоюг чымчак машинага черле олуруп көрбээн мен, оглукум, бичин када «ушкарып» көрөм...

— Бистиң суурнуң бүгү чонунуң аксының кежиң бооп, ойнап алганың ол-дур. Бистиң кежнивис эвес болза, өске суурнуң улустары ойнап алгаш-ла баргай, ынчангаш мени база таалааштың удуй бергнжемге чедир халдып көрөм, Херел...

Машинаның ээзи барык чангыс-даа катап чажам деп көр-

бээн. Улугларны-даа, уругларны-даа машина долдур олуртуп алган чоруур. Ынаар-мынаар баарда чадаглаан улус база-ла Херел-оолга баар. Дилегни дыннааш, кежээ ажылым доозуп кааш, чедирип каай мен аан, машинага дүннүң караңгызы-даа, черниң ыраа-даа шаптык кадар эвес деп каар. Сөглээп сөс — керткен ыаш: чаңгыс-даа кижини ол мегелеп көрбээн. Суурга кижилер бачым аарыгга таваржы бергенде фельдшер база Херел-оолга кээр турган:

— Район эмнелгезинче долгаарымга дүрген дуза чедирер машина чалалгаже чоруй барган, чүгле ооп келгеш, бээр кээп болур дидир. Ол келгижеге чедир аарыг кижини баксырай берип болур, дузалап көр, Херел!

Херел-оол дүвү-далаш тура халааш, гаражынче маннап-тар. Оон машиназын херимден үндүрүп тура, кадайынга азы уругларынга:

— Аарыг кижини бергедеп турда анаа олуларга кайын боор, чедирип каапкаш, тутсуп келийн!— дээш арлы бээр.

Божуур-бажынга Херел-оолдун машиназы-биле четкен улус оолдарын Херел-оол деп адааш, уругларын Херелмаа деп адап турар апарган. Мен бир катап майыым кадырып алгаш, база Херел-оолдун дузасы-биле эмчиге чедип алган мен. Чарлып тура, акша сунарымга кижим:

— Мынча чылдар иштинде кижиден согур көпөөк ап ам-дажываан мен, дунмай. Ол акшаң дүрген ыңай чажырып ап көр!— дээн.

Он ажыг чыл эрткен соонда ак-көк «Волганың» өңү өңүп, чамдык кезектери үрелип эгелей берген. Херел-оолдун чолаа-чылаар мергежили бедип, бөдүүн септелгени боду кылып ап-тар турган. Аңаа дуза кадыксаар улустун саны база эвээш эвес. Бир катап меңээ кончуг дузалаан кижини сен, кара дашка харыылыг дээр болгай, ам мен база шаам-биле дузалаайн дээш бо-ла келир. Чамдыкта «Волга» Херел-оолдун хууда машиназы эвес, харын бүгү суурнун чурттакчыларынын-даа машиназы ышкаш сагындырар турган.

Машина Херел-оол-биле барык кады «пенсияже» үнген. Септээр аргазы чок апарган «Волга» гаражында ам-даа турар. Курлавыр кезектер дилеп келген улуска берип болгу дег чүвөлөрүн үлөп берип каапкан. Херел-оолга чаңгыс суур чурттуглары келгеш, эрткен-барган чылдар дугайында сактышкыннарны тө каай бергенде «Волгага» кайнаар кады чораанын чугаа-лашпайн барбастар.

Сарыг-Булуңчулар лотерея-биле ийи дугаар машина ойнап албаан-даа болза, хузуунда чийик машиналар «Москвичилер»,

«Жигулилер», «Запорожцетер» чоорту энмежок апарган. Кызымак ажылдаар, шалын, шаңналды шыырак алыр кижилер машиналарны садып алырга ында кижилер элдепсинер чүү-даа чок. Эки ажылдаар кижилер эки чурттап чорбайн канчаар. Доктаамал ажыл кылбас, ол-бо былдаар, каңмыл ышкаш халымак чамдык кижилер база машина мунупкан чоруп турар — ол элдеп чүве. Ындыглар ынча хөй акшаны кайыын тып алыр, оозун кайгаар мен.

Мындаа суурдан он хире километр черде турар аалга дарый баар ужурга таваржы берген мен. Чорумал машина сураглаарымга тывылбаан. Машиналыг таныштарымны эргий базар деп бодап алган мен. Бирээзинге баарымга бажыңында чок болган. Оон чоруткаш, Демир-оол сугга чеде бердим. Кижим машиназын аштап суйбаан тур. Омак-хөглүү-даа кедергей. Дүүн район төвү кирип чорааш, орукка каш машинаны эрте халытканын салаа базып санап хөөрөп тур. Дооза кааптары билек:

— Сээң машинаң-даа онза шыырак хире эт-тир. Мыя Кара-Сугда Маадыр-оол сугга баргаш келилем, дуза-ла боорыйнаан — дидим.

Хөөрөп турган Демир-оглум хөмүрээрип бады барган. Арга-чадаарда:

— Бензин чок — деп химиренген.

Буруулуг болганымны чугаалааш, оон ыңай чоруп каан мен. Үш дугаарында барган таныжым дугуйларым эргижирээн дээш, ынавайн барган. Дөрт дугаар кижилер бир эвес такси хөлезининден чээрби хуу ажыр төлөп бээр болзунза чедирер-ле мен дээн. Ажы-биле чугаалаарга ынча акша бодумга чок турган. Беш дугаарында барган бажыңымның ээзи ындыг-мындыг чылдак тайылбырлап турбайн ужулгаш салып каан аккумуляторунче айтып каан.

Чүвениң хирези талаар ышкаш апаарга чадаг базыпкан мен. Орукка Херел-оол, ооң ак-көк «Волгазы» сагыжымга кирип чораан.

ИЙИ ТАЙЫЛБЫР

Бистин конторавыс чаа бажыңче көже берген соонда хуннээрек талаже сонгалыг шымбай кабинетке чединген мен. Кылагар стол, чымчак сандай, телефон, радио, хеп азар шкаф дээш шушту бар. Сонгада чечектиг сава база салып каан. Ханада календарыны бодум саткаш азып алган мен. Шушту-ла

чүвелерни күрүне берзин дээш манап олурбайн, чамдызын боду тыптынып алырга ында багай чүү деп.

Чаа контораның чаңгыс четпес чүвези бар — мээң чурттап турар бажыңымдан элээн ырак черде турар. Ынчап кээрге, эртең ажылче автобустап чоруур апарган. Чогум дүъште болгаш кежээ ажырбас. Дүъштеки чемни чанында столоваядан ижип алыр. А кежээ чанарынче черле далашпас киж и мен. Кадайым бажың ажылын дооскаш, аъш-чемни билеткээш, столга салырының кыры турда кирип кээр чаңчылым ындыг.

Бажыңымдан үнгеш, автобус доктаар черге чедир улуг-ла диге беш минут кылаштаар мен. Манап турар улустарның аразында бистиң коллективтиң ажылдакчылары бо-ла турар. Автобус кээрге, сынмарлажып кире бергеш:

— Каш билет херегил, санай кааптыңар, мен аптайн!— деп, эң эгезинде чугаалааным утпас мен.

— Беш киж и-дир бис!— дээн үн дыңналган. Кассаже чээр-би кепекти киир каапкаш, билеттерни үскеш, үлеп берген мен.

Даартазында хүн алды киж и болган бис, ооң соонда — сес. Хүннер ынчаар эртип-ле турган. Мен билет садарыңга чаңчыгып калган мен, кады ажылдап турар эштерим мени ол талазы-биле харыысалгалыг киж и кылдыр санай берген хире. Олар автобуска кирип келгеш, каш билет алырын чугаалап каар ол-ла.

Бажыңга эккээр акшамның эвээжеп турарын бир дугаарында кадайым эскерип каан. Тайылбырымны берген мен. Улуг-ла бүзүревээн. Бир эвес моон соңгаар ыңдыг чорук катаптаар болза хемчээн алыр апаарын шыңгыы сагындырып каан. Боданмас болза хоржок хире апарган.

Бо эртен автобус доктаар черге чеде бээримге база танырым ажылдакчылар бо турлар. Мендилежип, кандыг удуп хоңганывысты, кандыг дүш дүжээнивисти хөөрежип тур бис он. Кел чыткан автобустуң бараанын көрүп кааш, ол-ла дораан таакпы кыпсы тыртып алдым эвеспе. Келзе-ле бистиң олурап автобузувус болду.

— Че, Калзанович, кириңер!— деп, эштерим мени эптиг-эвилең чалады.

— Мен таакпым дооза тыртып алыһын, дараазында автобус-биле чоруй баар мен ыйнаан, силер олуруптуңар — дидим. Эштерим хөөннүг, хөөн чок кирдилер эвеспе.

Он ажыг минут эрте берген. Ол аразында таныырым ийи инженер, бир машинакчы уруг база чедип келген. Олар база мени автобусче чалаан, а мен өжүп калган тааклымче имнээш, демги-ле чылдагааным чугаалааш, база чыдып калдым эвеспе.

Үш дугаар автобусту элээн үр манаан мен. Шак дээрге бар-ла чыткан. Бо удаада мээң таныырым чаңгыс-даа кижичок болганынга амырааным хөлчөк. Кире халааш, хостуг олутту дораан-на ээлепкен мен. Бо эртен үжен хире көпөекти камнап алдым эвеспе деп бүдүү бодап, аажок амырап, артында хүлүмзүрүп каап чоруп олурган мен.

— Силерниң билединер кайыл?— деп, контролёр хоюг үнүбиле айтырганы мээң тааланчыг бодалдарымны үзе кирипкен. Өөрээштиң билет алырын утупкан болган мен. Үш рубльге торгаткаш, ол-ла дораан төлөп кагдым.

Ажылга келгеш, чаа-ла столда саазыннарымны эңмелеп чыдырымда секретарь уруг кирип келгеш:

— Калзано́вич, силер бөгүн чээрби минут озалдаан-дыр силер. Чылдагааны бар бе?— дээш кезе көрө-дир.

Ыт чок олур мен. Оон секретарь чанымга кылаштап келгеш:

— Аас-биле харыылаары берге болза, бижип эккелиңер — дээш басып үнө берген.

Бөгүн ийи тайылбыр белеткээр ужурга таварышканымны билип кагдым. Бир дугаарын даргамга бижимел-биле, ийи дугаарын кежээ кадайымга аас-биле бээр мен. Кандыг кончуг салым дээр силер!..

МАСТЕР

Баш таарар черге кире бээримге манаар өрээлинде алды кижичок бар болган. Ийи мастерниң чанында бедик сандайларда ийи кижичок таалаан чүвө дег ылым-чылым апарган, мурнунда улуг көрүнчүктерде боттарының арын-шырайын көрүп олурганнар. Оочурну ээлеп кааш, даштын киоскиден солун садып алып дээш үнүп бар чыткан мен.

— Кайнаар баарыңар ол, ам силерниң оочуруңар — дээн үн дыңнааш, хая көрнүп келген мен. Кара салдыг метлегер эр менче чиге көрүп алгаш, холу-биле залче кир деп имнеп олур.

— Мен мырыңай чаа келдим, бо олурган алды кижичок кирген соонда чүгле ынчан ээлчээм келир — деп тайылбырладым.

— Чок-чок, дунмазы, ам сен кирер сен, ужуру болза ам мээң оочурум чүвө, ынчалза-даа сээң бажың дүгүнүң улгатканы кончуг боорга, сени манатпайн кириптейн дээш ынчап олурарым бо-дур. Кир-кир!— деп бо.

Мени оочур чокка киририниң кандыг-даа барымдаазы чок дээрзин кончуг эки билир мен: оода чадаарда алдар хавыяам-

даа чок, назы-хары дөгээн пенсионер база эвес, Дээди Советтин депутады база эвес. Чээрби ийи харлыг, кадык-шыырак оолду оочур чокка анаа-ла чалай бээрге кайын тааржыр дээш шимчеш дивейн кайгап алган тур мен.

Ынчан кара салдыг акый менээ чедип келгеш, холумдан четкеш, залдың эң дөрүндө турган үш дугаар хостуг сандайга эккеп олуртуп кагды. Ол-ла дораан чанымга анык уруг чедип келгеш, ак лөс-биле мойнумну эптии кончуг ораай берген.

— Бажынарның дүгү магалыг-ла чаагай-дыр аа! Артында-ла дыдыраш. Хачы-биле кезери безин харааданчыг-дыр. Ынчалза-даа таартыр дээш келген соонда кезер апаар. Канчаар таартыр силер?

— Кандызы чараш болдур, ынчаар таарып бериңер. Мастер кижин бодуңар билер-ле силер ыйнаан — дидим.

— Ол хире бүзүрээнинер дээш улуу-биле четтирдим. Сеткилиңер хомудатпас дээш байгы күжүм салырымны баш удур чугаалап каайн — дээш бажымның дүгүн улуг дыргак-биле узун суук-суук кылдыр таваары кончуг дырап эгелээн. Ооң соонда хачы даажы кулаамның чанынга дыңналы берген. Карактарым шала имирээртип алгаш, мастерниң канчаар ажилдап турарын көрүнчүктөн кайгап олурган мен. Ол аразында чанымда олутка мээң соомда кээп олурган эр бажын таартып алгаш чоруй берган.

— Ам мойнувусту чүлүүр бис — деп, уруг чугаалааш, бижээн далаш чок шалый берген. — Баштай мооң-биле база кезип ап болур-ла — дээш чанынга чыткан баш дүгү кыргыыр машинанын туда соп алган. Моюнну та чүлүп турган чүве, та чулуп турган чүве шуут изиннээр, аарышкылыындан караам чажы сыстып келген.

— Кандыг-дыр? — деп, мастер кулаам чанынга ээгийп келгеш, эвилең айтырган.

— Ажырбас, уламчыланаар харын — дээш диштерим ызырныпкаш, олур мен.

Уруг көрүнчүкте мээң шырайымны эскерип кааны чугаажок хире. Мойнумну хоюг салаалары-биле эргелеткен дег суйбагылаар-даа.

Бүдүү иштимде бо шаажылаал кажан доостур ирги деп четтикпейн манап олурган мен. Сандайымдан тургаш базыптар минутамны бодап кээримге улуг байырлал ышкаш сагындырып келир. Кожамда сандайларда ам база өске улустар кээп олурпканнар.

Бичии аржыыл-биле мойнумну, чаактарымны, хаваамны чода бээрге ам-на амырай берген мен.

— Кандыг духи азы одеколон силерге тааржырыл?— деп, мастер айтырган.

— Шипр болза ажырбас-дидим.

Чыттыг-суг бүлгүртүрүнүн мурнунда бажымны база катап элээн үр дырады эвеспе. Чагырга чок тура халчып кээр дүктерни адыжы-биле аяар чыттыр базып-базып, дырап турган. Ам көрүп олурарымга бажымның оң талазының дүгү солагай талазындан хөй кестинген, кастыктарны база дески эвес чүлээн — солагай талазы өрү астынып үнө берген болду.

Шипрнин чыды думчуум иштин өрү хооп чоктап турган. Аржыыл-биле арнымны база катап хоюннадыр чодуп берген.

— Силернин бажыңарны таарарга дыка эптиг-дир. Дараазында база чүгле меңээ келириңерни чалап тур мен. Мээң адымны Айлаң дээр. Сеткилиңерни хензиг-даа хомудатпас мен.

— Чүгле силерге келир мен, таарарыңар тергийн-дир. Улуу-биле четтирдим, Айлаң!— дээш үнүпкен мен.

Оочурга олурган кара салдыг эр мени чаа баш таарып өөренип чоруур уругже кирипкени ол-дур деп чүвени билип каан мен. Таарары багай-даа болза, культуразы кончуг бедик уруг болган. Ынчангаш аңаа чангыс анчыг сөс чугаалаваан мен. Мергежил чоорту чедип келир-ле болгай, ынчан ол ёзулуг мастер апаар. Дараазында база катап аңаа баш таартырындан кортпас мен, кижилерни ынчап чорааш ажылга өөредип алыр-ла болгай.

БАЛДЫ

Район үнүп чорааш, суббота кежээзинде орайтадыр чанып келген мен. Бажында кадайым-даа, уругларым-даа чок болган. Кинолап чорутканнар боор деп бодап каан мен. Чунуп алгаш, чаа-ла чемненир деп олурумда улузум дааш-шимээнниг, омаксергек, каткы-хөглүг бо кирип келдилер.

— Ачай! Даарта дораан дачадан тудуп кирер-дир!— деп, мени көрө сал-ла оглум чугаалады.

— Кады ажылдап турар эжим дачазынче чалаан, аңаа чордувус. Магалыг-ла-дыр. Иешкилер орук дургаар ол дача дугайында чугаалажып келдивис. Тулган чараш бажыңныг. Тарып алган ногаа, кат-чимизин чугаалааш канчаар. Кижин улустан дора эвес, черден ап алгаш, дачадан тудуп алыр-дыр — деп, кадайым улашты. Уруум база авазы-биле дуңмазының талазында дээрзин сөс чокка-ла билип олурдум.

Кижин бүрүзү хире шаан билир болур ужурлуг. Кадаг ка-

гарым безин багай кижн дача кылырын бодап келиримге шуут улуг човулаң ышкаш сагындырган. Ол дугайын ажыы-биле чугааладым. Дүн ортузунга чедир маргыжып, сумележип келгеш, адак соонда хол көдүрүп бадылаан бис. Улуг аштырышкыга таварышкаш, демократияның чурумунга чагыртыр салым меңээ онаашкан.

Өгбелеривистиң кылыр ажылдың дегн херек дээн чагыын утпаан мен. Хооридан келген бир кижн дача турар черни айыткаш, өргөннерни каккаш, чедиишкинниг болурумну күзеп кааш, байырлашкаш, чоруй барган. Қадыр хавак баарында мынчага чедир ээн чыткан алаакка дача тудуу ынчаар эгелээн.

Удаваанда чанымда кожам-биле таныжып алган мен: чараш шыраа кончуг күдер кара эр болган. Алыс чуртум Барыын-Хемчик, адым шолам Алаш-оол дээш кайгалзымаар хүлүмзүрүп каан. Дача тудар черинче көрүп алгаш, таакпызын таваар соруп каап, хынамчалыг шинчилеп турарын бодаарга хоомай эвес баштыг хире. Каяа бажың тударын, кудук казарын, каяа кандыг кат тарыырын шупту бүдүү иштинде хуваап каапкан хире.

— Херим кылыр балды херек, сенде бар бе?— деп, бир каттап айтырган мен.

— Хыл салып каар болза үстү бээр хылыш дег балды бар — дээш, кожам чоргаарал-биле менче балдызын сунган. Оон оозун тудуп алгаш, бир хүн ажылдап турумда өске бир кожам Ойдуп келгеш, балдыны бичии када ачыладырын дилээн. Мээни эвес-тир дээримге-даа ээрешкеш турар боорга берип каан мен.

Дачага сагыш ышкаш хүннүн-не барып ажылдап турар харык кайда боор — каш хонук ынаар ис базар чай чок болган мен. Хосталы тыртып ал сал-ла чеде бердим. Алаш-оол таакпызын сорбушаан мурнунда долдур шыйып каапкан калбак саазынче чиге көрүпкен олур эвеспе.

— Бажыңны маңаа тудар мен, чечектерни маңаа тарыыр мен — деп, ол меңээ айтып олургаш, чугаалап эгелээн. Яблок, инек-караа, мыйырааш-кат, честек-кат, кызырак-кады, ранетка дээш чүү чок дээр боор! Оон соонда огурец, помидор, свёкла, картофель дээш, эндере санап каапкан.

— Мен база сени өттүнер болган-дыр мен ийин — деп, магадап чугааладым.

— Кандыг сүме херек болдур, айтырып ап турар сен, эш!— деп чугаалааш, балдывысты берип көрем деп диледи.

Ойдуп ачылап алгаш барган, ам дораан эккэйн дээн мен.

— Мен ону Сарыг-оолдан ачылап алган кижн болгай мен.

Кулугуруң шевер болгаш чепсек-херекселинин онзазы кончуг дивес сен бе!— дээш мээң-биле кады базыпкан.

Ойдупка чедип келгеш, менди солушкаш, айтырар дээш аксым ажыдып четтикпейн чыдырымда боду-ла:

— Балдың-даа тергини-не-дир, эш. Менден ону Маадыр-оол ачылап алган. Ам баргаш, ап берейн — дээш бистиң-биле кады базыпкан. Маадыр-оол быдаазын чаа-ла эзип турган черинге чеде берген бис.

— Стол, сандай деп чүвем амдызында чок кижидир мен, буруудатпайн көрүңер, эш-өөр — дээш, ногаан шык кырынче чалаан. Чемненип алгаш, чүгө келгенивисти чугаалаарымга, Маадыр-оол карактарын чивеннедип чиге көргөш:

— Ой, шынап, ол балдыны менден Чымба деп чүве алгаш барган. Ам бо дораан баргаш, ап берейн — дээш бистиң-биле кады чорупкан.

Чымба бисти чылыг чымчак уткуп алгаш, дачазының девискээрин бир кылдыр эдертип, ам бо чылдан эгелээш, каттарны тарып кириптерин хөөреді. Бистиң мурнувуста дөрт булуңнай шыйып каан черже айыткаш, маңа бассейн турар, ол бассейнге балыктар салдап турар болур эвеспе. Сөөлүндө силер менээ мынчаалдыр аалдап чедип келириңерге кайы кадыргыны быжырып берейн деп айтырар мен. Ооң соонда айыткан балыктарыңарны быжыргаш, стол кырынга бузун бууладыр салып бээр мен дээш чоонгунда хаяларга чаңгыландыр каттырып кагды эвеспе. Оон бичии болгаш:

— Бажыңым турар чери бо, машинам бээр кирип эккелгеш, шак бортта тормозтап каар мен!— дээш, бодунуң турган черинче айыткан.

— Кандыг машиналыг силер?— деп, Ойдуп айтырган.

— Кандыг-даа машинам чок. Ону садып аптар хире акшам база чок. Ынчалза-даа лотерея билеттерин доктаамал садып ап турар мен. Чымба лотерея биледи-биле машина ойнап албас деп кайда-даа бижип кагбаан-на болгай ала!— дээш база катап чаңгыландыр каттырып каан.

— Планыңар-даа шыырак-тыр. Мындаа алган балдың кайыл?— деп, Маадыр-оол айтырган.

— Эки этке ээ хөй, эки кижээ эш хөй! Ол балдыны Кара-оол ачылаарга берипкен мен — деп бо.— Моон ырак эвесте кижичүве. Дем чаа ырлааны дыңналып турду.

Бежээлээн эдержип алгаш, Кара-оол кайы сен дээш базыпкан бис. Орук ортузу чедип чорувуста соовуста үн дыңналган. Шуптувус хая көрнүп келген бис. Саваң шляпа бөрттүг

кижи шала далаш базып олурган. Чедип келзе-ле Сарыг-оол болган.

— Кара шагда балды ачылап алгаш, мынчага дээр сураг баар кандыг кончуг дунмам боор сен!— дээш, Алаш-оолда-ла барды. Киживис боду ырады чылбышаан, салаазы-биле менче дорт айыткаш:

— Бо кижиниң хайы-биле саадаттым, акым. Мооң соонда бо чоруум каар мен, мезил эьдин чиир мен!— деп аас шынган, буруузун мининген кижн бооп, бажын халайтыпкан тур. Мен тургаш, Ойдулче айыттым, Ойдул — Маадыр-оолче, Маадыр-оол — Чымбаже, Чымба ынаар бурунгаар холун сунгаш:

— Кара-оол алган. Ам бо дораан баргаш, ап бээр дээш шупту чыгып алгаш, бар чыдарывыс бо-дур, күжүр акывыс!— дээш улустуң артизи ышкаш улуг тынып каап, куду көрүп алган тур эвеспе.

— Кай, силер шуптунар чаңгыс ол балды-биле дача тудар деп турар улус силер бе?— деп Сарыг-оол акый оожургап айтырды.

— Шак-ла ындыг, оон өске чаңгыс-даа бистиг демиривис чок амытаннар-дыр бис — деп, бирээвис чугаалаан.

Ол ынчап чорааш, Кара-оолга чедип келген бис. Ол бисти көрүп кааш:

— Менээ дузалажыр дээш келгенинерге улуу-биле четтирдим, ха-дунма!— деп бо.

— Балдың кайыл?— деп, Чымба дорт айтырды.

— Мырынай чап-чаа Аракчаа дилеп алгаш, үндү. Дөө ол эктинде салып алган кылаштап бар чытканчык. Көнгүс хол куруг эр-дир ийин. Ам канчаар.

— Доп-дораан соондан четкеш, балдыны эккел!— деп, Кара-оолга Чымба чугаалады. Кара-оол буруузун билингени илдең хире, шала дыңнааш, дап берип чыдырда, Сарыг-оол хөйлеңинден барып сегирип алган:

— Ынчанма. Ажыл кылып алыр дээн кижиге шаптык калдарга таарышпас болгай. Элей бээр эт-тир, эдержип чурттаар боттарывыс-тыр. Силер дээрге, демир-үжүк-биле ажылдаар улус-тур силер, ынчангаш амдызында балды, хирээнер чок деп билип турар кижн мен. Ынчалза-даа даарта хамык чүве өскерли берген турары чайлаш чок. Силерниң кижн бүрүзүнге хылыш дег балдыны белек кылдыр берип каар мен. Хөөредип эвес, көре бээр силер. Дача тудар кижилер дээрге, эптинг найыралдыг эштежилгениң кижилери-дир. Демниг саасканның теңе тудуп чири ышкаш күжүвүстү кадып тургаш, чоруувус чогу-дуп алыр апаар бис...

Сарыг-оол акыйның сөстери херек кырынга боттаны бээр дээрзинге бистиң кымывыс-даа чигзинмээн.

МАГАЛЫГ-ДЫР

Байыр-чыскаал болганының даартазында бажым аарыыр багай «хоочулуг» кижиге мен. Шагаа соонда база-ла ол хоочум кирип келир. Ажыл-даа кылыр харык чок, аъш-чем-даа ижер шинек чок апаар. Өл-эът кижиге конторага чеде бээримге, даргам чемелээр, бажынга чанып кээримге, кадайым кончуур бооп кээрге бергезин чүү дээр боор ону. Салымымның багайын аа деп хамиренип каап, кулаамны кыскаш, куду көрүп алгаш, дыннап эрттирип чордум.

Бо чылын шагааны база эрттирдивис. Чиң сарыг шай, чигир-боова, манчы, хуужуур дээш бар-ла турган чемниң дээжизин столда салыпкан. Кайгал-оол дээр эжим кадайы-биле чедип келген. Аалчыларның сумказында аъш-чем база эндерик. Уш-турга-даа төнмес чүве. Мээн кадайым ооң шуптузун бодунуң кылган чеминиң чанынга немей сала каапкан. Чаагай чыт думчукка кээрге, чаактарның суу чайгаар сыстып келген. Мурнунда болза Кайгал-оолдар ол-ла сумказындан бети дизе ийи шил араганы уштуп салыр улус чораан. Бо удаада пиво безин чок болган. Эштеривис канчап барган улус боор деп элдесинип, кадайже көргөш, ынаар шкаф иштинде бичии-бачыы чүвөн бар бе, эккелгеш, кудуп көрөм ажы-биле чугааладым.

— Кудар мен, кудар мен, эргимим, бичии када манай каавыт шинме!— дээш, соодукчузунда барды. Кайгал-оол-биле удур-дедир көрүшкөш, хүлүмзүржүп каан бис. Столдуң дап дал ортузунда тавактарны ол-бо тарады салгаш, хүндүткелдиг водка азы коньяктын турар черин дораан-на хостай кааптым. Кадайым дөрт шилди эккелгеш, тургузуп кагды. Бир кижиге-ле бирээ онаажыр-дыр деп бодааш, бүдүү амырап олурган мен. Кайгал-оол эжим база мээн өөрүшкүмнү денге үлежи олурган хире. Ынчалза-даа дараазында минутада эштин арны арай хирелиг апарганын эскерип каан мен. Кижим шилдерже чиктии аажок кылчаш дээш, улуг тынып каан. Ам кээп көөрүмге, виноград чулуу-биле газировка салып каан болду. Эпчоксунгаш, думчуум дырыштырып каанымны Кайгал-оолдуң кадайы Алдынай эскерип кааш, менче чиге көргөш:

— Шаг шаа-биле турбас дээн ышкажыгай. Туружу кошкак кижилерни дуурайлап чораан араганың алдын хүнү ажып барчыдар дизе алдагдал болбас. Эң ылаңгыя эр улустарның аразында ону көрүп каанда алган кадайын-даа, ажы-төлүн-даа,

ажыл-ижин-даа утгуптарлар эвээш эвес-ле болгай ала. Шак ындыг чараш эвес чаңчылдардан чарлыр үе келгени ол-дур. Ону ыак билип алыңар!— дээш сеткилиниң ханганын чажыр-байн бар шаа-биле каттырып каан.

Кайгал-оол эжим-биле удур-дедир көржүп кааш, градустуг кылаң кара-биле холбаалыг чораанывыстың демдээ кылдыр чукуртунгаш, кадайымның салып каан суксунун саваларга куда берген бис. Баштай минуталар арай шошкуп бербейн орза-даа чугаа-соот чоорту шуудай берип, янзы-бүрү оюн-тоглааларже кире берген бис.

Бистер Кайгал-оолдар-биле моон мурунда каш-даа катап чаа чылды кады уткаан улус бис. Шыны-биле чугаалаар болза, кадайларывыс иелээн кады уткуур чораан, а Кайгал биле бис ийн эрги чылды үдээр-дир деп чылдак-биле дашкаларны элээн эрте-ле көдүрүп эгелээш, чогуум чаа чылдың шагынга четпейн чыда-ла хаарыктай бээр чаңчылдыг чораан улус бис. Бо удаа-да дөртөлээн чаа чылды көк элээр уткуп, телевизорга болган оюн-концерттерниң шуптузун төндүр көрдүвүс. База бир чаа чүве бар. Ол чүл дээрге, бо удаада шагаа сөөлүндө бажым көңгүс аарбаан. Магалыг-ла-дыр. Чаа чылда чаа-чаа чараш чаңчылдар улам нептерээр болзун деп күзел бажымга кире дүжүп келгени.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

НАЧЫН

Ынчаарда алды азы чеди хире харлыг оолак турган мен. Ынчалза-даа ол үедеги болуушкуннарны сактып олуарымга, угаан-сагыжымдан чидир уттундурган чүве чок — төдүзүн ол хевээр көрүп чоруур-дур мен. Бистин чурттап чораанывыс Адар-Төш деп арттыг, Сесеге деп сынныг — Ак-Хемниң девискээри делгем-даа болза, аңаа турган алды арбанның кижилерин барык төдүзүн таныыр турган мен. Оон туржук, оларның даштыкы аажы-чаңнарын, хевир-сыннарын тус-тузунда дөзевилей чугаалап болур мен. Сагыжымга кирбес, арай ындыгзымаар кижилер база тургулаан, оларны салаа басып санап-даа болур мен. А боттары бөдүүн, эскет чок-даа болза, кичээнгеимни боттарыңче ала-чайгаар хаара туда бээр кижилер база арбын тургулаан чүве.

Дурт-сыны ындыг кончуг узун-даа эвес, ындыг кончуг кыска-даа эвес — өй-тавында бол, эът-ханын тырып, харын-даа

шуткуп каан чүве дег, күдер-шыырак бир кижн база турган. Ынчаарда бичин оолактын — мээң караамга ооң назы-хары арай улгады берген кылдыр көстүр чораан. Ам бодаарымга, үжен хар эгезинде турган кижн-дир ийин. Ооң чоғум адын Шыырап дээр, ынчалза-даа ол чернин улузу ону ол ады-биле адавас — үргүлчү-ле Начын дижирин билир мен. Ооң ол адынга элдепсинер кижн-даа турбаан, канчап ындыг аттыг апарган кижн боор деп сонуургавас-даа чүве. Көзүлдүр-ле хөрлүг-шыырак кылдыр көстүр боорга ындыг ыйнаан деп бодаар чордум. Мөге-шыыраа-ла шын харын: ийн-үш кижн арай боорда көдүрер чудукту чааскаан ооргалапкаш, тавында кылаштап чоруй баар. Терге кырынче ийн кижн бергедежип үндүрер улуг барбада тарааны — чиик көдүргеш, ынаар үндүрүп каар, чок болза, шарыга дижилей чүдүрүптөр. Бир катап малгашка дүже берген инекти, өске улус уштуп чадажып турда таваржып келгеш, ийн мыйызындан ушта сөөртүп келгенин көргөн мен. Ону суг бодаарга, Начын деп шоланы чон черле чөптүг тыпсып каан хире.

Бай-шыдалдыг-даа эвес, анаа-ла аксынга өй каш малдыг чораанын билир мен. Артык чүве чугаалавас, улус аайындан эртпес, топтуг-томаанныг боорга ындыг чүве ийикпе, улустун ындазында ону хүндүлээри аажок:

— Начын ынча дээн чүве! — дижир.

— Начын-биле сүмележип көөр-дүр! — дижир...

Чамдыкта ооң чүгле адын безин улус боттарынга ажыктыг кылдыр адап турганын көргөн мен. Кижилер арага-дарыже шоолуг хандыкшывас чораан ынчангы ол чылдарда безин, хойтап арагазын бичин ижипкеш, эри хайнып, дүржоктаны бээр ийн-чангыс кижилер тургулаан. Ындыг кижилер баштай өг-бүленин иштинге хөделип эгелээрлер. Ынчаарда ам ол өг-бүленин херээжен ээзи уругларын өнезин алгырып кый дээр:

— Э-эй, уруум, дөө аалда Начынны бээр кый деп эккел!..

Ону дыннааш, демги калчаарап турган эзирик кайгалдын эзири чайгаар-ла сергеп, ыды чиде бээр. Ол хевээр-ле удуп каар... Ындыг таварылгаларже шынап-ла келдирип эккелген-даа болза, кижилерге ол хол дегбес: ооң барааны көстүп кээрге-ле четчир. Мырыңай угаан-сарыылын оскундур ижипкен кижн болза, анаа-ла хүлүп каар. Ооң дараазында, ол кажан-даа тенектенмес кижн апар турган... Ёзулуг мөге кижилер — кижн-ге хол дегбес деп чүве ол-дүр ийин.

Начынның Дүктүгбей дээр ылчынзымаар каты ашак чораанын сактыр-дыр мен. Ынчаарда кожуун азы суму төвүнге кандыг-бир улуг тудуг кылыр деп барганда, анаа хереглээр чудук-

тарны тус-тус арбаннарга, өрөгелер барымдаалап, онаап каар турган. Өреге бүрүзү эң эки чудуктарны тайгага шилип туруп кескеш, оон шанактыг аъттарга бадырар. Ол бадыргаш, орук чеже-даа узун, чудуктар чеже-даа халалыг аар болза, айытканы төпке ыяап-ла чедирер. Бир-ле ындыг чудук онаалдазы күүседир дээш, каты ашакты начын эдерткеш, чорупкан чүве-дир.

Тайгага келгеш, чудуктарын шанакка салгылаарынга беткеп алганда, демги каты ашак Дүктүгбей мындыг ылчың чүве бодап алган: «Күдээмни улус — Начын-начып-на дээр, Мөге-мөге-ле дээр, чогуу чүү хире мөге кижил бо, шепеп көөр-дүр, адырам». Ынчангаш шанакты чудуктуң чоон бажынга чыгай чоокшуладып келгеш, сүмелээн:

— Сен-даа, шыырак кижил, чоон ужун сегирип ал, мен ортузун харыылайын, оол. Быра хереглеп чоор бис ону!

Он метрнин чоон, чөвүрээлиг, өл чудуу турган. Шынында быра хереглээр турган болбайн аан, ынчалза-даа чудуктуң чоон ужундан Начыны алган-на, а каты ашак күдээзиниң көрбейн баарын ажыглап, көдүрериниң улуу — дам-на черже дедир базарын оралдажып, ол чудукка баартактангаш чыдыпкан. А Начыны чудукту, ооң-биле кады ында баартактанып алган ашакты дырбаңнады көдүрбүшаан, шанак кырында чудукка таарыштырып каан тускай сыртыктың кертинге чайлыг салып каан. Оон дүште-даа чок айтырган:

— Сенээ кайы хире аар болду, катым?

Ашак арга-чадаарда, овуузунуг мегелээн:

— А-аа богда, ана коргулчун дег аар чудук-тур мон, оол! Ээгилерим кизирт диди ышкаш ийин...

Оон эгелээш, күдээзиниң күжүн ашак шеневестээн. «Берге-ле күш ийин!» деп, бажын чайып олургулаар.

Ол үеде немец фашизм-биле дайын сонгаарга уламчылавышаан турган. Бистиң Тыва, ооң иштинде бистиң сумувус база ол дайын-байлаалыг үениң байдалынга чайгаар-ла хаара туттуна берген турду. Сугаттыг тараа шөлдерин улам элбедири чугула бооп келген. Бистиң Ак-Хемивис ынчангы Кызыл-Даг сумузу-нуң бир чартыг болганда, сураглыг Терезин ховузунче бадырар буга-сумунуң бүгү сумунуң деми-биле кылыр деп барганы ол. Сумунуң төвү — Булуң-Терек суурнуң чиге мурнунда Бижиктиг-Хая деп даг бар. Улуг буга дөзүн ооң чалымнарлыг ийи-биле эрттирер ужурлуг. Чалым хаяларны канчаарыл? Чаза тепсир апаар болбайн аан. Ону чаза тепсирин белеткээри — тоң берге ажылдарның бирээзи болур чүве-дир: төкпээн деринни аңаа төгер сен, төтпээн күжүннү аңаа төдөр сен!

Ломнуң шиш бажын бир кижил чалым хаяның час арнынга

үстүрө тудуп бээр, бир кижги пуд чыгам аар маска-биле кири шаап-ла билир. Чогуур хемчээлинге четкиже, чүс-даа, муң-даа катап тутсур сен. Чалымны дургаар ынчаар үттеп-үттеп, иштинге чаза тевер чүүл ургаш, оон-на былдалаптар...

Бо улуг үүлөгө Ак-Хем араттары база массалы-биле келген. Оларның аразында Начын база бар. Алыс-ла мөге-шыырак кижги боорга, демги-ле пуд чыгам аар масканы тутсуп кааннар. Холдарының, ооргазының шынганнарын кырлаңнады недель иштинде соп келген. Могаар-шылаарын, амыр-дыжын-даа бодаван. Оон ангыда, арбын чоннуң идепкейлии база ындыг турган.

Буга тудуунун улуг чымыжы адакталып турда, оон байыр-лалын даарга эрттирер, аъттар чарыштырар, мөгелер хүрештирер дээн деп чугаа дынналып келген. Ол чугаа Начынның кулаанга база барып четкен. Начын ону баштай тоомчага албаан: улуг үүлени бүдүрген болганда, байырлавайн канчаар деп бодап каан.

Өөрү Начынга санал кириген:

— Чангыс суму-даа болза, арай хайыы черде чурттап турар болгай бис, Ак-Хемивистиң адын камгалап, хүрежип көрзүңзе кандыгыл?

Начын шуут-ла ойталаан:

— А-аа хупура, ужур-тургузур ажылдап каапкан менден чүү үнерил?! Черле ынчаш, хүрежип-даа чорбаан кижги мен!— деп каан.

Бак-чаяанныг, байырлал эрттирер дээн деп медээниң соон ызырты, өске бир чугаа база дынналып келген: ук байырлалга кожа сумулардан база мөгелер чаладып кээр, шупту алдан дөрт мөге болур, а Булуң-Теректиң эң шыырак дээн хоочун мөгезин, ону бодааш, бо ажылга-кириштирбейн, мындаа-ла соодуп-дыштандырып каан, азырадып олулар, ол ам кымга-даа октатпас деп. Ол чугаа шынап-ла дамчыыр, мөге чугаа эвес, ылаптыг чүве апарган. Ону Начын база билип каан. Билип кааш, олуруп даа, чыдып-даа чадап каан. Байырлал ол хүн эртер деп турда, ол хүннүң даң бажында Начын тура халып келгеш, мону чугаалаан:

— Арбан, сумузу-биле чон мынчаар шүүдеп, кара дерин төп, уйгу-дыжын сагынмайн турда, хүрежир-ле кижги мен дээш, чамдык кижилерниң азырадып чыткылаан херээ чүл? Бир-тээ, дарга-бошкалар база оларның-биле бир баг бооп турар чүве болганда, хоранныг-дыр, мен база хүрежир кижги мен, оолдар. Қайы-хире күш кирип алганнар эвес, көөр-дүр. Аалда содак-шуудаам ап алыын деп, мээң адымны база кириптип каар силер!

Ынча дигеш, анаада аътка шаппас боду, ам ынаар — Ак-Хем уунче садырт кылынган.

Өөрү Начынның адын хүреш даңзызынга кииртип каар дээш баарга, байыр-наадымны башкарып турган чамдык кижилер херекке албаан:

— Мөгелер даңзызы шагда-ла четчи берген чүве-дир, шилиттинген кижилер бар турда, бок-сак артык-артык кижилерниң херээ чүү боор — деп, харын-даа-ла шыжыгар болганнар.

Хүрештин эгелээриниң кес кырында Начын бо халдып келген:

— Канчалдынар, оолдар?

— Дарга-бошкалар сан чедишкен дээш талаар ийин! — деп, хөннү багай дыңнатканнар.

Начын ыт чокка содак-шуудаан улам дүрген кеттингеш, көс-баш чокка мөгелер аразынга барып олуруп алган, ооң кады ажылдап турган өөрү база аңаа хей-аът кирип, Начынны хүрешке киирер дугайында негелдезин күштелдирип эгелээннер. Демгилери аргажоктуң кырындан киирип, айын эдерер ужурга таварышканнар.

Алдан дөрт мөгелерниң аразында, даштындан көөрге, кандыг улуг чаагай кижилер чок дээр! Начын оларның аразынга эскет чок, шоолуг эвес кылдыр көзүлгөн.

Хүреш-даа эгелээн. Мөге салыкчылары маңнажып үнүп келгеш, баштай-ла мурнунда дыштандырып алган мөгезиниң (манаа ооң ат-сывын кованнадып-даа канчаар) ады-чолун кыйгырып, эң күштүүн алгап, кажан, каяа, каш катап шүглүп чораанын алдаржыдып шаг болганнар. Ол шынап-ла сураглыг мөге кижиге турган. Буга-шарыны дег мага-бодун көөргеткензиг — туразында, таваар девип үнүп келген.

А Начынны ол-ла дың чаңгыс шола ады-биле кыйгырып үндүрүп келген боордан башка, аңаа немей алдаржыдар чүвези чок болган. Хоочун улуг мөгениң чанынга ол шоолуг эвес кылдыр көзүлгени билдингир.

Көрүкчүлөр аразында оргактыг чугаалар үнгүлээн:

— Улуг мөгеге үндүрүп берген эге чиш ол ышкажыл ала?

— Бо хөөкүй аңаа кайын чем боорул аан!

— Улуг мөгениң эьдин изидип, шуудадырынга херек чүве дир ийин...

Сураглыг мөге каш катап хөме таваргылаан. Ынчалза-даа Начын ол таварышкынарга былдай дүшкүлөп чоруй, ам-на сегиржип алган. Чая соккулаарга-даа шимчеш кылынмаан. Көрүкчүлөр база кичээнгейин сала бергилээннер. Туттунчуп алгаш, кезек шимчегилээннер дег болганда, Начынның оң буду

бирээзиниң майында сирт кылынган, ынчаарда улуг мөге шагда-ла черде барган чыткан! Оон ындыг дүрген канчап черде барганын көрүкчүлөр безин пат кайгаан. Чамдыкта улус сурагылыг мөгеже чайлы бээр, оозу октадыптарга: «Догааш-догааш» ден алгыржыр боор чүве болгай, а бо таварылгада ындыг чүве безин болбаан, шынныг чүвеге ыт чокка чагыртыр ужурга та варышкан.

Начын дараазында онагларын чиик-чиик ажылгылааш, бүзүрелдии-биле шүглүп үнген. «Начын» деп шолозын база төлептиг камгалаан. А боду кара ажылга дадыккан мөге, бо улаада база ол-ла кадыг ажыл-үүледен дыш алынмайн келгеш, шүүп каан!

Чаңгыс хемниң унунга, чаңгыс сумунуң албатылары бооп чурттап чорааш безин ылгажыр чоруктуң өөскүдүкчүлериңге ол болуушкун база бир согуушкун болган чүве.

Оон сөөлүнде-даа кожуун иштиңиң аңаа-манаа болгулаан байыр-наадымының хурештеринге киржип-ле чорду, республикага безин хурежиң чораан чамдык ат-сурагылыг мөгелерге тус-тус черлерге таваржы бергилээш, чайлыг октагылаар болган.

Начынның мөзү-шынарында мээң кончуг экизинер чүвем — оон эскет чок бөдүүнү, хөрээн шаштынып көөргеттинмези ийин. Шүглүп үне-даа бергеш, оон дугайында сөс сөглевес, чүү-даа болбаан чүве дег, ажылдап чоруй баары турган.

АМДАЖААН АДЫГ

Ынчаарда совхозтуң сүт-бараан фермазы Чаа-Хөл өрү — Кара-Дыт деп черге чайлаглап турган. Улуг тайгаларның эдээнде, тудушкак шөл эзим оймаа чер чүве. Чогум-на Чаа-Хөл хемнин кол унунуң үстүү бажы мону таварып баткан. Аң-меңнерниң иштик черлерже чоокшулаवास хевирлерин моон көрүп болур, адыг-мажаалайларның ис-дажынга маңаа таваржып болур.

Бир-ле кежээ совхозтуң үлегерлиг улуг ала бугазы балыг чанып келген: ол-бо мөң эттеринде чара соккулап каан улуг дыргак истери илдең, оон туржук эр хиндиктиг эмни безин чок болган. Шыырак араатанга таварышкан хире, оон башка беленселен чүвеге алдырар ужур чок, дүрзү-түрүзү безин чииренчиг амытан-на болгай!

Ол хире күштүг, ындыг дүрзүнчүг амытанче халдап турар чүү ындыг дидим араатан боор деп сезингеш, ферманың элээн каш эр кижилери буганың келген изин хан барымдаалап дедир истээш чорупканнар. Ийи километр хире черге келирге, аал ко-

бирээзиниң майыында сирт кылынган, ынчаарда улуг мөге шаг-да-ла черде барган чыткан! Ооң ындыг дүрген канчап черде барганын көрүкчүлөр безин пат кайгаан. Чамдыкта улус сураглыг мөгеже чайлы бээр, оозу октадылтарга: «Догааш-догааш» деп алгыржыр боор чүве болгай, а бо таварылгада ындыг чүве безин болбаан, шынныг чүвеге ыт чокка чагыртыр ужурга та варышкан.

Начын дараазында онагларын чиик-чиик ажылгылааш, бүзурелдии-биле шүглүп үнген. «Начын» деп шолазын база төлептиг камгалаан. А боду кара ажылга дадыккан мөге, бо удаада база ол-ла кадыг ажыл-үүледен дыш алынмайн келгеш, шүүп каан!

Чангыс хемниң унунга, чангыс сумунуң албатылары бооп чурттап чорааш безин ылгажыр чоруктуң өөскүдүкчүлөринге ол болуушкун база бир согуушкун болган чүве.

Оон сөөлүнде-даа кожуун иштиниң аңаа-маңаа болгулаан байыр-наадымының хүрештеринге киржип-ле чорду, республикага безин хүрежил чораан чамдык ат-сураглыг мөгелерге тус-тус черлерге таваржы бергилээш, чайлыг октагылаар болган.

Начынның мөзү-шынарында мээң кончуг экизинер чүвем — ооң эскет чок бөдүүнү, хөрээн шаштынып көөргеттинмези ийин. Шүглүп үне-даа бергеш, ооң дугайында сөс сөглевес, чүү-даа болбаан чүве дег, ажылдап чоруй баары турган.

АМДАЖААН АДЫГ

Ынчаарда совхозтуң сүт-бараан фермазы Чаа-Хөл өрү — Кара-Дыт деп черге чайлаглап турган. Улуг тайгаларның эдээнде, тудушкак шөл эзим оймаа чер чүве. Чогум-на Чаа-Хөл хемниң кол унунуң үстүү бажы мону таварып баткан. Аң-меңнерниң иштик черлерже чоокшулавас хевирлерин моон көрүп болур, адыг-мажаалайларның ис-дажынга маңаа таваржып болур.

Бир-ле кежээ совхозтуң үлегерлиг улуг ала бугазы балыг чанып келген: ол-бо мөң эъттеринде чара соккулап каан улуг дыргак истери илдең, оон туржук эр хиндиктиг эмии безин чок болган. Шыырак араатанга таварышкан хире, оон башка беленселен чүвеге алдырар ужур чок, дүрзү-түрүзү безин чииренчиг амытан-на болгай!

Ол хире күштүг, ындыг дүрзүнчүг амытанче халдап турар чүү ындыг дидим араатан боор деп сезингеш, ферманың элээн каш эр кижилери буганың келген изин хан барымдаалап дедир истээш чорупканнар. Ийи километр хире черге келирге, аал ко-

даны хире чер кара девис болган:хайыраканның кызыл-даван кижини дег истери безин тода көзүлгүлээн — ооң-биле тутчуп турганы ол-дур! Ынчалза-даа өлүртпээн — дириг чана берген, маадыр-ла амытан!

Ол чай, адыглар-даа чазыйлаар хире эвес,— кат-чимистиг, үнүш-дүжүттүг болган-на болгай. Хайыракан чүге одар малынче халдай бергенил? Ооң дыштанып чыткан черинче буга боду кылаштай бержик ирги бе? Ындыг бе дээрге, мында адыг чыдыпкы дег чер чок — шаараш эзим ышкажыл. Сөөскеннерлиг шырыш безин элээн ырак көзүлген. Бо тайганың адыглары элбек дээрзи кижиги бүрүзүңге билдингир. Ынчалза-даа мал-маганче халдаар таварылгалар мооң мурнунда турбаан. Кайы хамаанчок халдап-даа чорбааннар ийик чоп. Ужуру билдинмес-даа бол, ол-даа таварылга болган боор деп бодап кааннар.

Ынчанмыже, оон сонгааргы болушкуннар сыр дедир болган: ол-ла Кара-Дыт фермазындан ырак эвесте — тудушкак даглар ажылдыр, Кожай хем чайлагларында аалдар амыр-дыш көрбөстээн. Ыт-куш туда чиртип, мал-маган хоюп-дүвүрөп тура хонар болу берген. Дүвүрээзин ыяал-ла аът кулаа көзүлбес караңгыда болгулаар. Ынчангаш, чогуң үүлгедикчини кым-даа тодаргай көрбээн. Дүүргелери бар кадарчылар дааштап, дүүргелери чоктары — кускуннап, кодан долгандыр от чырыдып тура хонар. А эртенінде бир-ле каража албан көстүр: балыглап каан, чыттыр шаптырып каан, ис чок чиде берген мал-маган бола бар болгулаар. арын-даа кижилерге безин айыылдыг апар чыткан. Чангыс дүне хонуп алыры — чииренчиг, коргунчуг...

Бир хүн ферманың хоочун кадарчызы Буурул ашак инектерни туда кадарып чорда, кежиг черде кара-хаактар аразындан медээжок улуг даг-иргек үне халып келгеш, бир инектин кондаалайынче чангыс каккаш-ла ужур берипкен. Оозун дырбааннады-ла шырыш аразынче сөөртүп кирире берген. Ол болушкун кончуг дүрген, харын-даа-ла карак чивеш аразында болганындан, кадарчы аймаарап калган. Алгырага үнү безин үнмээн, чүгле багай кымчызын чайгылаарыңа өй болган. Боомонгулуг эвес, азыг-диштиг, чаныш-сыныш чок араатанны канчаптар боор!

Бо черинг малчыннарында боо-моңгу эдилээн кижиги барык-ла чок: совхозтуң удуртур-баштаар даргалары, та чүге чүве ийик, ол талазынче сагыш салбас боор чүве. А кадарчы кижиги ынчаар былаадыпкан болза — кадарчының буруузу болур. Бакка кадагалаан, а бакка кадагалаан болганда — төлээр апар сен ол-ла! Боттарының кызып тыптынып алгылааны, дүне сезинчиг апарза — дааштап кааш, ооң сөөлүндө орун бажынга

Ынчалза-даа коданнарже халдаашкыннар соксаваан, кедеп-манаарын демги улустар база уламчылавышаан. А күжүр эрлерниң чугаа-сооттары база арбыдавышаан турган болбайн аан. Кедээшкинниң беш дугаар хонуунда демгилерге Дамбай база бир эштиг каттыжып келген. Ол беш дугаар хонукту Барымдаа малчынның коданынга кедеп эгелээннер. Баштайгы үш кижи ынаар — алаак кыдыында келги дег черинге чаштына бергеннер. А Дамбай демги эжи-биле кажааларны харыылаар бооп, бир черге онгуланып алганнар. Олар черле шору белет-келдиг келген эрлер болган: багай прожекторлуг-даа, шору араалыг боолуг-даа.

Дүгдө-даа, бо-даа чыдар эрлерде, боттарын билдиндирип алгы дег чүве чок — шыпшың-на чүве. Манаашкын мырыңай узамдыгып барган: он бир шак, он ийи шак... Оон кезек болганда, үстүндө аалдың ыттары чиртиледи ээрип эгелээн. Хопуй ашактың дүүргези эткен, алгызы дынналган: «А-аа халак, а-аа халак! Ийини аппаарды, кадай!»

Дамбайның кады чыткан эжи ол бүгүнү дыннап чыда, чөгенип чугааланган:

— Бо-даа ам биске келбес-тир, акый. Ол аалдан алган-даа, оон ойлаттырган-даа ышкажыл ам!

Дамбайның сагыжынга, энир чылын Хопуйнуң адыгга болчуп: «соктап чиир тараалыг эвес, соп чиир инектиг эвес» деп олурганы кире хонуп келгеш, бүдүү каттыра каапкан. А ам кижииниң бодун девидедип турары ол ышкажыл! Оон кожа чыткан эжин аяр оожуктурган:

— Дыка чөгенме, маңаа база келир ужурлуг. Кажараан, туразы улуг араатан болгай, төнчүзүнге чедир манаар херек!

Ынчалза-даа Дамбай база иштинде чөгениксеп, харын-даа удумзурай берген. Уйгузунуң аразында ам бо чыдары аалдың ыттары чаржалаштыр ээрип, мал-маганы шимээрге эгелээн. Чанында кожа чыдар эжи база быктынче аарышкылы кончуг кылдыр үстүрө каапкан:

— Акый, акый, кончуг чүвөң келди-ле!..

Дамбайның уйгузу чаштай хона берген. Коваш кылынгаш, ол-бо көргүлээн — караңгызы дээрге ана үт-ле!

— Прожекторуң кывыс!!— деп, эжин дужааган.

Кыпсы каапкан. Шынап-ла, казыра дег кара даг-иргек барык-ла алды-чеди базым хире черде аймаарап калган, удур көрүп турган. Дамбай ачазының үе-дүптеги алды кырлыг кара боозун шыгаай тудуп четтигилкен: «Удур турган адыг боолавас, бичии-ле доораланы берген болза» деп, четтиклейн боданын-лаан. Ол каш-ла секунда иштинде болган. Мажаалайы, шынап-

ла, салып бээр бодап, доораланып бар чорда, өкпе-чүррэн бодап, мажызын баскан-на... Демгизи кыпсынчыг кылдыр хөректенмишаан, күстүге дүжүп бар чоруй, чангыс черге каш дескингилээн. Оон дүгдө эрлерниң уунче дап-ла берген. Мажаалайның маңнап бар чыдарын көөрге, дукпурланып бар чыдар кара дүргөк, азы ужугуп бар чыдар дүктүг-ары сагындырар! Ынаар, кедегде анчыларның боолары база динцейни бергилээн, ана чаа-дайын сагындырар...

Хамык чүвө намдап, мал-маган, ыт-куштуң шимээни оожургай бергенде, аал коданында кижини артпайн бөлдүнчүп келгилээн. Баштай-ла Сагаяк маңнап олурган:

— Мен-даа са-ла аттым, алдар, ам оон кайын өөнделээр ол!

Оон соон ызырты Адыгбай чугаалап үнген:

— Алаактан үнүп орда-ла көрүп чыттым, силерни баштай боолазын дээш манап чытканым ол-дур, оон башка ында чүү боор, ол-ла черинге чыттыр бериптер-ле болгай мен!

— Ядараан чүвениң хайыраан кежи-ле кончуг болду, шуптувус өттүр адып каапканывыста, үттүг-таар чүвө-ле ыйнаан ол!— деп, Кудурукпай аксынга кирбиже сула салгылаан.

Чүглө Дамбай шоолуг чүвө ыттываан. Бодунуң баштайгы огу чаа дээпкенин ылап билип турган, ынчалза-даа өөрүнүң хөөремикейин билир болгаш, мактанырын күзевээн. Демгилери улам изигленгеш, аът кулаа көзүлбөс мындыг дүмбөй карангыны көрө тура, адыгнын соонче баар чүвө джи бергеннер:

— Ол хире боолаткан чүвө кайын ыраарыл, дүгдө бир оңгарда тырлы берген чыдыр ыйнаан, союп-бузар херек!..

— Ынчаар улуг-тураланмас чоор, ондагайлыг — деп, чамдык кижилер удурланып каапкан.— Чер чырый бээрге болзун, балыг араатан чүден-даа чалданмас болгай!..

Даартагының даң хаязын четтикпейн манап алгаш, истеп чорупканнар. Баштайгы боолаткан чериден эгелээш-ле ханы аргамчыланып эгелээн болган. Ол ханныг ис демгилерни хем суунга кирип келгеш, чиде берген. Ол-бо дилээн — чок! Ындыкы эрикти куду ис кезип баткан Кудурукпай ынаар дөвүн алгырган:

— Кандыг кончуг кажар кулугурул, сугну куду сүзүп баткан ышкажыл, бо үнө берип-тир. Ам шоолуг хан төгүлбезил чоп, сугга чугдунуп каапкан-дыр!

Оортан база-ла истеп чоруп кааннар: бир аякны кешкеш, дараазында шырыштыг борбак арыгже кирген болган. Ол арыгны долгандыр база дөгээлеп көргөннер — ис оон дашкаарлаваанын бодап көөрге, мажаалай ооң иштинде бир-ле черде чыдар

ужурлуг. Анчылар ам база «хуралдап» көргөннөр, түннелинде мынчаар шиитпирлээннөр: борбак арыгның чүк-чүгүнден чыбра кедеп киргилээр, бир кижичерле араатанның пзинин уу-биле чорааны дээр. Анаа Адыгбай боданмайндаа мынча дээн:

— Изинге мен баар мен: бодум база кажараан, боом база шыырак. Халдап-даа кээр болза, бо кош-дүүрге-биле ол эникти ана ийи-даа халытпайн, самдараш кылдыр бериптер мен!

Өөрү арай-ла хоомайзынгалаш, сүме каткан:

— Өлбээн болза, балыг араатан айыылдыг болгай, бир кижиден эш кылдыр эдертп алзынза кандыгыл?

Адыгбай шуут-ла хорадаар болган:

— Кижини чоор мен? Хоочун, билеттиг аңчы ышкажым чүл, мынчага канчап аннап келген деп бодаар силер!

Ам канчаар, айынга кирип кааннар. Адыгбай мажаалайның изи-биле кеденгирлеп чоруп каан. Демгизи изин каш-даа черге будалдырган болган. Адак сөөлүндө сөөскөннөр шырыжынче кирип каан мындыг. Адыгбай ам оон изи-биле үнге эгелээн, «самдараш кылдыр бериптер» кош-дүүргезинге шуут-ла бүзүрөпкөн чораан. Ынчалза-даа сагыш ышкыш чүве кайда боор, шырыштарга шаптыктаткаш, ам мурнунче ырады безин көрбөстээн. Таптыг-ла ынчап чораан үезинде, улуг кара чүвен-даа хөме таварып келген-не, Адыгбай адып-боолап-даа четтикпээн, карак чивеш аразында, кырында келген дег болган — оон ынай чүнү-даа билбес...

Хөрээн өттүр аттырыпканы дүнеки балыынга мажаалай салгадап чораан: ийи холдары улуг-ла көдүртүнмес. Ындыг болганы-ла чаян болган хире — Адыгбайның бажынче чаңгыс чулгуй каккаш, таварып чоруй барган. Катап нугуур харык-шинээ-даа чок болган хире. Ол аразында, өскээртен бүзээлээн өөрү база чоокшулап келген чорааннар. Боолар соннуг-мурнуг эткилээн, а араатан база ынаар күстүгө дүшкөн, ам-на каргыт-кайндыр тынып, ылап-ла өлүп эгелээн.

Ол аразында дөстүнмес Кудурукпай база эрес-дидимин көргүзүп эгелээн:

— Күзээн чүвен ол-дур бе, кончуг дирен! — деп, алгыра каапкаш, өлүп чыткан мажаалайның кырынга чавыдактай олурупкаш, боскундан сегирип алган. — Мындыг кончуг улус боор бис, ам бо боскунче чүве-даа ажырбас сен, бо холдарын-биле чер-даа баспас сен!

Эрлер манаа-ла дүвүрөп турбааннар — Адыгбай эжин сураглап, мажаалайның үне халып келген черинче маңнажыпканнар. Оозу харын-даа туруп келген, ырак эвесте бо эленейнип чораан. Арын-бажын кижичерле арга чок: хан дээрге саалаар.

Ол хирезинде өөрүден декти мурнай айтыры мындыг болган:
— Кончуг энн кайда барды? Ооруунче жиган-биле кири берипкен киж и мен...

Өөрү маргышпааннар. Ырак эвесте ужуп калды деп дын-натканнар. Ынчалза-даа Адыгбай хөй хан чидиргенинден бажы дескинип, ам кээп чүрээ чиктии кончуг дүргедеп эгелээн. Чоорту сөс-чугаазы база үй-балай апар чыткан. Эмиелгеже чедирип бадыпкан...

Артканнары мажаалайын союп-бузуп эгелээннер. Оон көргүлээрге дүнеки баштайгы ок-ла шыырак дээпкен болган. Ол чорук харын-даа чаяан болган: Адыгбайже халдаашкын чиик эрткени ол. Оон башка, коргунчуу-биле төпүн болур турган-на болгай.

Анчыларның дүүргелериниң картель дээр чамдык улуг тараа октары адыгның чүгле кезин өткүлээн болгулаар... Ынчалза-даа совхозтуң чайлагларының барык төдүзүнче халдап, дыка хөй когаралды чедирип, ийи чай дургузунда малчыннарга амыр-дыш бербейн келген араатан узуткаттыган. Хирелиг чепсегленген-даа бол, тус черниң аңчы оолдары боттарының чаагай херээн күүседип кааннары ол.

Район төвүнүң аңчылар черин дамчыштыр «чалаткан аңчылар» чүгле адыгны союп-бузары дооступ турда халдып келгеннер. «Лостарын», «барстарын» туткулапкан, чиик машиназындан дүжүп тура, чугаа мындыг болган:

— Мурнапкан ышкажынар чүл?! Кандыг боолар барыл, бээр көргүзүнер. Чөпшээрелдери бар бе? Мажаалайының кежи кайыл, кежи? Өдү кайыл, өдү?..

Шынында, амдажаан адыгны боттарының бар-ла аргаларын ажыглап тургаш, ужуруп каан бистин аңчыларывыстың бооларында чажырар чүү турган деп? Оң өдү-даа, кежи-даа оларга чугула эвес турган болбайн аан. Оларның кол-ла сорулгазы — амдажаан хоралакчыны узуткаары турган. Узуткап кааны-даа ол.

Оң сөөлүндө чайлаглар тайбынчаан, кадарчылар дыштанган.

Амдажаан болгаш кажараан чаңгыс адыг безин ындыг хоралыг болур чүве чораан. А ол хайыраканны даялаарынга киришкен беш аңчының тус-тузунга ужурашкаш: «Кым өлүр атты?» деп, айтырар болзунарза, киж и бүрүзү боданмайн-даа мынча дээр: «Мен өлүр аттым!» Оларның киж и бүрүзүнүң аксынга бүзүрээр чүве болза, беш киж и — бешти аткан болу бээр! Ол-даа ажырбас ыйнаан: бодунуң адын боду бичии өрү көдүрүптөргө канчап баар боор ала?!

ААЙЛАШПААН

Ак-Хемден — Ак-Туругже көжүп келген бис. Ырак-даа эвес черлер-дир ийин: аразында чүгле бедик арт бар ол-ла. Бо ийи хемнер чону шаандан бээр тудуш чыгыы чурттап чорааннар болбайн аан. Кайы-даа хемнерниң чонундан удур-дедир төрелдежирлер энмежок. Авам, ачамның чоок кижилериниң хей кезин база бо Ак-Туругга чурттап чорааннар чүве. Ынчангаш, амыдыралдын аайы-биле келгенивис ол.

1950 чылдарның ортан үези боор ийин. Чаа өннүктерим тыптып, чоорту немежип, улам-на арбыдап эгелээннер. А аннаар эш-өөрлер база бар апаргылаан. Оон туржук, тус черниң хоочун аңчыларының бирээзи — Дамчай-биле безин өннүктежи берген мен. Узун болгаш мөге-шыырак кылдыр көстүр, дирт кара кижичүве. Боду чугаакыр, кижилерни улуг-биче деп ылгавас — дең эргеге, дөмей көрүп чугаалажыр. Амыр-саам чок каккырып каап чоруур. Ол-даа оон чаңчылы ыйнаан, оон башка оон боскунга чүү-ле илдигип чоруурул аан.

Күскээр кыжын, бир-ле даң бажында кижимнин ындазында эреси аажок шаап келди:

— Че, оол, ынча дыка өг кадарып олургаш чоор сен, бөгүн кезек сывыржыр-дыр, менде ийи чинге аң чөпшээрели бар. Оларын ам кош аргаларда ана курт-ла болдур ийин, үндүр сегиртиптер ол-ла. Ужурарын сегит бажында кижичү харыылаар ыйнаан...

Шынап-ла, хамык ажыл-үүле адакталган бо үеде аалга чүнү канчап олурар боор, амырай берген мен. Ак-Туруг тайгалар эдээнде чер болганда, аң-мени элбек, аннаар черлери мырынай чоок: ожукка пашты тип, сугну кудуп кааш, анаа дүлөр эътти удур адып алыр деп-даа чугаалап болур. Бо удаада арай ырадыр — Кара-Суг өрү чорупкан бис. Ында саргыак дег кырланарлыг, кырлаңнар санында кош аргаларлыг улуг сын бар. Ону база Кара-Суг-Даг дээр. Хоочун аңчывыс Дамчай ынаар айыткаш, шийтпирлей-дир:

— Кара-Суг-Даа кажан-даа куруг турар эвес, аң дээрге мында курт-ла болбазыкпе, моон чалбарыыр-дыр, оолдар!

Аңчының эдеринчилери үш кижичү болган бис: аныяк дарган Намчал-оол, тракторист Кара-оол болгаш мен бодум. Намчал-оол биле Кара-оол черле аннаар-даа, адар-даа эрлер. А хоочун аңчывыс эн үстүкү кош арганың эн-не кол черинге барып олурар болган, мени бар чыда бир-ле ындыг ой оксы черге каапканнар, демги арткан ийи киживис оон-даа өрү чоктап кааннар: бирээзи ынаар бир черге олурар, өскези кош арганы одаштал-

дыр көргүлээр, көзүлзе — боолап үндүрер, азы шуут-ла сегир-тип кириптер болган. Шынгыы дүрүм база доктаадып кааннар: аннар келзе — часпас, олурган черинге шимчеш кылынмас, шимчеп олургаш хойгузупкан ийикпе, азы чазыптар болза — хүнзедир ан сегиртир...

Ол хүн кыржын соок, хаттыг-даа хүн болган. Мени олуртуп кааны ой аксы оон-даа дора! Багай эр боорумга, ат чалап, аң келбес черге олуртуп кааны ол ыйнаан боларның деп, иштимде хыйланмышаан, мунган аъдымны чажырган-даа чүве чок — чанымга тургузуп алгаш, хаттан ыжыкталып, хая баарында сыр өскээр көрүп алган олур мен. Дозовкамны мүн-не октааш, чанымда тоомча чок салып каан чыдар. Ала-чайгаар-ла шырыныкты доңуп олурдум.

Ынаар-мынаар боо эткени-даа дынналбады, сегитчинин үнү-даа үнмеди. Хат дынналдырбайн-даа турду ыйнаан. Ол аразы элээн үр апарган, сегит бажында орар кижиге болгай мен деп чүвени база утуп бар чыткан мен.

Хенертен аъдым кулактары сүвүртүлөш кылынгылааш, ой өрү хереп көрө берди. Бодум база оон уунче көрүндүм: ийи хүлбүс биле бир элик, ойнуң иштин куду маңажып келген хевирлиг, чиге-ле дужумда, ой аксының ындыкы ийинде тура дүштүлөр: аъдымны-даа, бодумну-даа эскерип каапкан кайгап турлар. Черде чаагайты салып кааным боомче харбанайнып бар чыткыжемге, оруун улап, кушталдыр салчы бердилер. Бодум безин билбейн: «А-аа халак, а-аа халак!» деп алгырыпкан болдум. Хейде-ле бодумга бодум хорадап, хомудаарым аажок. Аннар шагда-ла, кажан-даа көзүлбээн чүве дег, чиде бергенде безин карактарымга ол-ла хевээр көзүлбүшаан турдулар.

Элээн болганда, аннарның изи-биле аңчыларым бо чоруп олурлар. Оларның чеме-халазын канчап эрттирерил? Чүү-даа дээр айын тыппайн, аңгадай берген тура, дайза октарым аразында бир шак дүшкөн ок чораанын сакты хонуп келдим...

Кайы ырактан-на чемелеп эгеледилер:

— Аннар сени базып кааптар часкан ышкакжыл?! Корткаш, далып калдың-на ыйнаан? Өл-ал чүвө бадырбадың бе?..

Аннарның тура дүшкүлээн истеринге келгеш, мырыңай дам бардылар:

— Сенээ моон артык канчаар дөгенип бээр чүвөл? Удуп чытканың ол чүве бе азы?..

Чыда өлүр чылан эвес, бар-ла шаамче агартыңдым:

— Боолаан кижиге мен, ок чазылбаан чүве-дир, оон ар-

тык канчаптар кижиге мен?! Холаны шивегей-биле шанчар кижиге мен бе?

— Чазылбайн барган огуң кайыл, көргүс!— деп негедилер.

Демги белеткеп алган огуңу көргүстүм. Төдүзү бүзүрөп көргөш, чөмөлөлдүгү төндүрдүлөр:

— Ол база-ла бодуң багың ышкажыл, шыгыдып алгандыр сен, октарны ынчаар кадагалаар боор бе!

Арга-хорга-биле бир бергеден ынчаар чайладым. Улуг аңчывыс ам база шиитпир үндүрдү:

— Ол аңнар ам Өөдел кожагарының артында барган, оон узудакас ужурлуг. Кол черинге Кара-оол барзын, өске бир черинге Намчал-оол олурзун — дигеш, менче айытты:— Бо кайгал биле мен сегиртип үндүрүптээли, ам хоомай чүвө кылбас эвес бе!

Сактырымга, демги мээң кажарлаашкыннарымны хоочун аңчы билип-даа турган ышкаш ийин...

Узун болгаш чалбаксымаар арганы өрү, бирээвис — кыр сиртеди, бирээвис эдектеди дагжап чоктап олур бис. Арганың мырыңай үстүңгө үнөр чыгап келгенивисте, чангыс удаа дозовка этти. Менден ырак эвесте чоокшулап келген Дамчай аңчы ону дыңнап кааш, артында каттыра каапты:

— Ам бирээ бар эвес бе, Кара дээрге шыырак адар эр болгай.

Аңнарның изин ызырты сүрүп келдивис: кижиге-даа көзүлбөс, арга бажында хөртүктөрдөн эптеп каан бажыңчыгаш турла! Аңнарның истерин көөрүвүске, ол «шивээжигештин» кыйы биле хөмө таварып чоруй барган мындыг. Чүү шаг болганда ол хөртүк шивээ иштинден Кара-оол бо бакылап келди... А Дамчай аңчывыс кылыктанганындан чүнү-даа чугаалап чадап каан. Оон каш улаштыр каккыргылааш, чүгле ынчаарда мынча дейдир:

— Хөртүктен шивээ тудуп алганың-на чаян болгандыр, оон башка аңнарга бастырып каар кижиге-ле-дир сен, оол!..

Ол чүгө ындыг болган деп?

Хаттыг, соок хүн турганың үстүңдө чугаалаан болгай мен. А Кара-оол олурар ужурлуг черинге баргаш, кезек олуруп чоруй — доңуп эгелээн. Чанында даг сиртинин хөртүктөрин көрүп кааш, сагыш аңны бербес ийикпе: улуг-улуг хөртүктөрни оюп, шыдавыже дажыглап тургаш, долгандыр кажааланып алган. Аңнар таптыг-ла оон үнүп келир ужурлуг дээш, чүгле олче шиглээн бичии көзенек база таарыштырып алган. Шили чок дээрден башка, шевер-ле көзенек! Ам аңаа хондур-даа олуруп болур. Ынчаар таалап олурда, аңнары дөө куураңайнып, ки-

жиңче мырыңай хөмө чоокшулап олурганнар. Маннажып чораан аңнарны бичии үттен хараалга киирип чадап каан, мырыңай беш-алды метр келирге боду-даа билбейн, девидеп тура халаан. Ийи караан шиме каапкаш, боозун анаа-ла углай этси каапкан. Даажын демги бистиң дыңнаанывыс ол чүве-дир.

Аңчыларның баштары халайгылаан, омак-сергээ оскундурган. Ынчалза-даа хоочун аңчывыс ыңдыг эвес кижги болган: аң одарынга чеде бергенде — силий бээр, могаар-шылаары-даа чок апаар. Ам база мынча дей-дир:

— Демги аңнарывыс ам Куу-Арысканда барганнар болдур эвеспе, ында ол черниң аңнары база бар. Аңнар ам ынаар курт-ла деп билиңер!

Ооң ол дүлгээзинниг чугаазындан баштарывыс ала-чайгаар көдүрлүп, чугаа-соодувус үнүп келген. Анаада улустун айтышыкынын манаар Намчал-оол дарган эри хайнып үндү:

— Ам дораан олче бараалыңар, аңнарның үнө халчыр хөлээниг черинге мен барып дуй олуруптайн!

Дарганывыс, шынап-ла, хөлээниг черинде — кош арганын кес баалыын кадаргаш олурупкан. Кара-оол сегиртип кирипкен, улуг аңчывыс-биле мен база бир аңгы черлеринге баргылаан бис.

Намчал-оолдун даанган баалыы-даа, боду-даа меңээ адышта дег көстүр болган. Сегитчивис дагжадып эгелээн. Улуг-даа үр болбаанда, демги үш аңнарывыс — беш кылдыр немежи берген, баалык кайы сен дээш үндүлөр-ле ийин... Кеске баргаш, шууштур тура дүштүлөр: дарганның дүүргези арга-сынны чаңгыландыр көң-не диди, аңнары баалыктын аар ийинче чүгле куураш кылындылар.

Дарганывыс база-ла куруглаан олур. Баштай келген өөрүм — аңнарның тура дүшкүлээн чери-биле дарганның аразын базымнаан турлар: он үш базым! Хөөкүй Намчал-оолду чемелеп шаг бооп-ла турлар:

— Холуң сынык бе, бооң ыргак бе?!

— Согур-даа кижги даап боолаптар чер-дир бо!..

Намчал-оол дарган ыт чок. Шаанга киир дыңнап, чурум үрөп каан өөреникчи дег, буланайнып туруп-туруп, пат-ла шыдашпайн барганы-ла ол боор, мынча дей-дир:

— Чоок черге аң боолай албас кижги мен, алдар, чазыптар! Ырак черге өөрөнгөн мен...

Кежээлеп турган эрлерниң аастары хак дээн. Чүү шаг болганда, хоочун аңчывыс харын каттырып эгеледи:

— Аксын көрөм моон! Шынап-ла, чоок черге аң боолай ал-

бас кижини канчаар боор, оолдар... Хөөкүйнү дыка чемелей бербөнер че!

Дыка-ла аайлашпас хүн болган ийин. Ынчалза-даа арыг агаарны мага хандыр тынып, мага-ботту сайзырады маннажыг алганывыс дээш өөрүп чангылап келген бис.

ТАНЫШПАЗЫМ ЧЭЭННЕР

Чурт чуруун көрүп алганда, чамдык улус мээн Тывамны койгун чарнынга бо-ла дөмейлей берген тургулаар. Оларның ол деңнелгезинге таарзынып черле чадап каан мен: көзүлдүр-ле мындыг делгем девискээрлиг черимни ынчаар дөмейлээрге, сагыжымга анчыы аажок — бичии най койгун чарнынга канчап чижеглээрил, хоранныы кончуг ышкажыл! Картада чуруттунган хевири-даа ол болза, ынча дигеш чоорул. Чер кырынга маннаар дугуйларлыг, агаарга ужар чалгыннарлыг амгы шагда безин Тывамны төдү кезип чадап каан мен. А эртем номнарын ажып көргүлээримге, база ындыг чораап: Европаның чамдык сураглыг дээн 3—4 хире күрүнелерин безип Тываның девискээринге сыныр суптуп болур! Ону суг бодап көөрге, делгем-нс оран бо.

Оон-биле кады элдепсинер чүвем база бар: бодумнун безин төдү кезип чадап кааным бо хире делгем девискээрлиг черимниң ол-бо булуннарында чээннеримнин көвүдээни болгай. Каяа-даа чоруурумга ындыг чээннерим бо-ла ужуражып кээр апарган мындыг чүве бо. Олар колдуунда-ла аныяк, кара-кара эрлер болгулаар.

Чамдыктарынга бир хоорайнын кудумчузунга уткужа бергилээн дижик мен:

— Таакпың, одуң берем, даай!— дээрлер.

А бир чамдыктары кайы-бир садыг эжиннге:

— Ынча көпектен дузалап көр, даай — деп дилээрлер.

Автобука чоруурумга, өскези шуут-ла мынча дээр:

— Сен арай соңгаар, дөө ол хостуг олутче чоруй бар аа, даай, сээң орнуңга мен бо кижин-биле хөөрежийн деп...

Улус аайындан черле эртпес кижин мен. Оон кадында, демги эрлер — чээннерим база бооп кээрлер. Шыдаар шаамче дузалап, олудумну безин чайлап берип чоргулаар мен. Баштай «даай» деп чылыг, чымчаа-биле эгелеп алган хирелеринде, оларның аайынга чамдыкта кирбейн баарымга-ла боор, хыйланып үнерлери база бар апар:

— Өөдежок, харам кижин-дир сен, даай! Менээ бир черге таварышпас эвес сен...

Олар ынча дептерге, чиктиим кончуг болу бээр: кижиге бир хүн бар, бир хүн чок-даа тургай-ла, барып-барып кижиниң чээннери болур улус ынча дээрге хомуданчың кончуг чүве чораан. Ол байтыгай, менээ хамаарышкан чээннер бүгү Тываны шыва алган турда, оларның даайы мен — дың чангыс-ла болгай мен! Чежезинге чедиштир дузалап шыдаар ийик мен.

Чамдыкта пат-ла бужурганган-даа чоруур-ла мен; авам кандыг кончуг хөй кады төрүп каан чүвелерлиг кижини боор дээш аан. Чүге дээрге, мындыг чүвени ылап-ла билирим аргажок: авамның кыс дунмаларының уруглары, азы менден биче кыс дунмам уруглары мени даай дээр ужурулуг, олар мээң чээннерим болуру ылап. Ынчангаш ол эрлерниң авалары мээң ындыг дунмаларым туржуктар ирги бе? Мынчага бо бүгү төрөөн чүвелеримни канчап билбейн чораан кижини боор мен? Ону дазылынга кирип төөгүледип алыр улузум ам чок — авам боду-даа, ачам-даа шагда-ла «кызыл-дустаан». Ооң ужун, чээннеримниң көвүдээнинге пат-ла эедереп чоруур апарганым ол. Ийет, харын, арай деп-ле «даайлап» чораан оолдарны ойладыр-сывырар эвес. Ынчалза-даа чамдыктарының элдептеп чоруурлары кончуг боорга, хейде-ле ыядып сагышсыраар, харын-даа-ла бужурганыр апаар чүве-дир ийин. «Бак төрелдерден — хары кижини дээр» деп үлегер домакты чүүлдүгзүне-даа бергилээр мен.

Бир катап Кызылга чораш, эртем-сургуулу шыырак, орус-даа, тыва-даа дылдарны чарт билир дунмайга ужуражып, чугаа кадында — Тывада чээннерим көвүдээнин, оларга дың чааскаан дузалап күш четпейн бар чыдарымны, ындыг боорумга оларым менээ эпчок чаңнап туруп бээрлерин муңгарап төөгүдүм. Кижим мени кичээнгейлиг дыннап-дыннап, билирим-не каш төрел-дөргүлдеримниң кайда-кайда чоруурларын айтыргылады. Оон кезек боданып олура, хенертен тадылады каттырып-ла эгеледи. Шаанга кирип каттырып алгаш, ам-на чугаалай-дыр:

— Кончуг мелегейни мени! Шынап-ла хан төрөл чээннериниң боор деп бодааш, сени байысаап орбадым бе! Тыва дылын чедир билбес «чээннериниң» ынчап олураң ол ышкажыл! Орус дылда «дядя» деп сөс бар, ооң утка-шынарын тыва дылга аңгы-аңгы ажыглап болур. Демги сээң хөөкүйлериң ооң «даай» дээр уткалыг очулгазын аза-соора доктаадып алгаш, ажыглап чоруурлары ол ышкажыл! Сөстү согур ёзу-биле ажыглап деп чүве ол-дур. Ужурунда болза, демги чөгенчиг «чээннериниң» ол дядя деп чаагай сөстүң тыва дылга бир янзы дынналыр «акый, акым» дээр уткаларың сеңээ хамаарыштырар ужурулуг турганнар-дыр ийин ала. Ынчангаш ам хомудаан херээң чок, ол диленчи «чээн-

нериң» катап таваржып келзе, хаайыңга-даа какпа. «даайы»-даа болба...

Эртем-билии шыырак ол дунмамның тайылбырлаан тодаргай чугаазын дыңнааш, эктимден аар чүьктү андара идипкен чүве дег, чиигеш кылындым. «Даайлап» чоруур ол «чээннерим» боттарының мелегейзимээр чоруун боттары-ла көскүлендирип чоруур-дур эвесле деп түңнелге келдим.

Ындыг «чээннерге» ам бүзүрестезен мен. Каржы-хажагай, каракка чаржынчыг диленчи «чээннерниң» чоор боор. Боттарының ёзулуг төрелдерин боттары тыва бээрлер ыйнаан!

Вячеслав ТИМОФЕЕВ

ХОНУКТА ЧАҢҢЫС КАТАП ЧЕМГЕРЕР...

Мээң кады ажылдап турар эштерим мынча дижир чүве:

— Сен, Сеня, ол Белугинни кижги саыыңга албайн көр, сааскан ышкаш чүве болбазыкпе, билир ышкажыңгай. Шалырааш-даа болза кем чок, улус аразыңга шымбай. Номчаан чүвези хөй, шуптузун билген чоруур суг-суг дээш аан.

Мындыг таварылга соонда Белугинге ажынып эгелээн кижги мен. Хоолгачы Зина Баяндина ашакка баар дээш, бистин конструкторлар килдизин кудаже чалаан. Тос-тостун соогу турза-даа аажок кыскан бис: дириг чечектерден аңгыда бөлүглежип тургаш аткаар каар ооргалыг чаа орун садып берген бис. Белугин эмискик белекке берген. Бир эвес ол дашка көдүрбээн чүве болза, ол анаа баштак кылдыр эрте-даа бээр турган. Белугин мынча дээн:

— Бөгүн Зинаның онза хүнү, байырлалы-дыр, ынчалза-даа душтукка бүгү талазы-биле кажыыдал-дыр.

Душтук каттырып каан: кажыыдал эвес база байырлал-дыр деп. Ынчалза-даа Белугин оожургаваан:

— Душтукка кажыыдал болур ужуру чүл дээрге, чоннун херэежен кезээ агрессчи болурунда. Ол чүгле херэежен чонга эвес бүгү дириг амытаннарга хамааржыр. Чижек кылдыр насекомнарны, тодаргайлаарга, ымырааны алыылыңар. Кыс ымыраалар ызырар, эр ымыраалар — ызырбас. Душтук кыс ымыраа бир ка-

тал куда самын танцылаан соонда чеди эр душтукту сырыпкан дээр чүве. Бо-дур ийин.

Зиначка ыглапкан.

Душтук серээ-биле торт кескиндизин илдиртип алгаш, катезиниң аар өртектиг платъезинче ышкынган.

Зинанын акызы «Урал рябиназын» гармошкага ойнай бергеш, байдалды өскерткен. Шимээн кадында бирээ-бирээни чооглапкан бис. Зинанын акызы ийи-бирлепкениниң соонда Белугин-биле содаалажыр дей берген.

— Мен ам ооң ырмазын сыптайн дээш! Кайыын тыптып келгени ол ооң? Ымыраа-сээк дугайында чулчуруп чүзүл — деп, ол алгыра-дыр.

Душтуктун төрелдери эзирик кижини дашкаар үндүргеш, сериниң черге оожургадын алганнар.

Белугин база дүржоктанып, бодунун хөйленин чара сол турган:

— Бүдүүлүк чүвелер! Баштак билбес. Мен сеткилимниң ханызындан чыылган чонга чугааладым, менээ чудуруун көргүзүп де! Бүдүүлүүн...

Бистин килдизивисте хөглүг чон чыылган. Апрель бирээде «белек-селек» үзүлбес. Кичээнгеилги чорбааже хоржок. Белугин апрель бирээде телефонну сегирип алгаш, думчук аржыылы-биле данзаны дуглай сал-ла хааштап эгелээр:

— Цыбиннерниң квартиразы бе? Марь Ивановна, силерниң уруунарның уруун даштыгаа калчаараан ыт ызырыпкан-дыр, хемчээн алынар. Кым чугаалап тур? Завертайло-дур ийин. Хем-чегден алынар че.

Белугин караанын чажы төгүлгүже каттырар: чемшепти ыш-каш, ам маннаптар!..

— Сорокин бе? Экин, эш Сорокин. Силерниң-биле чуртталга бажыңнарының эргелелинден Забегайло чугаалажып тур. Таарымча чок чүве чугаалаар апарган-дыр мен: силерниң бажынынарга өрт чүү-хөө чүвөөнерни арыдыпкан-дыр. Телевизорну база. Эртен илиирни өжүрбээниңер ол бе?..

Белугин хандырылга килдизинге кедеп чеде бергеш, Сорокинниң далашкаш тонунун чединче холун соора суп, столун долгандыр ээргийиш ышкаш тырыкыланып турганын, коридорлап «өрт!» деп алгырып бар чытканын көрүп турар.

— Мишка, соксат, чүрээ багай кижидир.

— Ажырбас, салгынга кактырып алзын, бажыңы ырак эвес чүве.

Буруңгу хүн Белугин-биле кинотеатр чанынга ужуражы бердивис.

— Степка Прокудин эзириктер сергедир черже кире бергенин дыннадын бе? Кадайынга телефоннаан мен де. Ашаан бажында бе? Чок, деп. Чок болбайн канчаар, ол автобуска бастыргаш, солагай холун үзе бастырып алган болбазыкпе. Кадайы хөөнейни-ле берди.

— Маңгыс-тыр сен, Мишка!

А ооң хидилээри дам-на баар:

— Адыр, ам-даа дынна. Чартык шак болганда база катап долгадым. «Ашаан чок бе? Буруудатпайн көрүңер, немээр чүве бар: холундан ангыда бодун база үзе бастырган кижидир». Кара баар кадар!

Хөңнүм булганы берген. Көөрүмге чанымда шагдаа эртип бар чор. Мен тургаш:

— Бо калуурну тудуп хоругданар, бо дээрге нитилелге хоралыг кижидир, ындыгларны кара-бажыңнааш, эвээш чемгерер болза эки боор.

Мишка бар шаг-биле тадылады каттырды. Ол шагдаага чедергеш, дружинник шынзылгазын көргүзүп, аразында ооң-биле бир-ле чүве дугайында сымыраныштылар.

Мен эгиннерим кыскаш, кинолаар деп барганымда, шагдаа мени доктааткаш, мээң соомдан чоруп олур дидир.

— Адыр анарам, мен киноже озалдадым.

— Шоолуг эвес кино чорду, чидириг чок — деп чугаалайдыр.

Ол аразында Мишка арлы берген.

Мени машинага олурткаш, салбырга эккелди. Постуда шагдаа дежурныйга илеткеди.

— Бо хамааты психиатрия эмнелгезинге эмнедип тургаш, чоокта чаа үнген хирезинде ам база улусту кара-бажың-биле коргудуп чоруур апарып-тыр. Шуптузун кара-бажыңнаар дээш туруп бээр. Ынчангаш хонукта чаңгыс катап чемгерер дээр. Мен бодум дыннадым. Ону дружинник Белугин туткан.

...Психиатрия эмнелгезинде олур мен.

Мени маңаа эккээрге, мен шупту чүвени бирден бирээ чокка бижээш, профкомче бижип кириптер дээш саазын дилээн мен. Моон үнүп-ле алза. Хамыктың мурнунда Мишка Белугиниң ырмазын сыкпаан шаамда амыравас мен, а ооң соонда канчаар чурттаарын бодаар мен.

Санитар кыдырааш саазыны эккелгеш, эжик артында бир-ле кижиге чугаалайдыр:

— Оожум хире кижидир. Дораа романдан эгелээрин бодаарга, Лев Толстойну азы Бальзакты өттүңер боор.

СОЛАГАЙ ТАЛАКЫ ЧААКТЫҢ ЧАЖЫДЫ

Коллективтин ниити хуралына ажылдын стилин үндезини биле өскерткеш, кыска хуусаада күш-ажылды эртемге үндезилеи организаастаарын шиитпирлээн. Бухгалтериядан эгелээн.

НОТ инженеринге томуйлаткан аныяк специалист Римма Синяя чалгааранчыг канцелярия амыдыралына чаа чүүл киирерин саналдаан: соңгадан дегген хүн херели ажылдакчыларның эгиннерин ажылдыр дүжүп турар кылдыр столдарны таарыштыр салыр деп.

— Бистин үевисте бүгү чүвени ынчаар кылып турар чүве — деп, ол бодунун бодалын тайылбырлаан.

Ол үеден эгелээш өрээлдин азынга он ийн чыл иштинде бодунун ажылын кылып орган кол бухгалтер Григорий Васильевич Рябчевскийнин хилинчекке таварышкашы ол. Хүн чырыынче ол чушкуузун дөгөй бээр билек, Римма чугаалаан:

— Арныңар канчап барды, Григорий Васильевич?

Улус шуптузу Рябчевскийже көре берген. Тывынгыр Мария Ефимовна Стачкова кол бухгалтерге көрүнчүк сунган.

— Онза чүве-даа чогул — деп, арнын кичээнгейлиг көргөш, Рябчевский харыылаан.

— Ынчаар эвес, хүн чарыынче эргилип алынар. Көрдүнер бе? Солагай талакы чаак хүлер өңнүг, а оң талакызы — куу чүведир — деп, Мария Ефимовна чугаалаан.

Рябчевскийнин салаалары дериде берген. Солагай талакы чаагы шынап-ла оң талакызындан ылгалдыг болган.

— Ол дээрге рак-тыр — деп, Мария Ефимовна шыңгыы чугаалаан, чүге дээрге ол маңаа үр ажылдаан болгаш улус ону дыцнаар турган. — Артында өзүп оран. Кеш адаанда пигментилер мөөңнеттине бергени илдеңдир. Чаагынар чымылавастыр бе?

Рябчевский хенертен чымырткайнып турарын эвес, а солагай талакы чаагы сооланайнып турарын эскерип каан.

— Бир чүве бар-ла хире-дир — деп, ол химиренген.

Чартык шак эрткенде кол бухгалтер терапевтиге чеде берген.

— Чүнер аарып тур? — деп, эмчи айтырган.

— Рактай бердим, эмчи.

Секпилденчек арынныг арганзымаар уруг кайгап, эриннерин дарбайткылаан. Ол Григорий Васильевичини шинчээш, кожасы кабинетке баргаш, дуржулгалыг эштер-биле сүмелешкеш, шыңгыы чугаалаан:

— Анализтерни дужаагаш, рентгенге тырттырар силер.

— Рентгенниң херээ чүү боор, доктор? Барып-барып хөректи! Мээн солагай талакы чаагым аарып турар чүве-дир. Аарылар мөөннеттинген дээр чүве бе... Ылаптыг демдек.

— Силер эмчи эртемниг силер бе?— деп, эмчи айтырган.

— Ол чүү дээринер ол? Мен бухгалтер кижин мен.

— Аарыңарны канчап билип алдыңар ынчаш? Специалистин сүмезин дыңнаңар.

«Практика эрттирип чоруур уруг болгай аан. Шоолуг билир чүвези чок»— деп, Григорий Васильевич хорадап боданган.

Эртенінде ол өске эмчиге бижидип алган. Аанайтканың — демги-ле сүмелер болган. «База-ла шак ындыг, чүгле сынзыы аажок хире»— деп, ол эмчиге чораанын түднөп каан.

Эмчи шинчилгези чүнү-даа көргүспээн, Рябчевскийни оожургадып кааннар: кандыг-даа чигзиниглиг демдек чок деп. Ынчалза-даа Григорий Васильевич дүжүп бербээн:

— Доп-дораан мени эмнээрин негеп тур мен!— деп, ол изигленген.— Пигментилер өзүп турар! Миртчигер ыжыксымаар.

Шугулдаан эмчилер медицинаның өөредилге номнарын ашкылап, ол таварылгага хамаарышкан чүнү-даа тыппааннар. Адак сөөлүндө берге аарыг кижини нерви эмчизинче чорудупканнар.

— Пигментилер мөөңнежип турар дидир силер бе? Кым-даа силерни тоовас болган деп де?

— Ийе, доктор. Специалистер бис дижир хирезинде диагноз безин салып билбес.

— Аарыыры кайы хире-дир?

— Дүжүмде сырбаш кынныр-дыр мен, бурунгу хүн караам тыртып турар апарды. Силерге мен дорту-биле чугаалаайн: аарыг өөскүп турар-дыр.

— Силерге мен йод-бром холуур ваннадан бижип берейн. Оожургадыр боор.

Эмнелгеге бухгалтерниң солагай талакы чаагының чажыттарын эртем ёзугаар илередип турар аразында Григорий Васильевичиниң чангыс черде кады ажылдап турар өөрү кара эмбиле эмнедирин аңаа сүмелээннер.

— Силерниң аарыңарга бо черниң эмчилери күш четпестир. Оларның билир чүвези бар эвес. Рак чок деп чүзүл? Чажылары ол-дур! Оларга — бир бухгалтер эвээжээрге-даа, көвүдээрге-даа дөмей-ле. Мээн билirim бир шываганчыда кандыг-даа аарыгны эмнээр оьгтар бар. Доп-дораан эмней шаап каар — деп, Мария Ефимовна палырады чугаалаан.

Ол чугаа соонда Рябчевский хүндүс безин сырбаш дээр апарган. Ол шеверленир өрээлге баргаш, дуй дүкчүттүнүпкеш.

неделя мурунда садып алган көрүнчүүнче көрдүнүп-ле оорар. Көргөн санында-ла чаагы улам долбанналып бар чыдар ышкаш көстүр. Кол бухгалтерниң уйгузу келбестээн, арыпкан. Чаагы коргулчун дег аартаан, Рябчевский бодаарга, удавас төнчүзү келир кылдыр сагындырган. Удавас ооң арынга оюлганнар тыптып кээр, бүгү мага-бодун бүргей бээр дээрзин анаа Мария Ефимовна бүзүрөткөн. Чурттаары коргунчуг апарган, ынчангаш Григорий Васильевич оът-биле эмнээр шуваганчысы тыппайн баргаш, тус черниң эмчилеринге идегелин оскунгаш, найысылалдың бурганынга баар дээш акша-хөрөңгизин чыып эгелээн. Чоруурунун кырында турда йод-бром болгаш чаагай чыттыг үнүш холаан вапналар соонда караа тыртыжаннаваस्ताан, ынчангаш кол бухгалтер кеш аарынын эмчизинге баар болган.

Кабинет эжиин ол бүзүрөл чок арта баскан.

— Силерниң хүнге додукканынарны элдептин. Каяа силер бир чаагынарны хүнге хүрертип алганыңар ол?— деп, эмчи аарыг кижиниң арнын топтап көргөш, кайгап каан.

— Мен дашкаар шоолуг үнмес кижин мен — деп, бухгалтер химиренген.— Бажыңдан — ажылга, ажылдан — бажыңга баар.

— Автобустаптар бе?

— Колдуунда чадаг... Хүнге хүрере бергени ол-дур аа?— деп, бухгалтер идегеп айтырган.

Аарыг кижиниң кайда чурттап, ажылдап турарын биле салла эмчи сөөлгү диагнозун салган:

— Солун таварылга-дыр.

Ол саазынга бичии схемажыгаш шыя тыртып алгаш, улам-чылай-дыр:

— Көрүнер даан. Эртең ажылче бар чыдырынарда хүн чээрби минута иштинде солагай таланарны чырыдар, а чанын бар чыдырыңарда — оң талазын. Ынчаарга силер чанарда дедир углуг чоруур болганыңарда хүн база-ла солагай талакы чаагынарны шонар болбазыкпе. Силерге рецепт берген херээ чок деп бодай-дыр мен. Агаарга үр чоруурун оралдажыңар, эттине бээр силер...

«Рак дугайында аас этпээним эки болган-дыр»— деп, кол бухгалтер кудумчуга оң талакы чаагын хүнге дөгөвишаан базып орган.

«МЕНЭЭ ИДЕГЕП БОЛУР»

— Чүве дыннадын бе?— деп, дүштеки чапсар үезинде хаңдырылга ажылдакчызы Пятаков менден айтырды.

— Чок, дыңнавадым — деп харыыладым.

Пятаков аайын тыппайн барган, мен оон айтырбаан-даа мен: үш-үдүрүм чүве чугаалаар-ла ыйнаан ол, хоп-кочуга хөн-нүм чок. Ынчалза-даа Пятаков сеткилин тө кааксап-ла тур. Хевирини чоок эштериниң аразынга (бистиң трезивисте ындыг бөлүк бар) ээлчеглиг солун медээ төрүттүнгени ол.

Солун дыннадыг хап иштинге сынмас, ол девидедип, бүзүрелдиг кижилерге чугаалап бээрин негей бээр. А тресте улус менээ бүзүрөп болур киж кылдыр санап турар.

— Чугаалаптайн бе?— дээш, Пятаков доктаавастаан. Солун чугаа ону көс дег оя чип, дер-буска чедирген.— Чүгле кымга-даа чугаалап болбас. Дугуруштувус бе?

— Ынчанмайн канчаар!

— Кол технологту илгеш октаптар деп барган-дыр. Хуралга даргаларга удур айтырыг көдүргенин сактыр-дыр сен бе?.. Менээ секретарь каксы чугаалаан. Че, көрдүн бе, чугаалавас сен. Черде ынчаш мен сенээ чүнү-даа чугаалаваан мен, билдин бе?

— Силер мени билир-ле болгай силер, Геннадий Иванович.

— Сээң шынчыңга идегээр мен.

Пятаков ооргамны чассыды суйбавышаан, хөрээ ажый берген чорупту...

— Кандыг чүве турбас дээр, таныш — деп, чогаадыкчы чораш, ам рационализация талазы-биле инженер Меренюк чедө хонуп келди.— Чай кадында пиво пактай каапкаш кээрге, сээң орнуңда киж танывас эш айтырттынып орар боор-дур. «Чүү айтырыг ужун чор силер?» деп.

— Чүү болду?— деп, мен айтырдым.

— Чүл, дыңнавааның ол бе?

— Чок — деп мегелепкеш, арным хуула берди ышкаш. Эгенмес арга чок: ындыг чүвеге мени школага-даа, бажынга-даа өөрөтчик бе? Чүгле шын чүве чугаалаарынга өөредип чораан. Оон аңгыда сөглөөн сөс — керткен ыяш деп чүвеге база өөрөткен. Ам кээп ийи чарлып: Меренюкка шынын чугаалаарга, Пятаковту бакка сугар апаар...

— Мен сенээ бир чүве чугаалаайн — кайгай бээр сен — деп, чаа чүүлүн менээ бир дугаарында чедиргени дээш өөрүп, Меренюк мурнун булаажы берген.— Кол технологту дүжүр шаапкандыр. Үнериниң дузаламчызын безин бербейн. Оон орнуңга эргелелден бир бичии оол олуртур джир чорбады бе. Кымга-даа чугаалава. Дугуруштувус бе?

— Бүзүрээр сен.

— Ындыг-дыр. Мен сенээ кымдан-даа артыкка идегээр мен. Че, ындыг-дыр.

...Ол хүн адак соонда кол технологтуң дузалакчызы Яша Львовский менээ чажыдын илереткен. Яша аажок бодун туттунуп билир болгаш чаа чүүлдерни ылавылап хынап алгыже чүве ыттавас кижн. Яша конфетаны соруп, бажы аараанынга хомудай-дыр. Ырактан эгеледи.

— Чаа чылдан эгелеп шалыңны немээр дээр-дир.

— Чүү-даа дишкей-ле. Апрель бирээниң баштаа-дыр ол.

— Шынап-ла. Ийет-ийет — дээш, Яша ыт чок барган, оон хенертен шиитпирлини-биле соп дүжүргөн.— Бистиң аппарады-выска чаа солуушкуннарны билир силер бе?

Мээң бажымга бир бодаал кирип келди: технолог дугайында чугааны ар-сарыг хүннү бадыр дыннап келдим деп Яшага миннир. Ынчаарга Яша кым менээ ону чугаалаанын айтыртынып-ла эгелээр. Мен шынчы кижн болганымда шунту чүвени тө каап-каш, өске эштеримни бакка сукканым ол болур. Оон соонда Геннадий Ивановичиниң азы Меренюктун арнын канчап көөр кижн мен?

— Бир-ле дугаар дыннап тур мен — деп, чаңгыс эвес удаа мегелээш, арным кызга берди, чүге дизе школага өөренип алган чүвем сактып келгеним ол.

— Ийет, ийет. Мээң кол технологумну дүжүрери ол. Ындыг херек-ле-дир. Чанза эки боор — дээш, Яша туруп келди.— Ажыл хүнү төнгөн-дир. Илья Силыч, силер бир эвес... Чок-чок, мен силерге чүнү-даа чугаалаваан мен. Силерниң ак сеткилдиинерге идегээр мен. Чүү-даа турза...

...Шынчы кижн болуру берге-даа болза, черле ынчаш менээ идегеп болур: мен кымга-даа чүнү-даа чугаалавас мен. Ынчангаш шын кылганым ол, чүге дээрге кол технологту кол инженерниң орнунче шилчидипкен. Ол мээң дорт чагыртыр даргам апарган. А даргалар аксы байбаң кижилерге хөңнү чогу билдингир болгай.

Ондар ОХЕМЧИК

ҮЗЕР ИНЕК

Үзер инек
Кажааларны ажыр шурап,
Қараңнадып чедип келгеш
Үстүү ферма даргазынче
Үзе кайгаан.

Шеминин бо фермазында
Чеже тонна сиген барыл?
Меге саннар киирип турган
Мээң даргам харыылам дээн

Шывык туткан даргазын ол
Сыындыра берип тур он.
— Чоондуң малым?— дидиртизини
Чоогадыва шеливиткен.

Чагы кеткен чалгаа дарга
Чагган харже шымны берген.
Молдуруун сый дүжер часкаш,
Моорап, далып кезек чыткан.

— Чаңгыс хөпээн сиген бөлбээн
Чалгаа даргам бо-ла-дыр — дээш,
Буга база кылыктанып
Бургурадыр бустагылаан.

Шугулдаан мал келген дораан
Чуура моннаар чыгыы болган.
— Үзүлген-дир, силос чок — деп,
Үзер инек мөөреглээн.

Үш чүс ажыг саар инек
Үглөп келгеш, шүжүлөшкөн.
Мыйыстар аа дегген соонда
Мырынай-ла дүндүүштепкен.

Ажыл чылзыр бригадир
Арай деп-ле миннип келгеш.
Хөөнейндир ишкирнигип,
Хөрөк-чүрээн сыйбап орган.

ХАВАННАРНЫҢ КҮЗЕЛИ

Чаа чылда чүнү күзээр?—
Чаглыг эъттиг, семис-шыырак,
Каш янзы чемнер чооглаар
Хаваннар бооп артар дээн бис.

Ээлеривис Чаа чылда
Эде-хере тургустунуп,
Каша-кадыын харамнанмайн,
Хаваннарга салыр болзун.

Эргим ынак ээлеривис
Эъттиг-чаглыг хаваннарнын
Кадыг ширик андазыннаар
Хаайларын каргавазын.

Багай чүве хөй-ле харын:
Малгаш сүзер оовус кончуг.
Каап берген хамык чемни
Хаванзыг-ла арыдар бис.

Арат-чонга күзеливис —
Ажыл-агый бүрүзүнге
Эштеривис хаваннардан
Эндере-ле өстүрзүннер.

Хаван эьди элбек болза,
Каас, тодуг болур силер.
Чагларывыс дузап алгаш,
Садыгларга делгээй силер.

БЫЗААНЫҢ ҮНЕЛЕЛИ

— Чудангы-ла кулугур — дээш,
Чуданны мээ кудар-дырлар.
Эмер ием эмзирбеске,
Элей бердим, хилей бердим.

— «Чаш бызаа хоржок» дигеш,
Чарбаны мээ бербедилер.
Эртең, кежээ эмиг сүдүн
Эмискиктээр, эки-ле-дир.

«Хөрээ багай хөөкүй-дүр» дээш,
Хөглүг эмчи маннап кээр-дир.
Чассыды каап, суйбап чоруй,
Саарымче сыкыртыр-дыр.

Кажавыста чылыг боорга,
Хаарыктап удуур-дур мен.
Чудан ишкеш, караам чырып,
Чугааланып турарым бо.

Турар кажаам арыг-силиг
Туруксанчыг, хөглүг-даа де!
Чырыдып каар сайгылгаанныг,
Чыдынымның чымчаан көр даан.

Суук, чөп чок чудан бээрге,
Суксааш канчаар, ижер-дир мен.
Өзүп орар бызаа меңээ
Өске чемден бээрлер болза.

Чылдар болгаш кижилер

ҮЖЕН ЧЫЛДАРНЫҢ СОЛУННАРЫНДАҢ

Хертек Анчымаа — баштайгы тыва херээжен шүлүкчүлөрүнүн бирээзи.

Чоннун кадыг-берге оруун бодунун солун амыдыралына Х. А. Анчима-Тока сактыышкыннарында бижээн. Чөөн чүк улустарынын Коммунистиг университетин дооскаш, Тывага болган революстуг чаартылгаларга ол идепкейлиг киришкен. Аревэ ТК-нын чырыдыышкын килдизин эргелекчилеп тургаш, ырак булуннарга аъттыг барып чедип, аныяктарнын амыдыралы-биле таныжып, оларны кижизидеринге төлептиг үлүүн кириштирип келген. Сураглыг партия, күрүне ажылдакчызы, эвилел ужур-дузалыг персоналдыг пенсионер, бодунун үезинде тыва күрүненин президентизи, кайгамчык ажыл-ишчи болгаш демиселчи Хертек Амырбитовна чээрби харлыг кыс тургаш, ханы уткалыг хамааты аянныг шүлүктөрүн бижип турган.

Х. АНЧЫМАА

*АРЭ 6 дугаар
Улуг Хуралына келир
төлээлерге сагындырыг*

*Арат чоннун ажылынга
Аревэчилер адыгжы бис.
АРН, чазак шнитпирин
Алдаг чокка күүседиили!*

Бежен кижн бүрүзүндөн
Бир-ле төлээ чедип келир.
Беш-ле муннун аревэден
Бир-ле чүс төлээ келир.

Алды дугаар Улуг Хурал
Ажылывыс түнневишаан,
Аарыглыг чүүлдерни
Андара ширбиш аштаар хурал.

Аревэнин төлээлери
Ажылыңар түнневишаан,
Азыгланчак четпестерни
Арыгланар, узуткаңар!

Эргим эштер, хөй-ле төлээ
Эренгейлээн херээ-ле чок.
Эки санал берзинерзе,
Эрес доктаал оон-на үнер.

«Боор он» деп сөс-ле-биле
Бодуңарны булгавайн,
Болур санал берзинерзе,
Боттуг доктаал оон-на үнер.

Улус төре серемчизин
Улам өрү бедидерде,
Угаал четпээн өөрүвүске
Улаар-септээр ажил берээл.

Шөлээлиг-ле шүгүмчүлел
Сөөлүн бодап кижизидер.
Сөөртүнчек чүүлдерни
Сөс-ле бүрү илередиил.

Амыдыралдың херээ болза,
Политиктен чарылбас деп,
Бо-ла кончуг шынчы чүүлдү
Боттандырып күүседиили.

Ажылдакчы кежигүннүн
Амыдырал, аажы-чань
Агитастыг ажил-биле
Адырылбас болур чүве.

Арагалаар чорук болза,
Аревэниң ажылынга
Алызындан багай болгаш
Айыылдыг-ла чорук чүве.

Угаан-сагыш уламындан
Уяраар-ла чорук болза,
Улус-төре серемчизин
Уттундуруп база болур.

Чазык чаңын салыр болза,
Чалгааларга шилчиир чүве.
Чалы улус болган соонда
Чаагай хөглүг чоруулунар.

Магаданчыг аныяк бистер
Массалыг чоруулунар,
Масса чоннуң негелдезин
Манатпайн хандыраалы.

*Долгандыр-ла аргыырымда,
долу тынар мээң чуртум*

Төрээн чуртум хостуг Тывам
Төрээн ояар ынак чуртум,
Долгандыр-ла аргыырымда,
Долу тынар мээң чуртум.

Тайбың чуртум Тываны-ла
Так-ла быжыг камгалаар мен.
Торанайнып халдап келзе,
Дорт-ла харыы бээр-ле мен.

Хостуг Тыва төрээн чуртум
Ховулуг-даа, шөлдерлиг-даа.
Хоор-ла чону амыдыраар
Хойларлыг-даа, малдарлыг-даа.

Аргып четпес, көрүп ханмас
Арга сыннар хөй-ле чуртум.
Ажылым дээш чеде бээрге,
Аң-на, диинни шаңнаар чуртум.

Ажыглаарда, амыраарда,
Ажык байлаа хөй-ле чуртум.
Ажыглап-ла шыдаар болза,
Алдын-мөңгүн элбек чуртум.

Саян Тайга — улуг тайга,
Сайзыралдың оруу тайга.
Совет, Тыва харылзаавыс
Соксаал чокка аргыыр Тайга.

Улуг-Хемим — чараш хемим,
Улуг орук ээзи хемим.
Улуг Совет дузалалын
Уламчыдып бээр хемим.

Хөй-ле чоннун, арат чоннун
Хөгжүүр оруун быжыдар бис.
Хөрөңгилиг феодалдарны
Хөөглээр бис, узуткаар бис.

Аныяктар бистер дээрге
Аас-ла кежик тыпкан-на бис.
Ажылга-даа, эртемге-даа
Ажыктыг-ла болур-ла бис.

Арат чоннун ажы-төлү
Аныяктар бистер дээрге,
Антифеодал революзун
Ам-даа улам быжыдар бис.

Аныяк чалыы оолдар, кыстар
Ажылдаар-даа эргелиг бис.
Ажыл-культур херээнэйге
Амы-тын чок чүткүлдүг бис.

*Бижикке өөренири —
бистиң хүндүлүг сорулгавыс*

Бир муң тос чүс үжен чеди чылды
Бижик билбести узуткаарынын
Бир алдарлыг чылы кылыр деп
Бистиң нам, чазак шинтпирлээн.

Бирден бирээжок күүседирде,
Бижик билбес ийи кижиге
Бижик-үжүк өөредир —
Бистиң хүндүлүг сорулгавыс.

Чазак, намдан айытканы
Чаагай-ла хүлээлгелерни
Чарыштыг маргылдаа-биле
Чалбартып чорудар херек.

Эвилелдин сорулгазы —
Ээлдек массалыг болурунда.
Эрттирер болгаш эстир чорукту
Эрестиг-ле узуткаалы.

Эргим хөй чонну
Эки тура-биле
Эртем бижикке
Элбээ-биле өөредили.

Аревэнин сорулгазы
Ажык болгаш массалыг.
Арат чонну өөредирде,
Албадай-ла бербээлинер.

Албадавас чүве-ле дээш,
Анаа оруп черле болбас.
«А» үжүктен эгелээштиң,
Айтып, шыйып өөредили.

Арат чоннун национал бижин
Алды чыл оюн ажып чорда,
Арат чоннун хөй-ле кезии
Артык бижиктиг болур ужурлуг.

Бижик билбес деп-ле чүве
Феодалдын артынчызы.
Бистиң хүнгү сорулгавыс
Феодалга удур-ла бис.

Бижикке өөрениривис
Феодалдарга удур
Бир-ле чугула
Боттуг харыывыс-тыр.

Чырыдышкынга өөренири
Чыдып калган чаңчылды
Чылча шаварда
Чогум чугула чүүл болур.

Чырык хуннун адаанга
Чурттап чораан соонда,
Чыргалдыг чуртталга турда
Чырык бооп алылыңар.

«Өөренир,
Өөренир болгаш база катап
Өөренир» деп Ленин башкы
Өттүр чугаалаан.

Башкы Ленинниң
Биске аныяктарга
Билиндирип айытканын
Бир-ле дугаар күүседиили.

Куулар ОРГУ

ДӨРТӨН ЧЫЛДАР БУРУНГААР

Алдарлыг школа

Чингине тыва кадрларның каннакчызы — Кызылдын 2 дугаар школазының эжии ажыттынып, баштайгы сургуулдарын өөредип эгелээнинден бээр бо 1987 чылдың сентябрь 1-де, 65 чыл болган. Бо үениң дургузунда школа чүгле ниити ортумак билигнің безин 2000 ажыг өөреникчилерин доостурган. Оларның иштинде 33 өөреникчи алдын болгаш мөңгүн медальдар-биле онгу классты дооскан. Ол-ла школаны доосканнардан янзы-бүрү эртемнерниң үш доктору, 30 ажыг кандидаттары бар.

Ынчаарга ук школаның эн баштайгы онгу класын 1947 чылда он тос кижии дооскан, оларның он бирин ийи башкы-биле каттай Ленинград университетинче аъткарып чоруткан. Оон бээр мугур 40 чыл эрткен. Университеттин Чөөн чүк факультетин чедиишкинниң доосканнарның аразында амгы үеде ат-сураглыг кижилер база бар. Оларга филология эртемнеринин доктору, РСФСР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-

нин школазынын алдарлыг башкызы, Кызылда күрүненин педагогика институтунун профессору Сат Ш. Ч.; төөгү эртемнеринин доктору, РСФСР-нин эртеминин алдарлыг ажылдакчызы, Тыванын эртем-шинчилел институтунун директору Аранчын Ю. Л.; төөгү эртемнеринин кандидады, РСФСР-нин, Тыва АССР-нин культуразынын алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кежигүну, «Алдан Маадыр» аттыг чурт-шинчилел музейинин улуг эртем ажылдакчызы Кенин-Лопсан М. Б., филология эртемнеринин кандидады Чадамба З. Б. болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Эдилеп чорааным, харын-даа мынчага дээр согур душ бооп артып калган демдеглелдеримни ажыглап, юбилейлиг 40 чылга сылдап алгаш, кады өскен үе-чергем, эртем-билигге өөредин каан башкыларым, кажан-даа сагыжымдан ыравас ынак школам дугайында хензиг сактышкынны чугаалаксадым.

Степан Щипачёв биске келди

1943 чылдың январь эгези. Чадаана хем бусталбышаан олобо черлерден чара теп, чайындылап чыткан. Ыяш-даш дээрге соокка шыдашпайн, пашта хоорган тараа дег, ында-мында дазырткайндыр дагжал турар.

Чинге-даглар артын куду шөйлүп баткан улуг орук аксынга кожууннун улуг-биче дарга-бошкалары баштаан хоорайның хамык албан-хаакчыттары, ажыл-ишчилери база школачылар, бистер, Бора-Булак ховузунче шиглей карак шытпайн тур бис. «Улуг ССРЭ биле ТАР-ның акы-дуңма эп-найыралы делгерезин!». «Араттың революстуг намынга алдар!». «Фашистиг герман сөнезин!» дээн лозунг-плакаттарлыг хайнып турар чонну хөлбеннедир чалгаан кызыл туктар бүргей алып турган. «Ыдыктыг дайын», «Чылча шавар!», «Тулчуушкунче!» деп ырлар кезек-кезек болгаш-ла, оон-моон куттулуп-ла турар.

Балар шагдан артык дерзин
Фашист күшке удур
Улустун ыдык дайыны —
Улуг дайын үндү!

деп, чиртиледин турувуста, «Келди-ле!» дээн соонда, «чинк-кара-даа» бирде көстүп каап, бирде чиде дүжүп, шывараннадып-ла олур.

Келзе-ле, Тока дарга баштаан кезек кижии уурук-суурук дүштү. Кино-чуруктан дээрден башка, орус кызыл шериг командирни көргөн эвес, узун шилгедек, көк-бора шинелдиг, база-ла

ындыг өңнүг кышкы бөргүндө беш-адыр чайнаан кижини дораа-ла эскерип кагдым.

«Эштер!» деп, дарга кыйгы салгаш, Чадаана хоорайнын бүгү чонунга изиг байыр чедирди. Ооң соонда ол дарганың Тываның ажылчы чоннарынын чер-черде Төрээн чурт дээш, хосталга дээш бүгү чүвени фронтуга харам чокка бээр деп хайныгып турар патриоттуг көдүрлүүшкүннерин улам деткиринче кыйгырган чидиг сөстери төктүп-ле тур. Адак сөөлүндө, дарга «Бүгү чүвени фронтуге!», «Немец-фашистиг эжелекчилерге өлүмнүг согу!» дээш, изиг кызыл чудуруу-биле соок агаарны чара шаап бадырыпты. Сактырымга, кызаш дээн соонда, азыг-диштери шаарарган, хан-чинниг дылдарын караңнаткан чеди баштыг Чылбыга-Моос моорап кээп дүшкен, сырбая берген, казырыктыг узун кудуруун содуңнадып чыткан ышкаш болду.

Демги шилгедек кызыл шериг командир хүлүмзүрүп чоруй, ийи холун так тудуштур адыштангаш, бажын ажыр өрү көдүргүлээш, чугаалай берди. Тос-тостуң чыккылама соогунда шериг сөстөр Чадаана унунга чаңгыланып турду. Сөс-домаан билбес-даа бол, ол шериг дарганың бистерже чылыг холун сунуп, дайынның кончуг берге өйүндө безин акы-дуңма биске дуза чедирип, кажан-даа бузулбас быжыг эп-найыралды алгап-йөрээп турарын билип тур мен. Даады кады ойнап-тоглаар, партага безин үргүлчү кожа олуарым чолдаксымаар чаңгыс-классчым уругже көөрүмге, долбанналчак кызыл чаактарын чыварга агараартыр шондурупкан, оозун-даа эскерер ужур чок, медээжок кулак салып дыңнаан тур. Чаактары сөөлүндө суглангылап дештигилээш, карартыр балыгланы берген чоруур чүве эвейикпе.

Ужуражылга-митинги доостуру билек, «Тулчуушкунну» ырлашпышаан, школавысче марштаптывыс. Клазывыска кирип кээривиске, кичээлдеткен-даа чүве чок, удуртукчу башкывыс лоп-дораан хуралдаткаш:

— Кым чүнү фронтуге чорударыл? Бижитсин — дээш саазын, караңдажын туткаш, олуртупту.

Баштай-ла Кенин-Лопсан хойнун үжээш, оортан удазын-биле так шарып каан аадаңчыгаш ужулду. Каш дакпыр шартамал саазын-биле ораагаш, кылын картон-биле ийи талазын дашпылдыгырлап каан аревэчи бадылгергейинин аразындан алдын үнелиг тудуш беш акшаны салыптарга, ооң кырынга хоорай чурттуг Серен биле Доржу база үш-үш төгерики терни немеп кагды. Чыргакының Дарый-Док, Сүт-Хөлдүн Сарыг-кыс, Хемчик аксы чурттуг Санчай, Баян-Таланың Чинчикпаа суглар, кезек уруглар, аалдарывыстан эттеп каан ой алгылар чагыдып алгаш ийи-ийи эш хол-хаптарын база кош-кармактыг, өлзей-удазыннап

каастаан кээште урар бир-бир чанчык хаптарны фронтуда тулчуп турар орус шериг оолдарга белек кылдыр даарап бээр бис дидилер. Хөндергейниң Бүрүн-Сот биле Түметей бир-бир хой, ынчаарга Өвүрнүң Дарыма, Чаа-Хөлдүң Кендин, Хорум-Дагнык Осур-оол, Хемчиктиң Биче-оол база мен бир-бир өшкүлөр бижидип кагдывыс. Чадаананың Баян-Дугай чурттуг Сувакпит бир молдурга дептерге, чиртиледир ураалаптывыс.

— Ам кым моон ынай чуну немей бижидер деп бодап тур?— дидир.

Хөндергейниң Бүрүн-Сот, Түметей, Шеминиң Казылдаа, хоорайның Серин-оол, Хандагайтының Амырбит, Чыргакыдан мен, Сарыг-Алаактан беш-беш торлаалар дузактап доңургаш, фронтуже чорудар болдувус. Ынчаарга ада-иези Хөндергейнин Бедик-Хавакта Донгак Попал эттеп каан дөрт алгыны, бир таалың теве дүгүн даарта-даа бол, эккелдирер мен диди.

Даартазында алгебра кичээлинге бодалга-биле тутчуп олурувуста, ТАР Биче хурал кежигүнү, бистиң директорувус Тары-Сүрүң башкыга үдеттирген дүүнү кызыл шериг командир база тырың күдер чалыс кижини кирип келдилер. Туп-тура халыштывыс. Аалчылар баштарын соганнадып мендилевишаан, бистерниң аравыска олурупту. Санга Кенден черле кончуг. Шаннаа башкы киживисти самбыраже кыйгырды. Кулугуруң аалчылар көрүп орда-ла, алгебраның алды арга-формуларынга ооргангаш, бодалганың харызын аак-маак-даа чедирбейн, үндү; шаапты, Хүргүл баштыг командир бир-ле чүве чугаалап, хөлчөк өөрүп тур.

Конга кынгырт диди. Аалчылар үнүптү. Башкы бистерже имнепти. Үглей-ле бердивис. Шала сымыраны аарак:

— Ол командир кижини ССРЭ-ден келген подполковник шериг дужаалдыг, Совет чогаалчы Степан Щипачёв деп кижини дидир. Билип алыңар. Оң чүрээниң дужунда улуг кызыл Сылдыс хып тур бе? Ол болза «Кызыл Сылдыс» ордени-дир. Ынчаарга тыва кижини болза бистиң чогаалчывыс Пюрбю деп кижини ол боор. Алыс чурту Улуг-Хемниң Эжим чурттуг Адыг-Түлүш кижини дээр чораан. Танып алыңар. Дүүн чаа ырлажып чораанывыс «Тулчууш-кунче!» деп ырның сөзүн чогааткан кижини ол ышкажыл, оолдар.

— Аа! «Чечекти» чогааткан кижини деңер даан!— деп, Лопсан-Серен оглу Биче-оол алгыра каапкаш, аксын туттунду. Бистиң класстың оолдарының эн улуу кожуун оралакчызының оглу Серен чүве. Черле ынчаш хоорайга өскөн болгаш, арыг-силигдаа, өде-чара-даа эр, бо удаада база-ла дөстүнмейн барды:

Чойган ышкаш сынныг Чечек
Кандыг хейден төрөөн чүвөл..

«Шупту клубче!» дээн чар келди. Ынчан школа залын база клуб дээр.

Директор сургуулдарны чогаалчылар-биле таныштыргаш, Степан Щипачёвка сөс бээрге, чиртиледир адыш часкап турувуста-ла, эгелей берди. Оожум болгаш өткүт сөстөрни аастары-выс азадыпкан дыннап ор бис. Оон соонда шүлүктөр номчуй берди ышкаш. Кезек-кезек бөлүк сөстөрнүң төнчүзүңгө кээп аянажып турарының эптиг болгаш дыннаксанчыын канчаар! Хейде-ле эриннерим эдерти чөлбеннедип ор мен. Чогаалчының ына-чаардагы бистерге сөглээн сөстери, оон бодунуң шүлүктөрүн номчуп турганы караамда чуруттунуп, кулаамда синнигип калган ам-даа кыңгырткайнып чоруур-дур ийин. Совет ыраажының демги номчуп турган шүлүктөрүнүн уткаларын Пюрбю чогаалчы тайылбырлай аарак очулдуруп берди.

Пюрбю чогаалчыже Степан Щипачёв бир-ле чүве чугаалаан соонда, ол тура халааш:

— Силернин аранарда шүлүк бижип турар кижиге бар бе?— диди.

Башкылар-даа, бистер-даа бот-боттарывысче көржүп, клубту долгандыр ол-бо дилегзинип олурувуста, директор шымдай-ла:

— Бар-бар! Чок боор бе. Кенин-Лопсан кайда бардын, тура халы. Чоонган сен, бадырывыт че, дом — дээш, хөрээн хозадыр хей чөдүргүлгеди. Кижимни көөрүмгө арны ана кызыл анай. Артында-ла Кызыл-Тас деп шолалыг-даа кижиге болбазыкпе. «Курт» деп шүлүүн эжим Тас номчуй каапкаш, аңгадап турда Степан Щипачёв оон эттин часкагылааш, бодунче чыра тыртып кагды. Оон дараазында Сувакпит хол көдүрүп чоруй тура халааш, «Баржок-Бажы» деп шүлүүн номчуду. Ийи киживисти ийи чогаалчы ийи аразыңга олуртуп алды. Эрлерни көөрүмгө, ана хертеш чүвелер. Хажытмаа баштаан бир бөлүк уругларже Сувакпит бүдүү көргүлээш, хүлүмзүрүүр-даа. Ол хире макталды, ындыг кончуг улустар аразында олурупкан эрлер ынчанмайык канчаар. Ол хамаанчок бо шөлде кижиге безин өөрүп орав чүве ышкажыл. Өөрүмнүң ынчан номчаан шүлүктери ол үениң деннели-биле алырга, шынап-ла дыка эки. Карак шытпайн орарымга, ийи чогаалчы Кенин биле Сувакпитти ажилдыр сүмөлешкен соонда, оларның демги шүлүктөрүн ап алган хире болганда, Пюрбю чогаалчы хүрең барбажыынче суп алды.

Чогаалчылар үне бээри билек, Кенин-Лопсан биле Сувакпит клубту долгандыр самнавышаан, кылайтыр девээн, оларның чүвүрлеринин шаларындан бистин класстың ийи Доржузу: Дыдыраш-Доржу биле Чолдак-Доржу туттунупкан, мөгелер салык-

чылары өттүнүп курайлаан, ындында-ла чолдак боттары ана черге дээр-дегбес эстеп чоруп турлар.

— Па, бо канчап бардынар, оолдар! Орталанынар, оожурганар моонар! Чогаалчыларывыс школавыс сонуургап чоруп турлар, ышкажыл. Чованчыын, халак-халак!— деп, директор чоон үнү-биле девидээн бо кире халып келди.

— Мен чалгынналы бердим ышкаш, башкым!— дей каап-каш, Кенин харлыгып турда, Сувак кижич тургаш:

— Мен ачамның чыраа Оялазын мунупкан, черге дээр-дегбес салгын ышкаш, апардым ышкажыл, башкы — деп бо.

— Па, ол кандаай чүвөл?

Дыдыраш-Доржунуң черле аксы дөзер эвес:

—Сомнап алган шүлүктерин демги чогаалчылар мактап-мактап, сеткүүлге үндүрер бис дээш, ап аарга, чүрээ хейленип, давып турар эрлер-дир ийин, башкы — дээрге, директорувус ам кээп чавырылды.

— Че, ындыг-дыр. Чогаалчыларывысты үдеп чорудуп-тайн — дээш, директор өөрүшкүзү шырайында илдең, депутат демдээ херелденип үне берди.

Радио чугаалап тур

Оолдар интернадының иштики шөйбек кудумчузунуң чыыс бажынга радио дээр калбак кара тавак орустап, тывалап бадырып-ла турар чүве. Бир-ле кежээ маадырлыг Кызыл Шеригнин шаап халдап, кандыг-кандыг кода-хоорайларны хостаанын, немеш-фашистиг эжелекчилерниң чеже-чеже солдат, офицерлерин, боо-чепсээн узуткап чок кылганын дыннадып дооскаш, Тывада чүү бооп турарын чугаалай берди: «Кызылдың каттышкан школазының үстүкү класстарының оолдары ийи бөлүк бооп алгаш, чайгы дыштанылгазын халас эрттирбээннер. Бир бөлүктүн оолдары ук школаның өөредилге эргелекчизи Ортун-оол башкынын удуртулгазы-биле Каа-Хемниң Сизимден ымыраа-сээкке, чаыс-чарга бастырбайн ыяш белеткеп, салдар даап, хайнып-хөөрөп чыдар хемни куду коргуш-сыныш чок ала чайны өттүр салдап чайлааннар. Ооң акшазын бүрүнү-биле фронтуга дузалааннар. Ынчаарга өске бөлүктүн оолдары Чагытай деп хөлден 13 тонна балык тудуп дузааш, фронтуге чүдүрүп чоруткан. Балыкчы оолдар чадаг 107 километр черни эртип, Оңгача таварып Чедер ховулааш, төрөөн школазынга эеп чедип келгеннер». Бо медээни дыннааш, үрүнейчип-ле үндүвүс:

— Эр хейлер-дир.

— Шыдай чүвөлөр-дир ала.

— А бистер канчалдывыс! Чадаананың улегерлиг станциязының тараазын чайладыр чашпаннап, күзедир сноптап келди-вис ышкажыл. Оон артык боор бе.

— Кызыл оолдарының чоғум өөренири кайы хире ирги? Чоокка болза, соцчарыштажыптар чүвени...

Дазылгамга келгеш, удуп чадап, радиога демги дамбыдылганы бодап чыдыр мен.

Кызылче аъттаныптывыс

Бүдүн өөредилге чылы-даа казыргыландыр эстен эрти. Немец-фашистиг бужар эжелекчилерни маадыр Кызыл Шериг совет девискээрден кудуруунга куу тос баглааш, үндүр ширбиикен. Ам олар шегелей бооладыпкан кокай дег, кудуруун мулупкаш, ырзая-ырзая хая көрнүп, кезек-кезек чыдыннап каап, хүн ажар чүкче ырбаалап бар чытканнар.

Тыва Арат Республиканың Совет Тыва бооп төрүттүнер күзүнүнүн башкы айының бүдүүзүндө Чадаана школазының баштайгы чеди клазының доозукчулары пөпүгүр автобуска олурупкаш, Тыва чуртунуң найысылалы — Кызылдыва хаптывыс. Бора-Булак ховузун кааладып эрткенивисти, Адар-Төш артынсынын эстедип ашканывысты-даа эскербээн бис. Ам база катап эргий топтап көрдүм: Ооржак Серен, Ондар Доржу, Монгуш Серин-оол, Сат Доржу, Монгуш Кенин-Лопсан, Ховалыг Кендин, Монгуш Осур-оол, Ондар Бүрүн-Сот, Куулар Чинчикпаа, Донгак Попал, Монгуш Дарыма, Сарыг-кыс, Монгуш Дарый-Док база мен бар болдум. Та чүпү бодап каап кижини Бүрүн-Сот ала хөңнүңгө каттыргылааш, ырлай берди:

Адар-Төштү аштым-дүштүм,
Аалым-чуртум утум-кагдым оо, шу!..

Чаа-Хөл чурттуг Дамба деп кижини мен дээр чолаачывыс:

— Чал-Орук ховузун куду кылайтып ор бис, оолдар. Акынар дээрге, ана Сескегенин аът баштыг эр-бора хартыгазыладыр бе!— дигилеп, долгап олур. Оон кезек болгаш, хая-даа көрүнмейн:

— Тыва чурту шөйбек боор ийин оң, оолдар. Хап олурда, төнмес боор ийин оң — дей тырткаш, Сүме даглары дээр, шаар дүндүүштелип үне бергилээн кадыр куу-куу мээстерже көргүлээш, мойнун ол-бо кагыгылады...

Караңгы имир каптагайны хавыктап эгелей берди. Шагырап удумзурап чор мен. Бир-ле бедик даг кырынга үнүп келген

дег болган соонда, шил өттүр бистин чиге мурнувуста доо талы-гырда дүк-түмөн сылдыстар доза чивеннешкен чайнап тур.

— Бо канчап мынчап үстүү оранда үнүп келдивис, акы-жым?— деп, эжим Тасты шеле тырткаш, айтырдым.

— Үстүү оран деп чүңүл? Тений бердин бе, орталап. Оргу-жук. ТАР-нын пионерлер чыыжынга киржип, шагда-ла Кызыл-дап каапкан акың боор мен. Боом деп даг кырынга үнүп кээрге, хоорай черле мынчаар көстүр чораан. Караң саңзарын аштап, кода черге кирер кижичи кичээн. «Чыртактын караанда, чытчынын бодунда» дизе канчаар сен — деп аксымны дуй шаап кагды...

Чаңгыс өгнүң төлдери дег

Сырбаш оттуп келгеш, даштыгаа үнүп кээримге, карак-ла бо, хамык-ла чүве сыр дедир. Чап-чаа-ла сыгыраарып үнүп оран хүннү канчаар-даа топтаарымга, уг чок өске чүкте астына берген тур. Төрүттүнген Чыргакымны, доруктурган Чадаанамны сактырымга, та кайы угда, та кайда чыдып калган. Дедир киргеш, өөрүм оолдардан чүвениң уг-шин ылавылаар дээш, каш-даа дап бергеш, соксап кагдым.

— Кажан келдин, Оргу?— дээрге, сырбаш дээш, хая көөрүмге, Чадаанага кады өөренип турганым Чычаан-оол бо тур. Амырай бергеш, столоваяга чедир шуут салдынмадым. Эртеги чемде чүс грамм хире кара хлеб кезиндизи баштадыр бяр калгак каралыг тараа кадыын ортузун онгайтыр иткеш, хендир үзү дырт кылып каан. Ону аак-маак-даа чедирбейи арыдыптым. Ол-ла калбак ак-демир тавакка ийи шай омаажы чигир кагган чыл-бай кара шай кудуп бээрге, база-ла куругладыптым. Бир талазында дүүн сары хүннү бадыр, бо данны атсы чүве амзаваан, ийи талазында кидин-не хырын үезинде кижичи болгаш, тодар байтыгай, чем чиксээрим дам барза-даа, Чадаана школазынга тура-ла аыш-чемниң мындыг чижек-нормазынга пат-ла чаңчыгып калган турган мен.

Тас баштаан кезек Чөөн-Хемчик оолдары школа барып көөрдишкеш, базыптывыс. Чадаанага бодаарга, кудумчуда ыңай-бээр, эрткен-дүшкен кижиниң хөйүн канчаар! Ана имилээр. «Чүге-ле мынчап, каржыш-солчуп турар чон боор? Кайнаар далажыры ол ирги?» деп иштимде бодап чор мен. «Школавыс бодур» дээрге, чалым дег ак бажыңны магадап, каъттарын бүдүү санап, соңгалары чеже ирги моон деп көрүп тур мен.

Бөгүн 2 дугаар школаның ийиги кадында 8 «а», 8 «б» дээн чергелешкек эжиктерлиг класстарны каш-даа удаа барып бакылап көрдүм. «Ам даарта конга кыңгырт дээрге, бо ийиниң та

кайызынга барып олуруптар мен ыйнаан. Өөрүм кымнар боор ирги? Кандыг оолдуң, кым деп уругнуң чанынга олуртуп каар ирги? Чадаана чурттуг өөрүм-биле мени чаңгыс класс кылып каар болза!..» деп, чүзүн-баазын шолук бодалдарга алзы берген турдум. Хенертен ченимден кижиги шеле солту — экизи көргөн, Кендин бо тур. «Эртен хамыкты мурнай кел-ле, кандыг чүү-даа болза, 8 «б»-же кире халышкаш, артыкы столдарның бирээзин ээлептер-дир» деп дугуруштувус.

1944 чылдың сентябрь 1. Дүүнгү дугуржуг ёзугаар Кендин биле 8 «б»-ниң дөрүндө столга олурупкаш, шыгырт турбадывыс. Үр-ле болду. Ам-на коңга хапты. Школа шимээн. Хенертен сонга өттүр чидиг үн дыңналды. Элдесингеш, бакылай бээривиске, эжен-не бо, хамык сургуул даштын шөлде кезек-кезек кылдыр чыскаалыпкан. Директор-ла боор он, кара-хүрөн костюмнуг, чолдайтыр таартып алган дыдыраш баштыг, узун хөнү сынныг кижиги оң холун ол-бо чайбышаан, чүве чугаалаан тур. Карак албайн турарывыска, адак сөөлүндө, эжикче айыткаш, бир-ле ужурлуг сөс сөгледи ышкаш. «Кирип моорланар!» дээн хевирлиг. Хамык сургуулдар дингейнип келди-ле. Бис-даа шымдай-ла столувуста бардывыс. Кирзе-ле, дангаар уруглар. Ана арны-бажым изиш кыннып, аңгадай бердим. Шымдай-ла эш тыртып, эжимче көрдүм: кара шырайы ам мырыңай мычыгыр хүрөн. Хайлыг, кирген-не уруг ыяап-ла бисче көөр. Хөртчээш, шыгырт олуруптувус. Хензиг болганда, хеп-сынының бодунга таарышкак, арны-бажының болгаш ал-бодунуң шевергин деп чүвези кайгамчык аныак тыва херээжен башкы кирип кел-ле, орустап мөндилээш, бисти көре каапта-ла, база-ла орустап:

— Силерниң клазыңар ыя бо кожа турар 8 «а» боор ийин он, оолдар — деп, хоюг чинге үн-биле хөлчөк чазык чугаалаарга, үнүптүвүс. Эжик дээрге ана талыгыр. Кулактарымны кыскаш базып ор мен. Эжикке чедир та чеже карак мени эдerti сүрдү ыйнаан. Уруглар бижирткейндир сымранчып, сыйтыгайндир каттыржып чыдып калды. Ам канчаар, 8 «а»-ны ажыдыптарывыска, демги даштыгаа чүве чугаалап турган кижиги:

— Кирип моорланар, оолдар! — дээш, эжимни — Адың кымыл? — диди.

— Кендин.

— Сээн?

— Оргу.

— Кым дидир сен? Дыңналдыр ада даан.

— Оргу! Мени Оргу дээр ийин — дээримге, хамык оолдар чир-шон дүштү. «Па-хайт, ыңдыг аттыг үрөн база чоруур чүведир аа — дээш, бир оол «хи-хи» деп каттыргылады. «Хөктүүн але»

даа дээн үн дынналды. «Хы! Барып-барып Оргу денер даан. Ат тыппаан чүве ышкаш, чүге ынчап каан дээр силер чээ» дигилээш, база бирээзи чүдексинген чүве дег, хаайын дырыштырып каап, суук кара бажының дүгүн хавааның бир ийинче суйбагылап олур. Класстың ортаа үезинде столда орган кошкарзымаар думчуктуг, узун оолдуң чанынга олуртуп кагды. «Уваа, чиктигле чүве-дир. Бир дөмей класс дооскан оолдар, уругларны шуут-ла холук чок кылдыр ылгап кааптар» деп бодал хөрээмде кагылып чыдып калды. Бөгүн кичээл эгелевээнде-ле, дөө класстын уругларынга херек чок черге кыпсынчыдыр кыжыртып, бо оолдарга башкы орда-ла, чаңгыс борбак ат дээш са кочуладып ал-зымза-даа, улуг дыка ундаравадым. Харын үе-чергелерим бол-гаш башкыларым-биле таныжылгам эгеледи.

Өөрүмнүн чапсарларда хөөрежип, кичээлдерге айтырыглар харыылап, онаалгалар күүседип турарын эскерип көөрүмге, мен орус дылга ынай ышкаш болдум. «Орус дыл кичээлинге кым деп башкы келир ирги?» «Орустаар оолдар ам база мени шоодуп каттыржырлары ол-дур» деп иштим ий-ле чоруп тур мен. Орус дыл кичээлиниң коңгазы кыңгырт-ла диди. Дүрген-не олудумда бардым. Бир эскереримге, хөлчок быжыгланган, артында адыш-тарым дериде берген болду. Кирип келзе-ле уруглар клазынга көргеним башкы. База-ла орустап мендилээш, журналга дем-деглелдер кылгаш, классты ол-бо эргий көргүлөп чоруй:

— Мени Агриппина Константиновна Конгарова дээр — ди-геш, бистин орус дылга хире-шаавысты билип аары ол боор он. анаа-ла бөдүүн айтырыглар салды. Мээн үлүүмге «С какого класса начали изучать русский язык?» деп айтырыг онаашты. «Из пятый класса» деп, шымбай-ла харыыладым ышкаш. Баш-кы аажок чөпсүнүп, бажын согаңнаткылады. Оолдар-даа мени шоодуп каттырбады. Ам оларже дидим-дидим көргүлөп, иштим-де өөрүүрүм аажок.

Сөөлгү кичээл дооступ турда, «Ында бир башкы «Бичии ка-да класска артып калыңар, оолдар» дирткен чар үндү. Аак-маак-даа четпээнде эжик ажыттынза-ла, Чадаанага беш класс-ка турумда, биске тыва дыл болгаш бойдус эртеми башкылап турган Белек башкы бо кирип олур. Шымдай-ла тура халыдым. Караамга бүзүревейн, катап-катап топтадым — ылап-ла ол. Ылап-ла Белек-Баир башкы. Кылаштаары безин кара олчаан.

— Экии, оолдар! — дээрге:

— Э-э-эк... — деп харлыгып турумда-ла, хамык оолдар чирт кылдыр мендилеп каапты.

— Мен болза Белек-Баир деп кижин мен — деп, шала оожум эгелээш, — силернин-биле баштай таныжып аайн. Моон сонгаар

даады кады ажылдаар бис. Силерниң баштынчы башкыңар боор мен — дээш, хүлүмзүрей-дир. Тура халааш, алгыра кааптар часкаш. өөрээнимден караам чажы бүлденейнип олурумда, журналда бистин аттарывысты «А» баштыындан эгелээш, чаңгыстаң кыйгыра берди:

— Анай-оол, Аранчын, Делгер-оол, Делег.

— Оргу. Оргу!— дептерге, серт-бурт тура халыырымга, өөрүм менче көргүлээш, хүлүмзүрүп кагдылар.

— Төгүй-оол!— дээрге, чанымда эжим:

— Бар-бар. Есть!— деп шеригзиг тура халыды. «Ы-хы, кожа оорар эжимни Төгүй-оол дээр-дир» деп ам билип алдым.

Чүгле кады ораарым эжимни эвес, өске өөрүмнүң болгаш башкыларымның ады-сывы, арын-шырайы, чугаа-домаа, аажы-чаны хүн үнген тудум, кичээл келген санында, караамга чурут-туруп, кулаамга сиңнигип, чүлдү-чүрээмче улам ханылап бар чыткан. Черле ынчаш бистер шуптувус бот-боттарывыс аравыста эрикпестеп, башкыларывыска улам идегеп, школавыска чор-гааралывыс хайныгып турган.

Тес-Хемниң Самагалдайга, Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка, Бий-Хемниң Туранга болгаш Кызылдың бодунга беш класс дооскулааш, найысылалга алдыдан чедиже, чедиден сесче шилчип, дайынның кадыг-дошкун бергезинден далдаравайн өөренип турган оолдар, кыстарга Чөөн-Хемчиктин Чадаанага база Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга чеди класс доосканнар кээп катчып алгаш, 8 «а», 8 «б» класстарга шупту кады өөренир ааскежиктиг болган бис. Арын-шырайывыс дөмейлешпес, аажы-чанывыс сыр өске, идик-хевивис элдеп-эзин-даа бол, мындыг янзылыг чаңгыс өгнүн төлдери дег апарган бис. «Ийи дагның аразы чоок-даа болза, дээшпес, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза, ужуражыр» деп чүве бо-дур ийин.

Онзагай хүн

Школага-даа, даштыгаа-даа кижиле болганы: «Бистер ам Советтиг Тыва анаар бис». «Хөй национал Совет Эвилелиниң акы-дуңма өг-бүлезинге чурттаары — ааскежик-тир». «Улуг ССРЭ-ге шагда-ла катчып алыр турган чүве-дир ийин». «Ам-на амыраан бис» дишкен, ана хөрээ бедик, сыны хертеш, базымнары херин болгаш дүрген, бот-боттарының холдарын тудушкан, куспакташкан чоруп турар апарган.

Шынап-ла, бир-ле эртен, 1944 чылдың октябрь 11-де М. И. Калининниң адын салган Тываны Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алган дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиу-

мунун Чарлыын радио дамчыштыр номчупту. Оон улаштыр «Дөге-Баарын» чиртиледир бадырыптарга, кижиниң хөрек-чүр» дейлүп, карааның чажы бүлденейнип кээр чоразы. Буу-хаа чеменип ал-ла, Чазак ордузунун баарынга болур бүгү хоорайның улуг митингизинче лозун-плакаттар, туктар, чурук-портреттер туткаш, каткы-хөглүг, ыры-шоорлуг Ленин кудумчузун куду бадыйкан бис.

«Ам чүү боор, оолдар, бо хире төөгүлүг улуг болуушкун болуп, өрүк чогул, улуг үүле бүткенде, чүгле кончуг эки өөренир. Күзөлдү ыяан-ла туюлуңга чедирер — бо-ла-дыр» джиңи, Аранчын, Чюдюк, Шулуу, Чычаан-оол, Төгүй-оол, Сериг-оол, Конга, Допчаа суглар бот-боттарывысты шенектежиң, хөлчөк хөөрейнип, каттыржиң чор бис. Өшкү-Саар, Салзыңмаа, Арагачы, Калмаңай, Дарый-Док, Сесенмаа, Сарыг-кыс, Тараа, кезек уруглар, четтинчипкен, бистерже карак баскылап, ырлажиң чорлар.

Симдар кара-кара булуттар Дөге-Дааның кырынга диргелиң, оон дизээлешкен бууралар дег, Бин-Хемни кежир чөңгөлешкеш. Ондум сынын таварты ак шаң болу берген ынаар-ла чорун турар апарган. Довурак-доозуңнуг соок хат кижини кычыктырбас, болганчок-ла эжикче киир сывыртааш турар.

Бир-ле хаттыг хүн хамык сургуулдарга кышкы хеп үлөп берген. Ол хүн өөрүп, бот-боттарывысче көржүп, амырап каттыржиң турарывыс-даа медээжок. Кара-көк хөйлен, чүвүрлерин, саргартыр будуп каан, дукурук моюндуруктуг, ийн талазында кыйгыс аастыг кармактарлыг, тас өшкү кежи чолдак тоннарыны, пөс-биле додарлап каан халбаңныг эрги кышкы бөрттерни, улдуруп каан бора-бора кидис идиктерни кеткилепкен бис.

Ам биске чүү херек боор. Ада-ислеривистиң алыс күзелни боттаңган-дыр, чиң аыш-чемниг, кедер идик-хептиг, чурттаар оран-савалыг, өөренир стол-сандайлыг, айтып бээр эртем-суюлдуг башкыларлыг, алыс боттарывыс эп-найыралдыг-дыр бис. Эртем-билиг чедип алыр дээш, ам чүге-даа торулбайн, өөрениң-ле, кичээлдеп-ле тур бис.

Башкыларывыс

Кара чаңгыс тудуу чүве — өөредилге номнары чедишпес, кичээлдерниң дериг-херекселдери чок, ол кончуг. Ооң кадында, чажыргаш чоор, ыңчан орус дылга дыка-ла кошкак турган бис. Оода холга тудуп, карак-биле көрүп орар номнуг болза, шымбай-ла болур ийик. Хөөкүй башкыларывыс Ася Александровна Федченко (алгебра, геометрия, тригонометрия), Григорий Ва-

сильевич Корнев (физика), Регина Рафаиловна Розенберг (орус дыл, литература), чүү дээр боор, шыдажып-ла турдулар ийин. Корнев башкы күжүр чуду-каразынга кирип, назы дөгүй берген-даа болза, физиканың дүрүмнерин, ооң бодалгаларының сестерин түвексинмейн, долузу-биле самбырага бижип бээр болгай. Регина Рафаиловна бистерни «Орус дылга номчуп, бижип, сөглээр кылдыр...» өөредир дээш, чүнү кылбаан, кандыг аргалар хереглевээн дээр ону! Башкыларывыс-даа, бис боттарывыс-даа кызыл күш-биле тутчуп турган бис.

Ол ындыг-дыр. Тыва дыл болгаш литературага үстүкү класска ажыглапкы дег ном байтыгай, чаңгыс борбак тускай ажыл безин чок турган. Ынчалза-даа бистин башкывыс Белек-Баир тыва дыл талазы-биле шынап-ла ханы билиглиг, ону өөреникчилеринге дамчыдар тускай арга-мергежилдиг-ле турган башкы-дыр ийин. Ооң өөреникчи бүрүзүнге хөй талалыг чаагай салдары эндерик.

Дөрткү улдун дооступ турда, «Мээң күзелим» деп хостуг темага чогаадыг бижээн бис. Хамык оолдарның «чогаалдарын» сайгарып дооскаш, Белек-Баир башкы:

— Силер 8 «б»-ниң уругларынга бодаарга, пат-тыр силер. Олар-биле элээн сүмележиң чугаалажыр болза, эки. Кандыг-даа ишке сүме, дем херек — дээш, соксай тырткаш, даштап каан кыдырааштар көргүскөш,— бо болза Сесеңмаа биле Салзынмааның башкы болур күзелдерин илереткен чогаадыглары-дыр. Олар кайызы-даа тергини эки бижээннер. Ам Сесеңмаанын номчуп берейн — диди.

Шип-шимээн. Караам шимгеш дыңнап ор мен — кайгамчыктыг чурумал көстүп келди: алдын хүннүн херелдери сонгалар өттүр саарылган, сарыг, кызыл, өкпөң чечектер-биле шиметтинген класста даңгаар дөмей-дөмей идик-хептиг оолчугаштарның эгиннеринге ээлгир узун-узун салааларын салып, шеңне чечээ чазылганзыг чалама чечектер чаштарында улай өрээн кызы-жактарының баштарың суйбавышаан, чугажак кызыл эриннери-биле бир-ле чүве сымыранып, узун шилгедек башкы уруг сан дорт чыскаай салган чайнап турар парталарны ол-бо эргигилээш, самбырага кел-ле, «Совет Тыва төлдери бис» деп бижип кагды. Башкының хоюг чымчак, өткүт үнү төктү берди — төрөөн чуртум ажы-төлү төдү ында көстүп келди!..

Конга кыңгырт дээри билек, үне халааш, 8 «б»-ге ыдып келдим. Эжен бо, өөрүм оолдар база бо келген, ыңай-бээр шыпыраңнашкан турлар. Сесеңмаа бир-ле чүве дугайын ханы боданган, уруглар аразында дөө кылаштап тур. «Күзелиң боттан-

зын, Сесең!» деп каар дээш, каш-даа дап бергеш, кызыдыр дидинмедим.

Белек башкы черле элдеп кижн: хензиг-ле эптн арганы ажыглай шаап, каш-ла борбак сөстери-бнле бистернн өрү тыртып чораан. Бнр-ле катап бнр дугаар хүнде тыва дыл кнчээлнге келгеш:

— Дүүн Улуг-Хемннң арзагар-морзагар доштарынын аразы-бнле «Леннн» даанче чоруткан оруктап Чюдюк бнле Чычаан-оол ийн лыжаларын сып каа дег ужуп-туруп бар чыдырда, оларнын чаны-бнле Өшкү-Саар, Сарыг-кыс, Тараа, Таан-кыс суглар хол чайып, сыыладып эртип турган днжнр чорду — дээш, сертедаа чок самбырага домак бнжнй бердн. Сөөлүнде кара угаан-бнле черзилеп көөрүвүске, ындыг эвес, улуг хүн санында-ла сары хүннү бадыр үрүңейнчнп хөл-шыдыраалап, дазылгаларынга үргүлчү аргыттынып, пөс шокарлап орбайн, дашкаар үнүп, оодарыгдан бээр селгүүстеп кылашташсыннар болар дээн элдээртиг болду.

Онгу классты дооскужевнске чеднр дорт-даа, доора-даа, чамдыкта шаптараазынннг-даа кокпа оруктап чоруп орган бнс. Ынчалза-даа кол-ла чүве — башкыларывыстын удур чырыдып бернп турганы-бнле өскээр куя бербейн, улдундан улдунче, класстан класече чер ап дөгүп орарывыста. Бнр эвес мону үе-шаглап, төөгүлүг болуушкуннар бнле холбап, шүлүкчүнүү-бнле илереднр болза, мындыг ийн:

Дөргөн дөрт чыл —
намдарында,
читлес кертнг:
Чоргаарланыр,
ооргаланыр
ынак ием —
Төлү көвей Россиянын бүлезинде
Совет Тыва —
хеймер уруу төрүттүнген..
Дөргөн беш чыл —
Совет Тывам башкы чазы
Төнчүзү чок,
өшпес,
чырык чоргааралым.
Дндрн,
эрес,
маадырларнын бнрээзн бооп,
Тннлелгеннң улуг доюн үлешкен бнс.

Бнр-ле катап он класска немец дыл кнчээлн чоруп турган чүве. Оң мергежилгезн-бнле «чокшуп» олурган бнс.

— Шулуу, самбырага кел — деп, Коль башкы кыйгырды.

Чацгыс столда улус болгай бис. Кижим солагай холу-биле шөй-бек сандайывыстан туттунупкан хевирлиг ыт чок олур.

— Шулуу, чоп олур сен? Самбырага бар дидир ышкажым-чыл.

— Эжим турар дээш, каш-даа дап бергеш, чадап кагды. Хозай чылгаш, ээгий көөрүмге, таптыг-ла бистиң ийи аравыста уштунуп калган будук орну үт бар чүве, олче ортаа-салаазын сүпкан, уштуп чадаан олур. Тура халааш:

— Холу аарып турар кижидир, башкы — дидим. Ирина Оскаровна бо келди. Топтап туруп-туруп, «Ай-ай!» деп чоруй, Шулуунуң холун суйбай аарак туткаш, эмеглежиш уштуп чадашты. Биндында-ла ыядычал кижин анык чараш башкы холдан салбайн туруп бээрге, мырынай далар чыгы апарды.

— Бирээнер эмчиже халыңар даан, оолдар!— дижип, Уйцук-Кара биле Қалчанай ыглаар чыгы сириңейнип турлар.

— Балды болза сандайны чара шаапса!— деп, Допчаа олбо дилегзинип халып тур. Қандыг кончуг тывыңгыр уруг ыйнаан — Таан-кыс бо суг тудуп алган чолдаш-чалдаш маннап келгеш, шааладыр кудуптарга, эживис салаазын ушта соп ал-ла. дашкаар бурт-ла диди. Дүүреп турувуста, коңга халкан. Топтуг-томаанныг, ынаңгыр боорга, ынчаары ол ыйнаан, Ирина Оскаровна Конганы ол үттү дуй шаап каар сен деп онаалга бергеш, үне берди.

Аттестат

Ийи бутту ханага аскаш, «Чаг иштинде бүүрек» дег, чыргап, чүнү-даа кылбайн, дүндүк шаар кайгап чыткан болза, чүү-даа чүве кайын бүдер ийик. Үш чылдың дургузунда сестен тосче, тостан он классче чүткүдүп келдивис. Ис чок шүм черлеп чоруурга, кымга-даа берге болбайн. Шынап-ла, «Кыш боорга, хыраазындан; чай боорга, шалыңындан» билип чоруп олурган бис.

1946—1947 өөредилге чылында он класстың хорум-даштыг малгаш-баларлыг бедик артын ажар дээш, ам мырынай хереп үнүп келдивис. Чодурааның чыдының чаагайын! Айлаң-куштун ырлаарының уяранчыын але...

Бир-тээ артче хереп үнүп келген болганда, дедир чуглуп бадар эвес, байгы-ла чедип алган билиглеривистен тептинип, олары улам ыяк быжыглап, булганып үнүпкен бис.

Шурап ыңай боорунга четтикпейн турар чарыш аъттары ышкаш, девип үнер мөгелер дег турувуста, баштайгы экзаменниң конгазы кың-на диди!..

Мэй айның 20-дөң эгелээш, июль 1-ге чедир алды иедельдин дөртөң ийи хонуунда экзаменнер тудар он беш эртемниң айтып каан хуннеринде, «старттан» шаап халдап, түр када «финишке» доктаап, оон белеткенип ал-ла, база катап бурунгаарлап тургаш, чидириг чок тиилелгелиг болдувус. Ам арттың кырында шуптувус үнүп келген бот-боттарывыстың холдарывыс тутчуп, ана чик адак апарган бис.

Байырлыг кежээ чоокшулаан тудум, кижиниң девидээри дам баар чүве чораан. Аңаа бодаарга, экзаменче кирери хей чүве-дир. Эки билир болза, дын быжыы билир. Бистер, доозукчулар, хамаан чок, хамык башкылар безин холдарында бир-ле чүве туткан ыңай-бээр шошкуп-ла турар. Белек-Баир башкы мырыңай дерин чоттунмушаан ыдып келгеш, коридорда үңмерлежип турган бистерни:

— Дүрген ғирип олуруңар че — диди.

Школа тугун Чычаан-оол баштадыр кезек оолдар, уругларга тудускаш, президиум столунуң хажызыңга дизе тургузуп кагды. Ооң чанында Лаптаң артист херелденип турар хөй ташаларлыг баянын хөрөктөпкөн салааларын кыйбыңнадып олур.

Салчак Калбакхөрекович Тока, Хертек Амырбитовна Анчымаа даргалар баштаан хамык улус келди-ле! Тура-ла халыштывыс. Алыш часкаашкыны ана школа ишти динмирээр чүве.

Байырлыг кежээни өөрөдилге эргелекчизи Метелькова башкы ажыткаш, Сат Очур директорга сөс бээрге, дужаалын номчуду. Оон кып-кызыл хилиң папканы Анчымаа даргаже ийи холдап сунду.

«Андрей Чычаан-оол» дептерге, Анчымаа дарга тура халааш, эк-көк өннүг кылагар аттестатты алдын медаль-биле катый аңаа тыпсыптарга, баян-даа ындынналып үндү, адыш-даа изий берди!

Дараазында Александр Төгүй-оол, Юрий Аранчын, Шулуу Сат, Алексей Делгер-оол аттестаттарын мөңгүн медальдар-биле катый дарганың холундан алдылар. Оон соонда шуптувус чаңгыстап, мынча ботка кызып шырбайып келгеш, чедип алган өртээ түрбас үнелиг документивисти президиумда даргаларның, башкыларның чылыг холдарын тудуп, ап-ла, ап-ла тур бис.

Мынчангаш 1947 чылдын VII айның 3-түнч хунүнүн кежээкиниң 7 шакта Тыва Автономнуг областың (амгы Тыва АССР-иниң) найысылалы — Кызыл хоорайның 2 дугаар школазының ийиги каадыңга оон хуралдаар залыңга эң-не баштай он классы доозуп, «Бышкан билигнин аттестадын» алганнар болза: Зоя Арагачь: (Зоя Чадамба), Юрий Аранчын, Григорий Дарыма,

Алексей Делгер-оол, Доржу Ондар, Доржу Сат, Монгуш Кенин-Лопсан, Константин Коңга, Куулар Оргу, Валентина Өшкү-Саар (Валентина Долумажап), Сарыг-кыс, Монгуш Серин-оол, Екатерина Таан-оол, Наталья Тараа, Александр Төгүй-оол, Лидия Уйнук-кара (Лидия Ондар), Борис Чюдюк, Андрей Чычаан-оол, Шулуу Сат.

Аттестаттары-даа тыпсып доосту. Башкылар, ОблОНО-нун харысалгалыг ажилдакчылары, хоорайның даргалары, журналистер чагыг-сөзүн берип, байыр чедирип, уругларга чечектер сөңнөп турдулар. Бистиң баштыңчы башкывыс — Алексей Мокур-оолович Белек-Баир чоңаада-ла быжыг, шынгы, чүдөн-даа далдаравас боду ам чүве чугаалааш, харлыгып, карааның чажын бүдүү чодуп ап турду.

Адактың сөөлүндө, Тока дарганың сөзүңгө диңмиттиг адыш часкап, чамдыкта каттыржып, бирде ооң-биле денге шыңгырап каап олурдувус. Оон даргавыс:

— Амдызында чугаалавас мен. Август 15-тен саадавайн, шуптунар Кызылга четкилеп келинер. Ынчан бодуңар-ла биле бээр силер — дээш, олुरुң алды.

Чапсарда үнүп келгеш, медальдар көрүп хөөрежиң турувуста, Таан-кыс:

— Чоп ам чугаалаппас дарга боор. Бо чайны өттүр кижини дыннаксааш, ундарай бербес чүве бе мооңар — деп бо.

— Че, ынчап баар сен ийин, уруг. Амдызында чугаалавас мен дидир ышкакжыл дарга — деп, Дарыма шыжыгарга, бирээзи ыттавайн барды. Ол аразында:

— Хүндүлүг даргалар, эргим аалчылар! Кирип моорлап, шайлап көрүңер — деп, Агриппина Константиновна өткүт хоюг үнү-биле чалай-дыр.

Бусталып турар манчы-хуужуур серээлеп чип, калбак хүрең-хүрең шоколадтарны дырс кылдыр буза ызыргылааш, соруп, тыва сарыг шайны аартап, медээжок хөөрежиң ор бис. Ол аразында боттарывыс шаавыс-биле бо-ла залга концертчигең көргүстүвүс. Мен бодум хуумда багай шүлүкчүгежим номчудум:

Ыры, хөгжүм доозукчулар кежээзинде
Зал долган чиртиледир динмиреп тур.
Аттестатты шуптувуска
Анчым дарга тыпсып берди.
Башкыларым, байыр-биле!
База катап халдып кээр мен...

дээш, дерим чодуп тур мен. Тока дарга кезек кооладыр каттыргылааш:

— Дерин чоп хол-биле чодар чүвөл! Аржыылың чок чүвө бе. Шору-дур оо! Ам болзун че. Барып олуруп ал — диди.

Даргалар-даа, аалчылар-даа тарап үнүптерге, оларның соондан баянист база чаныпты. Өшкү-Саар биле Серин-оол кожа олурупкаш, допшулдуур хап, балалайкалап бээрге, танцылап, ырлажып артып калдывыс.

Июль 4. Шуптувус эртенги чемде столоваяга чыгып келген шайлап олурувуста, Белек башкы кирип келгеш, бистиң-биле кады бир аяк шай аартапкаш:

— Он бир шакта школага чыгыр эвеспе. Чурукка тыртты-рар бис. Мени обкомдан хереглээн, ам ынаар баарым ол-дур — дээш, бүдүү хүлүмзүрөп кааш, чорупту.

Өөренип келген чылдарывыста шуут-ла төрүттүнгөн өөвүс болу берген эргим ынак школавыс арты чарында тарымал ыяштар аразында ногаан шыкка андаштанып, айыраңнаан чечектерниң чаагай чыдынга таалап, куштарның парктан дыңна-лып кээп турар уяранчыг үннерин дыңнап чыдыр бис.

— Башкывыс чоруп олур, оолдар!— дээрге, тура халчып кээривиске, хамык херекселин эгиннепкен чурук тырттыкчызы биле Белек башкы бо келди. Бистерни четчелей көргүлээш:

— Көрдүнер бе, шуптунар Ленинградче өөренип чоруур-дур силер. Сес айның 15-тен черле озалдавайн манаа келген турар. Ам даарта чангылап чоргулаар силер. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын улузун мен бодум үдеп чедирер мен — дээрге, башкы-высты оон-моон үглөп, кезээ шагда кады артар чурукка тырт-тыртып алыр дээш, олуттап эгеледивис.

1987 чылдың июль 4-те, оон бээр таптыг-ла 40 чыл болган-да, биез боттарывыс чыгып келген эрткен барганывысты хөө-режип ордувус.

Д О П Ч У З У

Тоожулар, шиилер, чечен чугаалар

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Шагаан-Арыг шаровары</i>	3
<i>Эдуард Донгак. Эрги хонаштар</i>	42
<i>Кара-оол Маспык-оол. Чүректе хаяаланган чырык</i>	60

Шүлүктөр

<i>Монгуш Кенин-Лонсан. Мөнгүн-Тайга сылдыстары. Өөрлөш шүлүктөр</i>	74
<i>Екатерина Танова. Айттарынар салыптынар, экер эрлер</i>	76
Карыш четпес кыска-даа бол..	78
Аалдан үнгөш элээң үр-ле болу бердим..	78
Чайгы дүннүң аялгазы	78
<i>Александр Даржай. Коштургай</i>	80
«Кышкы шуурган улуп келир»	82
Үжөн чыл бурушаар Чаа-Хөлдүн эриниге..	84
<i>Куулар Черлиг-оол. Чона каккан дызтын балыын»</i>	85
«Ынакшылды ыры дээр бис»	85
«Чылан кежи чылдын сойгур»	85
«Делегейде Делегей бар»	85
«Ынакшылдың солангызын»	86
«Каң-на демир кызыткаштын»	86
«Өрттүн ужу чалбышта эвес»	86
«Бурган ыды буурул-ала двиспейге»	87
«Күстүң айы, башкы-ла айы»	87
Адар дацның хаяазы дег	87
<i>Зоя Намзырай. Дацны атсы сыылаан хаттын улуурунга»</i>	89
«Дүнекинин айдыңында»	89
Ачам үнү	90
<i>Чооду Кара-Күске. Долаана.</i>	90
Авай-ла дээр	91

Авыяк үннөр

<i>Роман Лудуп. Ийи чагаа</i>	94
<i>Аңгыр-оол Сендажы. Чиргилчиле</i>	96
<i>Чечек Монгуш. Болчаг хүнүн оштады</i>	97
«Сыдым чайган чыгычы эр»	97
<i>Бады-Байыр Тараачы. Оолдуг болдум</i>	98
<i>Сайлыкмаа Комбу. «Амы-тының кырында» деп мездээ дыңнааш»</i>	98
Долу	99
Мария Ооржак. Сагынмас мен	99
«Санда үнгөн сарыг чечек»	100
«Алдын хүнүн саарылган херелдери»	100
«Каргыткайндыр эдин алган»	100
<i>Синда Ооржак. Тыва ырлар</i>	101
<i>Маргарита Шойдик. Эр бооп торуттүнгөн турган болза</i>	101
<i>Байыр-Белек Нурсат. Сарыым</i>	102
<i>Борис Ондар. Дүш</i>	103
<i>Алдын-оол Монгуш. Экилерге эмгележип</i>	103
Кижичерле бактавас мен	104
<i>Сергей Шаалы. Ынакшылдың демдээ</i>	104
<i>Деспил-оол Сакчы. Шенче</i>	105
<i>Урана Куулар. Уйгу чыткен</i>	106
Бодумну бе?	106
Чүү болган чоғум?	106
Чааскаанызрал	107
Буруун-дур	107
<i>Елизавета Емельянова. Театр. Очул Н. Куулар.</i>	107
Элдек шыңгырааш. <i>Очул. З. Намзырай</i>	108
Үн. <i>Очул. З. Намзырай</i>	108

Шоодуглар, баштактаныглар

<i>Василий Монгуш. Элден чүве</i>	110
Ийи тайылбыр	112
Мастер	114
Балды	116
Магалыг-дыр	120
<i>Монгуш Өлчей-оол. Начыи</i>	121
Амдажаан адыг	126
Аайлашпаан	134
Танышпазым чээннер	138
<i>Вячеслав Тимофеев. Хонукта чангыс катап. Очул. М. Хомушку</i>	140
Солагай талакы чаактың чажыды. <i>Очул. М. Хомушку</i>	143
«Меңээ идегеп болур». <i>Очул. М. Хомушку</i>	145

<i>Ондар Охемчик. Үзер инек</i>	147
Хаваннарның күзели	148
Бызааның үнелели	149

Чылдар болгаш кижилер

Үжен чылдарның солуннарындан	151
<i>Х. Анчымаа. АРЭ 6 дугаар Улуг Хуралынга келир төлээлерге сагындырыг</i>	151
Долгандыр-ла аргыырымда долу тынар мээң чуртум	153
Бижикке өөренири — бистиң хүндүлүг сорулгавыс	154
<i>Куулар Оргу. Дөртөн чылдар бурунгаар</i>	156

УЛУГ-ХЕМ, № 68

На тувинском языке

На обложке фоторепродукции картин *М. Ч. Чооду.*

Редакторы издания *О. Д. Байыр-оол, А. Д. Сат.*

Художественный редактор *М. Ч. Чооду.*

Технический редактор *А. А. Чернова.*

Корректоры *З. К. Монгуш, В. С. Кара-Сал.*

Сдано в набор 15.01.88. Подписано к печати 24.03.88. ТС 00713. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-оттисков 10,46. Уч.-изд. л. 9,84. Цена 65 коп. Тираж 7000 экз. Заказ 243. ТП 1988 г. Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 1.

65 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ**